

Het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog

Verhandeling aangeboden door
Patrick PIETERS

Promotor: Prof. dr. Hilde Greefs

Academiejaar 2007–2008

HET ONTMOETINGSNETWERK VAN DE ANTWERPSE BANKIERSELITE AAN DE VOORAVOND VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

INHOUDSTAFEL

Woord vooraf	4
1. Het onderzoeksofzet: vraagstelling, uitgangspunten, methodologisch kader en bronbespreking	5
1.1 Het belang van de ondernemersgeschiedenis: een nog te breken lans?	5
1.2 De Belgische Belle Epoque (1895-1914): een paradoxale tijd van opportuniteiten en risico's	7
1.3 Een institutionele blik op het ondernemersgedrag van de Antwerpse bankiers	11
1.4 Van financieel-economische analyse naar ontmoetingsnetwerk: het onderzoeksofzet	15
1.5 Van bronnenkritiek naar definitieproblemen en terug	21
2. Het Antwerpse bankwezen tijdens de Belle Epoque	29
2.1 Evolutie van de Antwerpse banksector: het maatschappelijke bedrijfskapitaal als maatstaf	29
2.2 Evolutie van de Antwerpse banksector: de marktkapitalisatie als maatstaf	31
2.3 Evolutie van de Antwerpse banksector: het balanstotaal als maatstaf	37
2.4 De Antwerpse banksector tijdens de Belle Epoque: subconclusie	41
3. De Antwerpse bankierselite in 1914	43
3.1 Verantwoording van het cesuurtijdstip	43
3.2 Selectie en ranking van de Antwerpse bankiers	44
3.3 De heterogene aard van de Antwerpse bankierselite	48
3.3.1 <i>Biografische heterogeniteit: leeftijd</i>	48
3.3.2 <i>Biografische heterogeniteit: sociale afkomst</i>	49
3.3.3 <i>Biografische heterogeniteit: nationaliteit</i>	50
3.3.4 <i>Zakelijke heterogeniteit: bankiers en algemene ondernemers</i>	52
3.3.5 <i>Zakelijke heterogeniteit: functie en macht</i>	54
3.3.6 <i>Zakelijke heterogeniteit: bankieren en economische sectorale specialisatie</i>	56
3.4 De Antwerpse bankierselite in 1914: subconclusie	59
4. Het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite in 1914	61
4.1 Uitgangspunten bij de (re)constructie van een ontmoetingsnetwerk	61
4.1.1 <i>De (re)constructie van een ontmoetingsnetwerk: praktische overwegingen</i>	62
4.1.2 <i>De (re)constructie van een ontmoetingsnetwerk: theoretische overwegingen</i>	63
4.2 Reikwijdte van het ontmoetingsnetwerk	67
4.3 Belangrijkheid van de ontmoette personen: kwantiteit of kwaliteit?	71
4.4 Het ontmoetingsnetwerk: coöperatie of concurrentie?	74
4.5 Het ontmoetingsnetwerk: ergonomische aspecten	78
4.5.1 <i>Dichtheid</i>	78
4.5.2 <i>Multiplaciteit</i>	79
4.5.3 <i>Clusteranalyse</i>	82
4.6 Het familiehoofd en de grenzen van het ontmoetingsnetwerk	89
4.7 Het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite in 1914: subconclusie	92
5. Conclusies	94
6. Bronnen en literatuuroverzicht	99

7. Bijlagen	107
Bijlage 1a: Vergelijkend overzicht van in Antwerpen aanwezige banken in 1914, volgens de Recueil Financier, het Antwerps Adresboek en Chlepner	107
Bijlage 1b: Alfabetisch overzicht van Antwerpse banken actief in 1914 met vermelding van hun maatschappelijke zetel, stichtingsdatum en activiteit	110
Bijlage 1c: Alfabetisch overzicht van de Antwerpse banken met vermelding van hun maatschappelijk kapitaal (1893-1914)	114
Bijlage 1d: Rangschikking Antwerpse banken in 1913/14 volgens geïnvesteerd kapitaal en balanstotaal	117
Bijlage 1e: Marktkapitalisatie van de Belgische en de Antwerpse banksector, 1890-1920	118
Bijlage 1f : Overzicht van « financiële dienst »-verzorgende Antwerpse bedrijven, met vermelding van de Antwerpse elitebankiers in de dienstverstrekkende en de ontvangende bedrijven	119
Bijlage 2a: Alfabetisch overzicht van de Antwerpse bankiers in 1913-1914	131
Bijlage 2b: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens geaccumuleerde waarde van de bankmandaten	133
Bijlage 2c: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens het aantal bankmandaten	135
Bijlage 2d -1: Het professionele netwerk van Edouard Bunge	137
Bijlage 2d -2: Het professionele netwerk van Heinrich Albert de Bary	139
Bijlage 2d -3: Het professionele netwerk van Emile Le Grelle	141
Bijlage 2d -4: Het professionele netwerk van Louis Van de Put	143
Bijlage 2d -5: Het professionele netwerk van Maurice Gevers	145
Bijlage 2d -6: Het professionele netwerk van Hugo Michelis	146
Bijlage 2d -7: Het professionele netwerk van Fernand De Jardin	147
Bijlage 2d -8: Het professionele netwerk van Alexis Mols	149
Bijlage 2d -9: Het professionele netwerk van Hector Carlier	151
Bijlage 2d -10: Het professionele netwerk van Heinrich Albert de Bary jr	152
Bijlage 2d -11: Het professionele netwerk van Léon Nauwelaerts	154
Bijlage 2d -12: Het professionele netwerk van Louis Van den Bosch	155
Bijlage 2d -13: Het professionele netwerk van Frédéric Jacobs (fils)	156
Bijlage 2d -14: Het professionele netwerk van Léon Van den Bosch	158
Bijlage 2e: Overzicht van de aandelenpakketten van de Antwerpse bankiers in 1913-14	160

Bijlagen op CD-Rom:

- Balanstotalen Antwerpen & Brussel 1892-1919
- Collegiaal netwerk elitebankier 1 tot en met 14
- Lijst 112 ondernemingen van totaal collegiaal netwerk
- Totaal collegiaal netwerk met 660 beheerders

Toelichting bij het lezen van de Excelbestanden met de netwerken: In de horizontale titelbalk worden alle bedrijven vermeld waar de bankier een beheersmandaat bezat. Elk bedrijf werd gecodeerd met het paginanummer van de RF 1915 waar het vermeld werd. De verticale kolom bevat alle collega-beheerders. Een kruisje op een bepaalde plaats in het bestand betekent dat de bankier de aangewezen zakenman uit de verticale linkerkolom ontmoette in het bedrijf dat in de horizontale titelbalk vermeld is. De kolom met zakenlieden werd tenslotte geordend volgens het aantal keren dat de bankier dezelfde zakenman ontmoette.

WOORD VOORAF

Bij het voordragen van deze verhandeling past het om enkele personen te danken. In de eerste plaats denk ik daarbij aan mijn promotor, prof. dr. Hilde Greefs voor haar uitstekende begeleiding en steun. Mijn verwachtingen werden ruimschoots overtroffen. Toen ik de opleiding aanvatte, was ik – als complete dilettant – een vurige pre-industrieel en kon de lange negentiende eeuw mij niet in het minst boeien. Door haar inzichtgevende lessen en uitgebalanceerde cursussen liet ze mij inzien welke boeiende themata aan de orde komen in de studie van deze eeuw waarin de samenleving totaal transformeerde. Vandaag ben ik een omnivoor op geschiedenisvlak, en dat mag ze geheel op haar conto schrijven.

Een tweede persoon die centraal bleek in mijn opleiding is dr. Frans Buelens, docent aan de UA, Campus Middelheim, en bezieler van het Studiecentrum voor Onderneming en Beurs (SCOB). Ik kende Frans Buelens al enkele jaren voor ik mijn geschiedenisopleiding aanvatte, zonder te weten wat hij professioneel uitvoerde. De laatste jaren is daar enige verandering in gekomen, om het eufemistisch uit te drukken. Pas toen ik hem voor raadgeving bij de behandeling van dit thesisonderwerp contacteerde, begon ik te beseffen – en te appreciëren – hoe ver zijn diepgaande kennis van zowel de economie als de geschiedenis reikt. Ik mocht hem *altijd* storen, elk uur van de dag en elke dag van de week. Zijn inbreng bij mijn eerste stappen in het economisch-historisch onderzoek kan niet overschat worden.

Naast professor Hilde Greefs, initieerden professor Greta Devos en professor Helma Desmedt mij in de specialisatievakken van mijn opleiding en de sociaal-economische geschiedenis van de Nieuwste Tijd. Dat ik in de bedrijfshistorische en financiële aspecten van de – schijnbaar uitsluitend door mannen bevolkte – historische zakenwereld juist door drie vrouwen werd geïntroduceerd en opgeleid zal voor historici een teken des tijds zijn en voor anderen misschien triviaal, maar ik vond uiterst charmant en genoot van elke les.

Ik dank het volledige docenten- en assistentenkorps van het Departement Geschiedenis van de UA voor de warme waardering die ze toonden voor een ongeschoold man die met goede intenties in hun colleges verscheen. Het waren fantastische jaren en ik heb het mij geen seconde beklagd. Een speciaal woord van dank gaat uit naar prof. dr. Herman Van Goethem. Door mij bij een werkgever te introduceren, zorgde hij ervoor dat mijn diploma verzilverd was, nog voor ik het behaald had.

Ik heb zeer goede herinneringen aan het jonge volkje waarmee ik de aulazitjes heb gedeeld. De afstand in jaren was groot, in genegenheid des te minder. Ik hoop met velen onder hen ook na de opleiding contact te kunnen houden.

Ik bedank iedereen die mij in deze jaren van ver of nabij gesteund heeft, en zo iets bijdroeg in het tot stand komen van deze verhandeling of de voltooiing van mijn opleiding.

Wellicht zal niemand het mij kwalijk nemen dat mijn grootste dank uitgaat naar mijn twee dochters en mijn echtgenote. Aranka, Danika en Ingrid stonden zonder voorbehoud achter mijn verlangen om op middelbare leeftijd een academische studie aan te vatten, in de volle wetenschap dat ze het zelf met minder moesten stellen indien er geen salaris meer verdiend werd. Wie voor enkele jaren uit het beroepsleven wil stappen om te studeren, moet vooral mensen om zich heen hebben die dat willen begrijpen. Hun steun was en is onovertroffen.

Antwerpen, augustus 2008.

1. HET ONDERZOEKSOPZET: VRAAGSTELLING, UITGANGSPUNTEN, METHODOLOGISCH KADER EN BRONBESPREKING

1.1 Het belang van de ondernemersgeschiedenis: een nog te breken lans?

De rol van de ondernemer in het economisch proces is een blijvend debat in de economische geschiedenis. Alhoewel een aantal onderzoekers zich nog vrij recent de stiefmoederlijke behandeling van de ondernemersgeschiedenis in België beklagden,¹ is ze evenmin nieuw. In die vroege, soms zeer vroege, historiografie wordt de rol van de ondernemer door diverse auteurs op zeer verschillende wijze ingeschat. Sommigen zagen ondernemers géén rol in het economisch proces toebedeeld,² anderen zagen in hen zakenlui die dienden om te gaan met risico en onzekerheid,³ weer anderen gaven ondernemers radicaal het statuut van vernieuwer.⁴ Later in de twintigste eeuw kwamen verfijningen, nuances en vernieuwingen op deze inzichten. Nieuwe elementen kwamen op, bijvoorbeeld de relatie tussen kapitalisme en ondernemerschap of het belang van informatievergarig in het werk van Mark Casson,⁵ of het comparatieve model van Alfred Chandler, die een zeer bescheiden rol aan de ondernemer toedichtte.⁶

De economische geschiedenis kent echter vele debatten. In essentie handelen die alle over de verklaring van de economische ontwikkelingen in een welbepaalde regio. Het is niet de bedoeling om deze verklaringsmodellen hier uitgebreid te behandelen.⁷ Men kan stellen dat de aandacht van veel ‘grote’ verklaringsmodellen zich toespitst op, en gebruik maakt van, macro-economische data. In zulke uiteenzettingen, waarin het verzamelen en bespreken van

¹ THIJS, A.K.L. (1989) ‘Bedrijfsgeschiedenis in België: peiling naar de ontwikkeling van mentale achtergronden’ in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XLIV, 32-41; KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (eds.) (1996) *Dictionnaire des Patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Brussel, 5; JAUMAIN, S. en K. BERTRAMS (eds.) (2004) ‘Nouveaux jalons pour une histoire du patronat belge’ in: IDEM, *Patrons, gens d'affaires et banquiers*, Brussel, 9. Specifiek voor het bankwezen: VERAGHTERT, K. (1987) ‘Het bankwezen in Zuid-Brabant: industrieel dynamisch?’ in: VAN DEN EEREMBEEMT, H.F.J.M. (red.) *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen*, Tilburg, 163.

² Bij uitstek was dit het uitgangspunt voor klassieke en neoklassieke economen, zoals Adam Smith en David Ricardo (cf. infra).

³ De grondlegger was CANTILLON, R. (1755) *Essai sur la nature du commerce en général*, Londen. Ook: KNIGHT, F. (1921) *Risk, uncertainty and profit*, Boston.

⁴ SCHUMPETER, J. (1921) *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credits, interest, and the business cycle*, Cambridge.

⁵ CASSON, M. (1982) *The entrepreneur: an economic theory*, Oxford.

⁶ CHANDLER, A. (1990) *Scale and scope: the dynamics of industrial capitalism*, Cambridge.

⁷ Een meer dan fraai overzichtswerk over verklaringsmodellen in de economische geschiedenis is: HATCHER, J. en M. BAILEY (2001), *Modelling the Middle Ages. The History & Theory of England's Economic Development*, Oxford. Het werk heeft didactische ambities en overschrijdt ruimschoots de periodieke en geografische afbakeningen uit de titel.

data op een hoog aggregatieniveau (bedrijfstakken, sectoren) centraal staat, lijkt op het eerste gezicht geen plaats voor de bestudering van ondernemers.

Toch blijkt dat studies naar ondernemers belangrijke macro-economische gegevens kunnen opleveren. In de eerste plaats leveren de gegevens uit detailstudies de bouwstenen om het aggregaat te kunnen opmaken. Daarnaast is het mogelijk om, in geval van bronnenschaarste, de opbrengsten van bepaalde sectoren meer verantwoord in te schatten aan de hand van het onderzoek naar individuele ondernemingen. De ondernemersgeschiedenis is nog belangrijker voor het onderzoek naar economische integratie: onderzoek naar de ondernemers en hun bedrijven zou veel duidelijk kunnen maken over de aard en de omvang van het verkeer van kapitaal en goederen tussen bepaalde gebieden en op een bepaalde tijd. Tenslotte kan ondernemershistorisch onderzoek bijdragen aan inzichten op het functioneren van de binnenlandse markt.⁸

Ondernemersgedrag maakt dus veel duidelijk over de aard en oorzaken van economische groei en ontwikkelingen, en laat zich wel degelijk inpassen in een ruimer debat. De wijze waarop kooplieden en fabrikanten, kleine winkeliers of grote industriëlen inspeelden op economische, institutionele en politieke omstandigheden laat niet alleen zien hoe zij profiteerden van de hen geboden omstandigheden (of daarin faalden), maar ook hoe allerlei omgevingsfactoren het succes en falen van hun onderneming bepaalden. Zo vergroot de analyse van ondernemersgedrag ons inzicht in het functioneren van de economie.

De voorliggende verhandeling wil een bijdrage leveren aan de ondernemersgeschiedenis, en zal de Antwerpse bankierselite tijdens de Belle Epoque (1895-1914) belichten. De Belle Epoque, volgens sommigen een breukvlak dat veel angst en onzekerheid met zich meebracht,⁹ was een periode van buitengewone omstandigheden: kolonisatie, imperialisme, doorgezette industrialisatie, mondialisering, enz. De periode mondde uiteindelijk uit in het debacle dat een punt zette achter de lange negentiende eeuw: de Eerste Wereldoorlog. De meerwaarde die deze verhandeling graag wil realiseren, is om aan te tonen dat de Antwerpse bankiers de onzekerheden van het economisch leven tijdens deze periode ook bestreden met een niet-

⁸ GELDERBLOM, O. (2002), 'Uitdagingen voor de vroegmoderne ondernemersgeschiedenis' in *NEHA Bulletin voor de economische geschiedenis*, jg. 16, nr. 2, 69-72.

⁹ DENECKERE, G. (2006) *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, vooral 207-213.

economisch middel. Dat middel is – volgens het uitgangspunt – hun collegiale ontmoetingsnetwerk.

1.2 De Belgische Belle Epoque (1895-1914): een paradoxale tijd van opportuniteiten en risico's

In de tweede helft van de negentiende eeuw traden er grote veranderingen op in de economie en de sociale structuur van meerdere Westerse samenlevingen. De industrialisatie zette zich door in verschillende landen in West-Europa, meestal in een latere fase begeleid door een steeds omvangrijker en belangrijker dienstensector. Deze periode van enorme economische expansie die duurde tot de Eerste Wereldoorlog, was evenwel niet rechtlijnig en had soms schokken te verduren.¹⁰ Zo worden de jaren 1875-1895 gekenmerkt als een tijdperk waarin de Belgische handel mondialiseerde,¹¹ maar tegelijkertijd was het ook een periode van vertraagde groei. Deze vertraagde groei hield verband met de internationale economische conjunctuur en het afsluiten van enige traditionele afzetgebieden, en trof voornamelijk de grote industrie, waaronder de Belgische steenkoolmijnen die erg leden onder de Duitse en Engelse concurrentie.¹²

Rond 1895 echter gaat België twee decennia van voorspoed tegemoet.¹³ Deze expansieve trend liet zich voelen in alle grote economische sectoren: de landbouw, de industrie en de handel.¹⁴ Alhoewel er grote regionale verschillen in ontwikkeling waren,¹⁵ stond België tegen het einde van de eeuw aan de top van haar economische macht en culturele uitstraling, en profileerde zich zelfbewust als een industriële natie. Het kleine landje was na Groot-Brittannië

¹⁰ ALTENA, B. en D. VAN LENTE, (2003), *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989*, Hilversum, 155-157.

¹¹ VERAGHTERT, K. (1978), 'Het economische leven in België 1873-1895: Buitenlandse handel' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 29-34, 31.

¹² KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. 'Het economische leven in België 1873-1895: Industriële ontwikkeling' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 1978, 18-24.

¹³ LAMBERTS, E. (2003) 'België sinds 1830', in: BLOM, J.C.H. en E. LAMBERTS (red.) *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 274.

¹⁴ CRAEYBECKX, J. (1978), 'Het economische leven in België 1873-1895: Agrarisch bedrijf' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 226; BUYST, E (2008), 'Evolutie van de (Belgische) economie' in *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties* (Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis), Antwerpen, 13; VERAGHTERT, K. (1978), 'Het economische leven in België 1873-1895: Buitenlandse handel', 29 en VERAGHTERT, K (1978), 'Het economische leven in België 1895-1914: Buitenlandse handel' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 243.

¹⁵ GREEFS, H., B. BLONDÉ en P. CLARK (2005), 'The growth of urban industrial regions: Belgian developments in comparative perspective, 1850-1850' in: STOBART, J. en N. RAVEN, *Towns, regions and industries. Urban and industrial change in the Midlands, c. 1700-1840*, Manchester, 210-227.

de tweede industriële natie ter wereld geworden en het nam de vijfde positie in op de wereldranglijst van de internationale handel.¹⁶ België was open, exportgericht en expansief.

Het laat zich wel makkelijk raden dat de Antwerpse havenstad profiteerde van deze ontwikkelingen.¹⁷ Toen rond 1895 deze economische *take off* plaatsvond, had de stad reeds gedurende de voorafgaande decennia een benijdenswaardige reputatie opgebouwd als snelle doorvoer- en overslaghaven, voornamelijk voor Duitse halffabrikaten en eindproducten,¹⁸ maar ook voor andere goederen en grondstoffen. Zo liep bijvoorbeeld de stijging van ertsimport en de Belgische staalproductie hand in hand. Maritieme bevoorrading vanuit Antwerpen was van vitaal belang voor de Waalse industrie.¹⁹ Ook verder liggende regio's werden bereikt. Daarvan mag de leidende positie op de wereldmarkt in de diamantsector getuigen, toen na de Zuid-Afrikaanse Boerenoorlog (1899-1902) de transporten konden hernomen worden en de materiële infrastructuur van de Antwerpse diamantnijverheid gemoderniseerd werd.²⁰

De transitfunctie van de haven zette zich van 1871 tot 1914 verder door: er kon een blijvende stijging van de ontvangen scheepstonnenmaat opgetekend worden, van 1,5 miljoen ton naar 14 miljoen ton.²¹ De infrastructuur en de havenfaciliteiten, die geen privaat eigendom maar stadsbezit waren, werden gedurende deze decennia voortdurend overbevraagd. De privé-bedrijven verzochten de haveninstanties steeds om zekerheid over vaste ligplaatsen en het gebruik van de kranen, enz.²² Antwerpen evolueerde in het fin-de-siècle en het begin van de twintigste eeuw tot spil van intense goederenuitwisseling tussen West-Europa en de rest van

¹⁶ DENECKERE, G. (2006), *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*, Antwerpen, 7-17. BAIROCH, P. (1994) 'La Belgique dans le commerce international' in: KLEP, P. en E. VAN CAUWENBERGHE, *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy. Essays in honour of Herman Van der Wee*, Leuven, 644-646.

¹⁷ Over het belang van de Antwerpse haven aan het einde van de negentiende eeuw, zie ook: VERAGHTERT, K. (1986) 'From Inland Port to International Port' in: SUYKENS, F., G. ASAERT, A. DEVOS, A. THIJS, K. VERAGHTERT, *Antwerp, a port for all seasons*, Antwerpen, 279-422, vooral 'The advance to the European top', 1850-1913, 359-417.

¹⁸ VERAGHTERT, K. (1978), 'Het economische leven in België 1895-1914: Buitenlandse handel' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 1978, 247.

¹⁹ VERAGHTERT, K. (1978), 'Het economische leven in België 1873-1895: Buitenlandse handel' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 1978, 29-34, 32.

²⁰ KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (1978), 'Het economische leven in België 1895-1914: Industriële ontwikkeling' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 235-6.

²¹ HANCKÉ, L. (2002), 'De omstrede opgang van een wereldhaven' in BLOMME, J. en G. DEVOS (et al) *Stroomversnelling. De Antwerpse haven tussen 1880 en nu*, Antwerpen, 13-32, 16.

²² DEVOS, G. (2002), 'De ruimtelijke structuur van de Antwerpse haven tussen traditie en vernieuwing' wereldhaven' in BLOMME, J. en G. DEVOS (et al) *Stroomversnelling. De Antwerpse haven tussen 1880 en nu*, Antwerpen, 2002, 79-98, 80.

de wereld. Karel Veraghtert concludeerde bijgevolg dat de Antwerpse haven tijdens de Belle Epoque niet zomaar profiteerde van de hausse in de Belgische economie, maar daarentegen in feite het centrum en de motor was van de Belgische internationale handelspositie.²³

Er bestond dus een intense wisselwerking tussen de economische functie van de Antwerpse haven en de omliggende context, en naast de vele functies die Antwerpen als havenstad bezat, was het evenzeer een financieel knooppunt. “Port cities become industrial and *financial*²⁴ nodes, service centers and political capitals because of their water connections and the urban concentration which arises there and later draws it to railways, highways and air routes”, schreef de Britse historicus Rhoads Murphy ooit.²⁵

Als een havenstad een knooppunt is met vele facetten, dan is het bancaire milieu van die havenstad dat des te meer. Vanwege haar flessenhalsfunctie in het economisch proces stond de financiële wereld in het brandpunt van de ontwikkelingen. Het bankwezen verzorgde met haar bancaire en monetaire functies de belangrijke, en misschien wel ‘eerste’ tussenschakel in het economisch proces.²⁶ Zowel de voortdurende productie-expansie als de technologische vernieuwingen van de Tweede Industriële Revolutie, in nieuwe sectoren zoals chemie en elektriciteit, stuwden zoals nooit tevoren de behoefte aan investeringskapitaal. De versnelde introductie van dure en voor die tijd geavanceerde machines dreef de vaste kosten op de spits. Veel ondernemers konden niet langer zelf instaan voor het bedrijfskapitaal en wendden zich tot de financiële sector om er de nodige bedragen te ontfemen.

In de hier bestudeerde periode waren er inderdaad markante ontwikkelingen in het Belgische bankbedrijf. Vanaf 1895 kwam samen met de opbloei van de economie een meer georganiseerd kapitalisme op met een dominerende rol van het bank- of financieel kapitaal.²⁷ Een kenmerk van dit financieel kapitalisme is de innige band tussen banken en bedrijven, terwijl er een toenemende scheiding plaatsvond tussen bezit en beheer van het kapitaal.²⁸

²³ VERAGHTERT, K. (1978), ‘Het economische leven in België 1895-1914: Buitenlandse handel’ in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 246.

²⁴ Mijn cursivering.

²⁵ MURPHEY, R. (1989), ‘On the evolution of the port city’ in: F. BROEZE (ed.) *Brides of the sea: port cities of Asia from the 16th – 20th centuries*, Honolulu, 223-246, 227. [Geciteerd in: LOYEN, R. (2008), ‘Het economische en sociale leven in een havenstad’ in *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties*, (Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis), Antwerpen, 11.]

²⁶ HUBBARD, G. (2000), *Money, the Financial System and the Economy*, Colombia, 4-5.

²⁷ DENECKERE, G. 1900. *België op het breukvlak van twee eeuwen*, Antwerpen, 2006, 17.

²⁸ KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (1978), ‘Het economische leven in België 1895-1914: Geld- en bankwezen’ in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 237.

Vanaf 1895 vond ook een spectaculaire ontwikkeling van de financiële markt plaats, zoals blijkt uit een niet eerdere voorgekomen toename van naamloze vennootschappen en de instelling van allerlei Belgische effecten, aandelen en obligaties, uitgegeven door industriebedrijven, transportmaatschappijen en kredietinstellingen.²⁹

De economische wereld – lokaal, nationaal en internationaal – was ondanks de gunstige conjunctuur evenwel niet zonder spanningen. Er was een paradox van stijgende welvaart en toenemende onzekerheid. Zo was de buitenlandse handel toch een kwetsbare zaak, want de nationale economieën waren door de mondialisering van het economisch leven gevoeliger geworden voor macro-economische conjunctuurfluctuaties. Ze konden zich veel moeilijker dan vroeger onafhankelijk opstellen en waren meer onderhevig aan allerlei crises in de wereld.³⁰ De industrie- en dienstensectoren groeiden voortdurend zodat het expanderende marktaanbod en de noodzaak aan afzetmarkten leidde tot versterkte concurrentie, niet alleen internationaal tussen nationale economieën, maar ook nationaal tussen bedrijven. De opmars van het kapitalisme gaf de Westerse economieën hun dynamiek en zorgde bijvoorbeeld voor technische vernieuwing en koloniale expansie. Maar het bracht ook een grote dosis agressiviteit in de samenleving omdat het leidde tot belangentegenstellingen waarbij de winst van de ene het verlies van de andere betekende.³¹

De Belle Epoque was ook de periode waarin het bedrijfsleven anonimiseerde. Er was een (internationale) trend waar te nemen van ondernemingen die opgingen in grote en kapitaalkrachtige concentraties. De creatie van de naamloze vennootschap zorgde voor een juridisch kader waarbinnen kapitaal van verschillende personen kon worden samengebracht

Alfred Chandler werkte het gegeven van het financieel kapitalisme en de daarmee samenhangende opkomende managementcultuur uit in zijn magnum opus: CHANDLER, Alfred Dupont (1990), *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism.*, Cambridge Massachusetts. De conclusie die hij hieraan verbond, namelijk dat de Amerikaanse managementcultuur beter presteerde omwille van die scheiding tussen bezit en beheer van het kapitaal, had aanvankelijk grote uitstraling en kende veel adepten, maar werd later fel bekritiseerd. Een overzicht van deze discussie in: CHURCH, Roy (1993), 'The Family Firm in Industrial Capitalism: International Perspectives on Hypotheses and History', in: JONES, Geoffrey and Mary B. ROSE, *Family Capitalism*, London, Frank Cass and Company Ltd., 1993, 18.

²⁹ BUELENS, F. en H. WILLEMS (2005) 'Belgische vennootschapsvormen in de negentiende en de twintigste eeuw' in VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 171-208, 178.

³⁰ KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (1978), 'Het economische leven in België 1895-1914: Geld- en bankwezen' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 243. VAN DER WEE, H. en E. AERTS, (1982) *De economische ontwikkeling van Europa, 950-1950*, 136-144.

³¹ ALTENA, B. en D. VAN LENTE (2003), *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989*, Hilversum, 18 en 157.

zodat het eigen persoonlijk risico beperkt werd.³² Het neveneffect van beide ontwikkelingen was dat de ondernemer als persoon meer naar de achtergrond verdween. Volgens de bouwhistorica Meseure ging die anonimisering van het kapitalisme zo ver dat ze uiteindelijk in de vroege 20ste eeuw af te lezen was uit de architecturale modernistische vormgeving van haar iconen, de bank- en beursgebouwen.³³

Deze periode met evenveel mogelijkheden als risico's had ongetwijfeld zijn invloed op de houding en de acties van de Antwerpse bankiers. Noch zichzelf, noch de hun voorafgaande generaties, werden ooit op zo'n schaal met dergelijke structuurveranderingen in het bedrijfsleven geconfronteerd. Indien ze succesvol wilden blijven en mee zijn met hun tijd, werden ze verplicht om adequate kennis te hebben van de nieuwe technologische ontwikkelingen. Ze dienden juist in te schatten welke sectoren er in zouden slagen om in een nabije toekomst fors te groeien en bijgevolg hun investeringen rendabel zouden maken. Naast parate kennis dienden ze ook over adequate informatie te beschikken, zeker nu allerlei markten en sectoren mondialiseerden en de informatie over grote afstanden snel tot bij hen moest geraken. De anonimisering van het bedrijfsleven en de groei van het aantal participanten in het economisch leven bemoeilijkten bovendien het overwinnen van deze obstakels. Met welke zakenrelaties konden zij in zee gaan zonder dat hun belangen gevaar liepen? Van wie konden ze *betrouwbare* informatie verkrijgen? De Antwerpse bankiers stonden voor pertinente keuzes.

1.3 Een institutionele blik op het ondernemersgedrag van de Antwerpse bankiers

In dit onderzoek wordt geprobeerd om enkele aspecten van het ondernemersgedrag van de Antwerpse bankiers tijdens de Belle Epoque te verklaren. Volgens de uitgangspunten die we daarbij aankleven, wordt hiermee ingeschreven op een bepaalde kijk op het economisch functioneren, met name de institutionele economie. De institutionele economie is te beschouwen als een aanvulling op de (neo-)klassieke micro-economie. De (neo-)klassieke micro-economische theorie handelt over de werking van prijzen en markten, en gaat daarbij uit van wetmatigheden en evenwichtskrachten in het economisch proces. Deze zienswijze

³² BUYST, E., S. DE CAIGNY en Y. SEGERS (2005), 'De onderneming in historische context' in VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 243-266, 257.

³³ MESEURE, Sonja Anna (1987), *Die Architektur der Antwerpener Börse und der Europäischen Börsenbau im 19. Jahrhundert.*, München, 5.

houdt in dat allerlei ‘externe’ factoren die de markt reguleren, bijvoorbeeld overheidsbemoediging, beter gemeden kunnen worden. Economieën functioneren het best wanneer men ze loslaat, ze bereiken dan vanzelf een ideaal evenwichtspunt dat iedereen ten goede komt.³⁴

Het institutionalisme heeft bedenkingen bij deze algemene wetmatigheden. Men heeft vooral oog voor de naar plaats en tijd wisselende omstandigheden die mee het verloop van het economische proces bepalen. Een van de meest ambitieuze en gesofisticeerde modellen werd ontworpen door Douglas C. North. Het North-model benadrukt de centrale rol van instituties. Instituties en institutionele regelingen worden door North zeer ruim gedefinieerd: hij verstaat er daadwerkelijke instellingen onder, zoals bijvoorbeeld het overheidsapparaat, maar ook allerlei informele vormen van gedragsregulerende regels, dat wil zeggen afspraken, volgzzaamheidsprocedures en morele en ethische codes. Deze regels, procedures en normen werden door historici en economen over het hoofd gezien, maar hebben volgens North een centrale en actieve rol in de bepaling van het tempo en de richting van economische ontwikkelingen.³⁵ North is er van overtuigd dat de economie niet kan losgelaten worden, dat de samenleving waarin ze aanwezig is steeds haar invloed heeft op het economische proces.³⁶

Een belangrijke aanvulling van de institutionele economie is dat deze theorie het bestaan van transactie- en informatiekosten in de analyse opneemt. De pertinente keuzes waar de Antwerpse bankiers voor stonden, hadden niet alleen te maken met de zuivere ‘technische’ aspecten van hun beroepsactiviteit. Zuiver technisch gezien, ging het er bijvoorbeeld om geld te bewaren van personen die een deposito deden op de bank, of om aan anderen geld uit te lenen tegen een bepaalde rente. Aan dit proces zijn echter specifieke kosten verbonden, bijvoorbeeld de administratie die noodzakelijk was om de overeenkomst in wettelijke contracten neer te schrijven, of een onderzoek naar de kredietwaardigheid van een ontlenaar zodat men zich zo goed als mogelijk verzekerde van de terugbetaling van het uitgeleende bedrag. Deze kosten ‘vergezellen’ de zuivere technische activiteiten, elke economische

³⁴ Voor een korte introductie in de (neo-)klassieke economische stroming, zie bvb: *Grote Winkler Prins Encyclopedie* (1981), achtste druk, deel 13, Amsterdam/Brussel, Elsevier, 155.

³⁵ : HATCHER, J. en M. BAILEY (2001), *Modelling the Middle Ages. The History & Theory of England's Economic Development*, 192-193. Basiswerken met de uiteenzettingen over het institutionele model van North zijn: NORTH, D. C. en R. THOMAS (1973): *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge; NORTH, D.C. (1981) *Structure and Change in Economic History*, New York.

³⁶ Deze visie werd in België bijgetreden door onder meer G. Vanthemsche, die stelde dat de markt zelf een institutie is. Zie: G. VANTHEMSCHE (1998), *De paradoxen van de staat. Staat en vrije markt in historisch perspectief* (negentiende en twintigste eeuw), Brussel, doorheen het ganse werk, maar vooral 36-39.

transactie houdt dit in. Dit fenomeen werd getheoretiseerd door de Nobelprijswinnende Ronald H. Coase in zijn artikel *The Nature of the Firm*.³⁷ Coase veroorzaakte een omwenteling in het economisch denken door de schijnbaar eenvoudige vraag te stellen: “Waarom bestaan bedrijven eigenlijk?” Waarom verlopen niet *alle* transacties via ‘de markt’, via het prijsmechanisme van vraag en aanbod? Zijn antwoord was dat er kosten verbonden zijn aan het gebruik van de markt. Deze kosten noemde hij *transactiekosten*. Lance Davis stelt dat er vier soorten transactiekosten zijn: informatieverwerving, het controleren van de correcte afwikkeling van de transactie, de vergoeding van tussenpersonen en het tot stand komen van contracten en overeenkomsten.³⁸ Volgens Coase is het mogelijk om de transactiekosten te coördineren zodat ze verlagen en economisch rendabeler worden. Dat is juist wat ondernemers doen: de essentie van de onderneming, is haar coördinatiefunctie van *the costs of doing business*, de transactiekosten.³⁹

Mark Casson diepte dit nog verder uit. Voor hem is de informatieverwerving inderdaad een transactiekost indien deze verworven werd om de economische transactie te beveiligen tegen onrechtmatig gedrag van de tegenpartij. De meeste informatie wordt echter niet om die redenen gezocht, maar wel om de algemene zakelijke strategie van de ondernemer te verbeteren. Transactiekosten weerspiegelen een vertrouwensgebrek tussen de betrokken personen. Informatiekosten daarentegen, worden aangewend om concurrenten op te volgen, de marktvrage te voorzien en investeringsbeslissingen in te schatten, of tegenpartijen nu betrouwbaar zijn of niet. Hij plaatst daarmee het concept van de informatie(kosten) in het centrum van het economische handelen. Casson meent dat informatiekosten voor historici om drie redenen bruikbaar zijn. Ten eerste, om veranderingen in de interne organisatie van bedrijven te begrijpen. Als de context waarin de ondernemingen werken verandert, wijzigen de informatienoden eveneens, waardoor de onderneming zich intern zal aanpassen naar de nieuwe situatie. Ten tweede, is het mogelijk om door middel van de informatiekosten het succes en falen van bedrijven te begrijpen, omdat ondernemers met lagere informatiekosten concurrentieel sterkere posities innemen. Hun firma’s zullen niet alleen overleven, maar ook veel sneller groeien. Ten derde, zijn informatiekosten bruikbaar om de relaties tussen

³⁷ COASE, R. H. (1937) ‘The Nature of the Firm’ in: *Economics*, 4, 386-405.

³⁸ DAVIS, L. E. (1986) ‘Comment’ in: S. ENGERMAN en R. GALLMAN (eds.) *Long-term factors in American economic growth*, Londen, 149-162 (geciteerd in: DE GOEY, F. en H. SIMONS (2002) ‘Transactiekosten in theorie en praktijk. De kosten van het Handelsregister in de twintigste eeuw’ in: *NEHA Jaarboek 2002*, 225.)

³⁹ COASE, R. H. (1937) ‘The Nature of the Firm’ 388-391. De theorie van Coase wordt ook helder uiteengezet in: DE GOEY, F. en H. SIMONS (2002) ‘Transactiekosten in theorie en praktijk. De kosten van het Handelsregister in de twintigste eeuw’ in: *NEHA Jaarboek 2002*, 224-255.

ondernemingen en personen te analyseren, omdat ze zowel concurrentie als samenwerking begrijpelijk maken.⁴⁰

Het commerciële aanbod (én de technische expertise) van een bank bestond (en bestaat) er nu in om, naar de klanten toe, de vier transactiekosten in de bank te internaliseren en zo voordelig mogelijk op te nemen in het prijskaartje van hun dienstenaanbod. Anderzijds waren de banken niet enkel op dienstverlening naar de klanten toe uit. Zoals we verder zullen zien, investeerden ze zelf ten volle financieel kapitaal in allerlei economische sectoren in de hoop en de overtuiging om er winst aan te onttrekken. De bankiers dienden dus voor zichzelf ook de informatiekosten zo functioneel en rendabel mogelijk te coördineren. Met name dit coördinatieproces van transactiekosten en/of informatiekosten is het onderwerp van dit onderzoek. We zullen betogen dat de Antwerpse bankiers hun transactie- en informatiekosten probeerden te coördineren bij wijze van een informele institutie: hun ontmoetingsnetwerk. Met opzet stellen we ‘coördineren’ en niet ‘minimaliseren’: Coase meende te constateren dat de transactiekosten voor de ondernemers daalden indien die langetermijncontracten of –gebruiken konden aangaan, maar daarin werd hij ook tegengesproken.⁴¹ Deze discussie heeft voor dit onderzoek echter geen belang, we zullen ze terzijde laten. Naast de prijs van de transactiekosten is immers nog een ander element belangrijk. Inhoudelijk hebben informatiekosten veel te maken met de stabiliteit van het zakendoen: het verkrijgen van betrouwbare informatie, de correcte afwikkeling van gemaakte afspraken, enz. Deze behoefte aan zekerheid in het ondernemingsleven werd gesystematiseerd in de concepten van Oliver E. Williamson. Hij introduceerde begrippen zoals *bounded rationality* of *asset specificity*. Het eerste verwijst naar de beperkte mogelijkheden van individuen om informatie te verzamelen en te verwerken. Het tweede begrip houdt verband met de investeringen van ‘agents’ in specifieke goederen of kwaliteiten waarmee hoge kosten zijn gemoeid, bijvoorbeeld het inschakelen van een persoon met hoge expertise voor de totstandkoming van een moeilijk technisch-juridisch contract.⁴² Ondernemers zijn dikwijls bereid om hogere kosten te dragen als de vooruitzichten op toekomstige economische transacties stabiel en zekerder worden.

⁴⁰ CASSON, M. (1997) ‘Institutional Economics and Business History: A Way Forward?’ in: CASSON, M. en M. B. ROSE, *Institutions and the evolution of Modern Business, Business History* 39/4, 151-152.

⁴¹ De Goey en Simons stellen vast dat de transactiekosten van het Nederlandse Handelsregister doorheen de tijd stegen. Ze geven in de inleidende pagina’s een overzicht van de discussie over stijgende of dalende transactiekosten. Zie: DE GOEY, F. en H. SIMONS (2002) ‘Transactiekosten in theorie en praktijk. De kosten van het Handelsregister in de twintigste eeuw’, *passim*.

⁴² WILLIAMSON, O.E. (1985) *The economic institutions of capitalism. Firms, markets, relational contracting*, New York. (geciteerd in: DE GOEY, F. en H. SIMONS (2002) ‘Transactiekosten in theorie en praktijk. De kosten van het Handelsregister in de twintigste eeuw’ in: *NEHA Jaarboek 2002*, 227-8.)

Naast het kostenaspect is eveneens een vertrouwensaspect van belang voor het afwickelen van zakelijke transacties.⁴³

1.4 Van financieel-economische analyse naar ontmoetingsnetwerk: het onderzoeksopzet

Dit onderzoek heeft, zoals alle andere onderzoeken, zijn beperkingen en afbakeningen. Zo is de reconstructie van *alle* ontmoetingsnetwerken van *alle* Antwerpse bankiers binnen het gegeven tijdsbestek onmogelijk. Een selectie dient dus doorgevoerd te worden. Die selectie wordt gestuurd door het uitgangspunt dat een zo groot mogelijk aandeel van het Antwerpse bankkapitaal in het onderzoek geïncorporeerd dient te zijn. Het is echter onmogelijk om het onderzoek naar het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite tijdens de Belle Epoque direct aan te vatten, omdat er tot op heden geen overzicht bestaat van banken of bankiers die op dat tijdsmoment in het Antwerpse bankwezen actief waren, noch een financieel-economische analyse die toestaat om een elitegroep af te bakenen.

Het opzet van voorliggend onderzoek is bijgevolg noodzakelijk tweeledig. Ten eerste, is het de bedoeling om een bijdrage te leveren aan het opheffen van een belangrijke lacune in de historiografie van het Antwerpse bankwezen. Het ontbreekt ons aan een formele beschrijving van zelfs de meest elementaire gegevens van een centrale sector in de economie van een land dat destijds tot de internationale industriële top behoorde. Het gaat daarbij niet uitsluitend om een algemene stand van zaken van het Antwerpse bankwezen zelf, waarbij beschreven wordt hoeveel en welke banken en bankiers toen actief waren. Met de spectaculaire (inter)nationale economische verwickelingen in het achterhoofd, is de vraagstelling naar de inbreng van de Antwerpse bankwereld in deze dynamiek pregnant. Met andere woorden, er dient ook een antwoord geformuleerd te worden op de vraag hoe het Antwerps bankkapitaal in de economische omgeving verankerd was, en met welke bedrijven en economische sectoren de banken en bankiers in zakelijk contact stonden.

Ten tweede, willen we aantonen hoe de mensen achter de banken, de bankiers zelf, in een steeds anoniemere zakenwereld een greep trachtten te krijgen of te behouden op hun financiële belangen, in casu door hun transactie- en informatiekosten te controleren. Het

⁴³ Over de notie van ‘vertrouwen’ in het zakenleven, zie onder meer: MATHIAS, P. (1995) Strategies for Reducing Risk by Entrepreneurs in the Early Modern Period’ in: LESGER, C. en L. NOORDEGRAAF (eds.) *Entrepreneurs and entrepreneurship in Early Modern Times*, Den Haag, 5-24.

antwoord ligt volgens de uitgangspunten van dit onderzoek in de reconstructie en de analyse van het sociale netwerk van de betrokken bankiers. Het opzet zal zijn om aan te tonen dat de bankiers zakelijk succes ook nastreefden (of zakelijk falen ook probeerden te vermijden) door gebruik te maken van hun sociale netwerk, het *ontmoetingsnetwerk* zoals we het hier zullen noemen. Dat ontmoetingsnetwerk leverde voordelen en opportuniteiten voor de coördinatie van de transactie- en informatiekosten die te maken hadden met de stabiliteit van de zakelijke relaties: vertrouwen, kennis, (snelheid van) informatie, enz.

De belangrijkheid van een bankier kan op meerdere manieren worden gedefinieerd: bijvoorbeeld op basis zijn persoonlijk vermogen, of op basis van de rentabiliteitsratio van zijn bank(en), enz. In functie van het uitgangspunt, zijn deze gegevens echter ongeschikt. Er werd geopteerd om de belangrijkheid van een bankier te bepalen aan de hand van de hoeveelheid bankkapitaal die hij (al dan niet) in het economische proces kon inzetten of, anders gesteld: op basis van de som van het maatschappelijk bedrijfskapitaal van alle banken waarvan hij een beheersmandaat bezat. Deze keuze staat niettemin ook bloot aan kritiek: het beheersmandaat stelde de bankier niet in staat om exclusief het bankkapitaal te beheren. Hij diende zijn bevoegdheid te delen met de andere leden van de raad van beheer. Bovendien is het aannemelijk dat de beslissingsmacht⁴⁴ niet evenredig onder de beheerders verdeeld was en dat ze ten opzichte van elkaar in een onderlinge hiërarchie stonden: een persoon die dertig jaar voorzitter was van de bank had vermoedelijk een sterkere informele machtsbasis dan een nieuw en jong raadslid. Maar ook formeel kon de interne machtsverdeling ongelijk zijn: dat hing af van de functie die de bankier in de raad uitoefende. Voorzitters hadden wellicht de vinger steviger in de pap dan ‘gewone’ *administrateurs*. Daarnaast is het eveneens zo dat de raad van beheer zijn meerdere moest erkennen in de aandeelhoudersvergadering. Die was immers eigenaar van de bank. Althans, ook dat is ten dele slechts theorie: nader onderzoek wees uit dat de beheerders meestal ook (hoofd)aandeelhouder waren (cf. supra), die via de techniek van het meervoudige stemrecht het mogelijk konden maken om zelfs met minder dan 3% kapitaal inbreng zich te verzekeren van de controle over de algemene vergadering. Eerlijkheidshalve dient hier aan toegevoegd dat deze praktijk zijn hoogtepunt pas kende in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, maar de eerste toepassingen werden toch al in het begin van de eeuw vastgesteld.⁴⁵ Ondanks het pertinente karakter van deze overwegingen,

⁴⁴ Met ‘macht’ wordt verwezen naar het uitoefenen van invloed op het beleid van de onderneming.

⁴⁵ WILLEMS, H. (2000) ‘Het meervoudig stemrecht in de algemene aandeelhoudersvergadering in België tijdens het Interbellum’ in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4, 430-492. Wij raadpleegden het

zijn ze niettemin moeilijk of niet empirisch vast te stellen of te valideren. Dit onderzoek blijft dan ook opgezaaid met de tekortkomingen die aan een ‘mathematisch berekende’ economische invloed of macht van de bankier inherent is. Waar het mogelijk is, zal deze mathematisch vastgestelde invloed dan ook genuanceerd worden.

Het opmaken van een hiërarchie van bankiers is niet zonder obstakels. Afgaande op wat de historiografie ons vertelt, scheen het Antwerpse bankkapitaal aan het begin te liggen van een serieel proces waarbij ze haar aandeel had in de financiering van de Antwerpse haven en industrie, die er op haar beurt mee toe leidde dat België in de Belle Epoque een internationale economische topositie kon innemen. Het is daarom enigszins verwonderlijk dat, zoals we verder zullen zien, het Antwerpse bankkapitaal tot op heden niet meer historiografische aandacht naar zich kon toetrekken.⁴⁶ Verscheidene historici wezen op de beperkte kennis over het bedrijfsleven in het algemeen en het (Antwerpse) bankwezen in het bijzonder in deze periode.⁴⁷ Sectorale chronologische overzichten zijn schaars en vanwege de ruime tijdspanne die ze bestrijken, verwordt de behandeling van de Belle Epoque-periode noodgedwongen tot een voorzichtige impressionistische schets.⁴⁸ Slechts van drie Antwerpse banken zijn historiografische studies voorhanden, met name van de *Bank G. & C. Kreglinger*,⁴⁹ de *Banque d’Anvers*⁵⁰ en de *Banque de Commerce*⁵¹. De geschiedschrijving over individuele bankiers

artikel in een downloadversie van de website van het Studie Centrum voor Onderneming en Beurs (www.scob.be) waar het een andere paginanummering heeft. Het citaat bevindt zich op pagina 2.

⁴⁶ Een overzicht bij: BUYST, E. en Y. SEGERS (2001) ‘Bankgeschiedenis in België tijdens de twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht’ in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 81, 29-42.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld bij: THIJS, A.K.L. (1989) ‘Bedrijfsgeschiedenis in België: peiling naar de ontwikkeling van mentale achtergronden’ in *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XLIV, 32-41; KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (ed.) (1996) *Dictionnaire des Patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les reseaux*, Brussel, 5-8; maar ook recenter: BUYST, E. en Y. SEGERS (2001) ‘Bankgeschiedenis in België tijdens de twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht’ in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 29 en DEVOS, G. (2005) ‘Ontstaan en uitbouw van de bedrijfsgeschiedenis – (4) De bedrijfsgeschiedenis in België’ in C. VANCOPPENOLLE (ed.) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Studia 104), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 68.

⁴⁸ DONNET, F. (1927), *Coup d’oeil sur l’histoire financière d’Anvers au cours des siècles*, Antwerpen, Buschmann; HOUTMAN-DE SMEDT, H. (1996b), ‘Het Antwerpse bankwezen, een historisch overzicht’ in: *Jaarboek 1993/1994* (Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen, Provinciebestuur, p. 171-184.

⁴⁹ HOUTMAN-DESMEDT, H. (1998a) ‘De bank G. & C. Kreglinger: van gewone commanditaire genootschap naar naamloze vennootschap’ in: BAETENS, R. (red.) *Spiegels van Mercurius. Plouvier & Kreglinger. Tweehonderd jaar handel en maritiem transport te Antwerpen*, Deurne, 193-208.

⁵⁰ DONNET, F. (1927), *Coup d’oeil sur l’histoire financière d’Anvers au cours des siècles*, Antwerpen, Buschmann; HOUTMAN-DE SMEDT, H. (2003), ‘Beknopte historiek van bijna anderhalve eeuw Banque d’Anvers, 1 januari 1827 - 31 december 1964’ in: *Jaarboek, 2001-2002* (Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen, Provinciebestuur, p. 110-123.

⁵¹ (1) HOUTMAN-DE SMEDT, H. (1998b), ‘Een archieftocht doorheen ruim 200 jaar bancaire geschiedenis. De 18de-eeuwse Antwerpse bank C.J.M. De Wolf en haar evolutie tot de huidige bank Crédit Lyonnais Belgium’ in: DEVOS, G. (ed.), *Bedrijfsgeschiedenis een uitdaging. Studiedag naar aanleiding van 25 jaar Centrum voor*

vergaat het iets beter, maar ook daar is nog veel onderzoek vereist. Anne Fremault deed een onderzoek naar Joseph J. Le Grelle, een Antwerpse bankier die actief was in de Franse en Nederlandse periode, en daardoor buiten het bestek van dit onderzoek valt.⁵² Een doctoraatsonderzoek van Stéphane Hoste naar de Antwerpse bankier Edouard Bunge is lopende.⁵³ Ruim een twintigtal bankiers werd met een kortere biografie bedacht.⁵⁴ Zoals we verder zullen zien, vertegenwoordigen ze slechts één achtste van alle bankiers die rond 1914 in Antwerpen actief waren. De bijdragen zijn kritisch en wetenschappelijk, doch het zijn slechts introducties die uitnodigen tot verder onderzoek.

Om een hiërarchische ranking van bankiers op te kunnen maken, is een financieel-economische analyse van de Antwerpse banken noodzakelijk, maar die is er tot op heden niet. We weten niet hoeveel banken er tijdens de bewuste periode waren, wat hun maatschappelijk kapitaal was, hoe zij presteerden op de beurs, welk zakencijfer ze realiseerden, enz.⁵⁵

Het eerstvolgende hoofdstuk poogt deze lacune deels op te vullen en voorziet in een kwantitatieve beschrijving van de Antwerpse bancaire sector, die niettemin beperkt wordt tot

Bedrijfsgeschiedenis UFSIA-Universiteit Antwerpen (Miscellanea Archivistica. Studia 99), Brussel, Algemeen Rijksarchief, p. 13-15;

(2) IDEM (1998c), 'Van 'wolf' en 'cater' of de Antwerpse voorgeschiedenis van het huidige Credit Lyonnais Belgium' in: *Jaarboek 1995/1996* (Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen, Provinciebestuur, p. 77-83;

(3) IDEM (2001), 'In de stroom van de tijd: beknopte geschiedenis van een meer dan honderdjarige: de Antwerpse S.A. Banque de Commerce - NV Handelsbank, 1893-1999' in: *Bijdragen tot de geschiedenis* (84:1-3) *De lokroep van het bedrijf: handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw: liber amicorum Roland Baetens*, (Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis. Vakgroep Geschiedenis), Antwerpen, Universiteit Antwerpen, p. 109-120;

(4) IDEM (2004), 'Mensen en middelen in dienst van de mens: personeel en personeelsbeleid van de Antwerpse Handelsbank (1893-1999)' in: BLONDE, B. (ed.), *Doodgewoon: mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis: liber amicorum Alfons K.L. Thijs*, Antwerpen, Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis, p. 145-156.

⁵² FREMAULT, A. (1985), *Bankier tussen oud en nieuw. Joseph J. Le Grelle. Bedrijfshistorische analyse van een Antwerpse Privé-bank, 1792-1830* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), K.U.Leuven.

⁵³ Rijksuniversiteit Gent, Departement Nieuwste Geschiedenis, promotor: prof. Dr. E. Vanhaute.

⁵⁴ KURGAN-VAN HENTENRIJCK, G. (ed.) (1996), *Dictionnaire des patrons en Belgique*, Brussel, met name: Emile De Gottal, Willy Friling, Thys, (auteur: René Brion); Borgers (auteur: Jean-François Crombois); Bunge, Grisar, Havenith, Jacobs, Kreglinger, Osterrieth, von Bary (auteur: Greta Devos); Cogels, de Browne de Tiège, de Caters, de Cock de Rameyen, de Kinder, Gevers, Le Grelle, Osy, van de Put (auteur: Helma Houtman-Desmedt); Veydt (auteur: Ginette Kurgan-Van Hentenrijk); en Horn (auteur: Jean-Philippe Schreiber). Voor specifieke bibliografische verwijzingen, zie bibliografie.

⁵⁵ Een zeer belangrijke inspanning om deze lacune – voor de volledige nationale sector – op te heffen, wordt aangebracht door het in 1999 aan de Universiteit Antwerpen opgerichte Studie Centrum voor Onderneming en Beurs (SCOB). Het SCOB centraliseert hiertoe een onvoorstelbare hoeveelheid waardevolle gedrukte en geschreven documenten over het Belgische bank-, beurs- en bedrijfsleven in een eigen archief. Tegelijk wordt een inventaris aangelegd van elders aanwezige documenten. Het SCOB transformeert eveneens een aantal gegevens in computerleesbare vorm en ontwikkelde een databank die wetenschappelijke analyse mogelijk maakt. Voorliggend onderzoek is in sterke mate schatplichtig aan de realisaties van het SCOB. Voor verdere informatie, zie: www.scob.be.

een aantal elementaire gegevens die een minimum vereiste zijn om een hiërarchische *ranking* van de bankiers te bepalen. Omdat het ons ook interesseert wat de ‘belangrijkheid’ van de Antwerpse bankiers betekende buiten de eigen stedelijke context, zullen deze gegevens afgezet worden tegenover gelijkaardig cijfermateriaal voor de Brusselse en ten dele zelfs de hele nationale banksector. Zo kan geverifieerd worden of de Antwerpse financiële sector zich al dan niet mocht beroepen op een even uitzonderlijke positie als die welke Karel Veraghtert aangaf voor de havenfunctie.⁵⁶

Het opmaken van deze financieel-institutionele schets gebeurt aan de hand van de *Recueil Financier*, een toenmalige bedrijvengids met uitgebreide en essentiële informatie over het bedrijfsleven.⁵⁷ De *Recueil Financier* is de basisbron van dit volledige onderzoek en wordt uitvoeriger belicht onder punt 2.4 van dit hoofdstuk.⁵⁸ Voor de opbouw van een totaaloverzicht van de Antwerpse banksector kent deze bron haar beperkingen, maar in een vergelijking met andere bronnen zal aangetoond worden dat ze quasi exhaustief is en dat verdere onderzoeksdeducties nooit in het gedrang komen.

De gegevens van een beperkte financieel-economische analyse maken het mogelijk om in het derde hoofdstuk te bepalen wie op basis van het gekozen criterium de belangrijkste bankiers van Antwerpen waren. Ter plaatse wordt beargumenteerd waarom 1914 als cesuurmoment genomen werd. Volgens de *Recueil Financier* werd in 1914 het volledige Antwerpse bankkapitaal door 172 bankiers beheerd. Ontleding van het materiaal toonde aan dat het binnen het tijdsbestek van deze opdracht mogelijk was om de beheerders van één derde van dat volledige bankkapitaal in kaart te brengen, in casu 14 personen. Naast de bepaling van de Antwerpse bankierselite in 1914, wordt eveneens een aantal kenmerken van hen aangereikt. Zo geven geografische herkomst en leeftijd al een vluchtige impressie van de ‘sociale doordringbaarheid’ van het Antwerpse bankkapitaal: konden allochtone bankiers postvatten aan de top van de Antwerpse financiële wereld? Zijn het allen zakenlieden in de hoogzomer

⁵⁶ Voor Veraghtert was het Antwerpse bankwezen vooral performant tijdens de Belle Époque. Voor een vroegere periode (1820-1850) klaagde hij de eerder weinig vernieuwende ondernemingscultuur van de bancaire instellingen aan. Zie: VERAGHTERT, K. (1980), ‘De Antwerpse bankwereld en de expansie van de haven’ in: *Bank en Financieuzen* (Cahier 8/9), 191-204.

⁵⁷ *Le Recueil Financier: annuaire des valeurs cotées aux bourses de Belgique*, Brussel/Parijs. De reeks werd gepubliceerd van 1893 tot 1975.

⁵⁸ Voor een overzicht van alternatieve bronnen buiten het bedrijfsarchief, zie o. m.: GREEFS, H. en N. BRACKE (2003) ‘Puzzelen met bronnen: een selectie van bronnen buiten het bedrijfsarchief voor de ondernemersgeschiedenis (19e eeuw) in: LEFEBVRE, W. *Bedrijfs geschiedenis en bedrijfsarchieven in België, 19de-20ste eeuw*, Gent, 357-398.

of herfst van hun loopbaan, of was er aan de top ook ruimte voor *freshmen*? De bankiers beperkten hun activiteiten ook niet uitsluitend tot de bancaire sector. De innige band tussen banken en bedrijven in deze werd hoger al vermeld. Waren sommige bankiers daarom niet veeleer ‘algemene’ ondernemers omdat de bancaire mandaten een minderheid uitmaakten in hun totale portefeuille van beheersmandaten? Het is bijgevolg een imperatief om de verhouding tussen hun bancaire en hun niet-bancaire beheersmandaten onder de loep te nemen. Wat was de aard van hun niet-bancaire activiteiten? In welke landen of gebieden waren ze actief?

Het vierde hoofdstuk valt uiteen in een aantal subdelen. Een eerste subdeel omvat een conceptuele uiteenzetting over de (re)constructie van het ontmoetingsnetwerk, waarbij aandacht is voor uitgangspunten, praktische en theoretische overwegingen. De constructie en analyse van het ontmoetingsnetwerk staat toe om de individuele bankiers met het netwerk op overeenkomsten en verschillen te vergelijken, en eveneens onderling met elkaar. We krijgen daardoor een mathematische blik op hun economische macht, maar tegelijkertijd worden daar kanttekeningen bij geplaatst. Het becijferen van een machtsfactor is uiteraard een reductie van de werkelijkheid. De voorgestelde benadering is slechts één van vele mogelijke manieren om ‘economische macht’ te meten. Eventuele tegenwerpingen op deze benadering worden meegegeven.⁵⁹ In dit onderzoek wordt in praktische zin de grafentheorie aangewend, met als voorbeeld de toepassing door Huibert Schijf omdat zijn onderzoek zowel temporeel als thematisch sterk gelijkend is aan het voorliggende.⁶⁰ Het onderzoek volgt een theoretisch paradigma waarbij het denken van Pierre Bourdieu wordt geconfronteerd met dat van de institutionalistisch geïnspireerde Mark Casson en Mark Granovetter. Het uitgangspunt is dat het ontmoetingsnetwerk sociaal kapitaal bevat voor de leden van dat netwerk, en dat dit sociaal kapitaal de transactiekosten coördineert en de informatieoverdracht faciliteert. Wat wordt juist bedoeld met sociaal kapitaal? Op welke wijze is het een ‘opbrengst’ voor de bankier? Een tweede paragraaf beschrijft de geografische en sectorale reikwijdte van het

⁵⁹ Voor de interpretatie van netwerken en hun belang voor de ondernemersgeschiedenis, zie o.m.: CASSON, M. en M. DELLA GIUSTA (2007) ‘Entrepreneurship and Social Capital: Analysing the Impact of Social Networks on Entrepreneurial Activity from a Rational Action Perspective’ in: *International Small Business Journal*, 25, 220-242; CASSON, M. (1997) ‘Entrepreneurial Networks in International Business’ in: *Business and Economic History* 26, 811-823; GRANOVETTER, M. (1985) ‘Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness’ in: *The American Journal of Sociology*, 91, 3, 481-510. Zeer genuanceerd en kritisch voor een eenzijdig gebruik van het netwerkconcept is: GRANOVETTER, M. (1973) ‘The Strength of Weak Ties’ in: *The American Journal of Sociology*, 78, 6, 1360-1380.

⁶⁰ SCHIJF, H. *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1993.

ontmoetingsnetwerk. De derde tot en met zesde sectie houdt de bespreking in van het ontmoetingsnetwerk van de topbankiers. Een belangrijk aspect hierbij mag niet over het hoofd worden gezien: het is niet de bedoeling het collectieve ontmoetingsnetwerk voor te stellen als een *conspiracy theory* van voluntaristische bankiers. Het ontmoetingsnetwerk is een concept met een janusgelaat en vertoont zowel convergerende als divergerende kenmerken. Waar het toepasselijk is, zal dit aangegeven worden. Een aantal kenmerken van het sociaal kapitaal komt aan bod: een kritische bespreking van het volume aan sociaal kapitaal dat het netwerk bevat (4.3); de homogeniteit (of het gebrek er aan) van de netwerkleden (4.4); de onderlinge verbondenheid van de netwerkleden aan de hand van de densiteit en de multipliciteit van hun ontmoetingen en een clusteranalyse (4.5); en tenslotte een bespreking van het familiehoofd als gedelegeerd drager van het sociaal kapitaal (4.6). Al deze kenmerken worden teruggevoerd op hun betekenis voor de coördinatie van de transactiekosten en de betrouwbaarheid en snelheid van de informatieoverdracht.

Het laatste hoofdstuk, tot slot, evalueert kritisch het eindresultaat en hoopt enkele suggesties aan te kunnen bieden voor verder onderzoek.

1.5 Van bronnenkritiek naar definitieproblemen en terug

Met het doel om een zo volledig mogelijke reconstructie op te maken van het aantal Antwerpse banken en bankiers in de betrokken periode werden twee bronnen en één werk uit de bestudeerde periode geëvalueerd op hun onderlinge overeenkomsten en verschillen.⁶¹ Voorafgaandelijk is het belangrijk om daarbij aan te stippen dat deze teksten zich niet uitspreken over wat onder een ‘Antwerpse bank’ of een ‘Antwerpse bankier’ moet verstaan worden, ondanks het feit dat er een impliciete definitie gehanteerd wordt. Intuïtief laten deze definities zich in de drie teksten aanvoelen als ‘een bank die te Antwerpen gevestigd is’, respectievelijk ‘een bankier die te Antwerpen woonachtig is’ of soms ‘een persoon die te Antwerpen bancaire activiteiten uitoefent’. In dit onderzoek wordt een iets scherpere definitie afgebakend. Het concept ‘Antwerpse bank’ wordt namelijk gedefinieerd als ‘een bank die haar maatschappelijke (hoofd)zetel te Antwerpen heeft’, terwijl een ‘Antwerps bankier’

⁶¹ (1) *Le Recueil Financier: annuaire des valeurs cotées aux bourses de Belgique*, Brussel/Parijs, 1915; (2) *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, Antwerpen, 1914; (3) B.S. CHLEPNER (1930), *Le Marché Financier Belge depuis cent ans*, Brussel, 1930.

begrepen wordt als ‘een te Antwerpen residerende persoon die een (niet noodzakelijk te Antwerpen) bancaire activiteit uitoefent’.

De *Recueil Financier* (verder vermeld als de RF) biedt uitgebreide en essentiële informatie over het bedrijfsleven. In geen enkele andere bron vindt men zoveel juridische, financiële en bedrijfseconomische gegevens per bedrijf en bedrijfstak samen. Haar waarde is door vooraanstaande onderzoekers algemeen aanvaard.⁶² De onderzoeker treft er een *shortcut* aan naar een compact maar overvloedig inlichtingenpakket inzake de prestaties van ondernemingen. Deze bron biedt elk jaar systematisch dezelfde standaardinformatie, wat haar onder meer uitstekend geschikt maakt voor historische (sociaal-)economische studies over een bepaald tijdsverloop. Het gebruikelijke pakket is: bedrijfsnaam; maatschappelijke zetel; samenstelling en residentie van de Raad van Bestuur; datum van de balans; stichtingsdatum; financiële dienst; voornaamste activiteit(en); grootte, samenstelling en evolutie van het maatschappelijk kapitaal; samenstelling, evolutie en eigenaars van het aandelenpakket, samengevatte resultaten van een aantal voorbije jaren; balans van het laatste jaar. Soms maakt men ook melding van belangrijke bedrijfsgebeurtenissen en/of statutaire wijzigingen. Al na een vluchtige, eerste blik bleek haar belang groot zodat we ze als uitgangspunt wilden nemen voor het volledige verdere verloop van dit onderzoek.

Wetenschappelijk onderzoek kan evenwel niet uitgaan van evidenties en autoriteitsargumenten. Het is dan ook de zaak om het aanwenden van de RF te verantwoorden en op deze bron een kritische blik te werpen. Want hoewel de RF vele voor de hand liggende voordelen biedt, geeft dit naslagwerk geen exhaustief overzicht van alle banken en bankiers op het bestudeerde tijdstip en de bestudeerde plaats. Het is namelijk niet onbetwistbaar duidelijk wat de criteria waren om in de RF opgenomen te worden. Zo was, zoals de ondertitel suggereert, een beursnotering van een specifiek bedrijf altijd voldoende om in de overzichten voor te komen, maar het was geen dwingende regel. Ook niet beursgenoteerde bedrijven vonden er soms, maar lang niet altijd, een plaats.⁶³ Onderzoekers gaan daarom beter

⁶² De RF diende bijvoorbeeld als basis voor de selectie van de bedrijfsleiders in het al eerder genoemde en gezaghebbende *Dictionnaire des Patrons en Belgique* van Ginette Kurgan – Van Hentenrijck uit 1996. Ook in leidinggevend bronnenrepertoria en referentiewerken betreffende de bedrijfsgeschiedenis wordt deze reeks als bron aanbevolen. Zie respectievelijk: VAN DEN EECKHOUT, P., D. LUYTEN, G. DEVOS & C. VANCOPPENOLLE (1999) ‘De ondernemingen’ in: VAN DEN EECKHOUT, P en G. VANTEMSCHE (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de – 20ste eeuw*, Brussel, 776 en VAN DEN EECKHOUT, P. (2005) ‘Verder kijken dan het bedrijfsarchief: aanvullende bronnen op papier’ in: VAN COPPENOLLE, C. (ed.) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 137.

⁶³ In het geval van de Antwerpse banken, zie bijlage xx.

na in hoeverre dit naslagwerk afwijkt van de reële situatie die ze bestuderen om vervolgens af te wegen of deze afwijking de beoogde uitspraken van het te voeren onderzoek niet in de weg staat.

We toetsten daarom – zoals vermeld – de verzamelde gegevens aan een andere bron, namelijk het Antwerpse adresboek van hetzelfde ogenblik⁶⁴ én aan een overzicht dat we aantroffen in een ouder basiswerk van Chlepner.⁶⁵

De confrontatie van deze drie teksten laat grote onderlinge verschillen zien.⁶⁶ Zo vermeldt de RF in 1914 achtendertig banken⁶⁷, terwijl het Antwerpse adresboek dan maar negenentwintig banken registreert en Chlepner slechts elf. Voor dat bewuste jaar komen slechts vijf banken in alle drie teksten voor.⁶⁸ Vanwaar deze verschillen?

Chlepner geeft zelf toe dat zijn lijst, die hij chronologisch opbouwde aan de hand van de stichtingsdata van de diverse banken, niet volledig is.⁶⁹ Belangrijker is dat hij bovendien een definitieprobleem signaleert dat zich niet - zoals hoger vermeld - verhoudt tot de plaats waar een bank of een bankier gevestigd is, maar dat zich situeert op een dieper, inhoudelijk niveau waarbij de bankactiviteiten onder de loep moeten genomen worden. Hij duidt daarmee op de verstrengeling van de bancaire en andere zakelijke activiteiten onder de noemer van één en dezelfde bank. Dit is een essentieel aspect in de geschiedenis van het bankwezen, zelfs meer nog: het is kenmerkend voor de hier bestudeerde periode en plaats. De meeste banken ontstonden immers in het zog van het handelskapitalisme. Bankactiviteiten werden niet zelden samen met commerciële activiteiten uitgeoefend. Met de steeds verder schrijdende industrialisering van de samenleving doorheen de negentiende eeuw kwamen daar ook industriële activiteiten bij. Een niet te onderschatten invloed kwam ook van de liberalisering van de wetgeving op de naamloze vennootschappen in 1873, waardoor een aantal strenge wettelijke vereisten in verband met de oprichting van naamloze vennootschappen versoepeld

⁶⁴ *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers* (jaargang 39), Antwerpen, Ratinckx Frères, 1914.

⁶⁵ B.S. CHLEPNER (1930), *Le Marché Financier Belge depuis cent ans*, Brussel, 100-105. Chlepner trachtte – zoals de titel aangeeft – een *centenaire* op te maken: de geschiedenis van de Belgische financiële markt in de honderd jaar die sinds de onafhankelijkheid van de Belgische staat ondertussen verlopen was.

⁶⁶ Zie bijlage 1a.

⁶⁷ Zesendertig banken met maatschappelijke zetel in Antwerpen en twee Antwerpse filialen van banken met een maatschappelijke zetel respectievelijk in Namen en in Brussel.

⁶⁸ *Banque Anversoise de Fonds Publics et d'Escompte, Banque d'Epargne et de Crédit, Banque de Commerce, Crédit Anversoise en Crédit Mobilier de Belgique*.

⁶⁹ B.S. CHLEPNER (1930), *Le Marché Financier Belge depuis cent ans*, 100.

werden en onder meer meervoudige activiteiten binnen dezelfde onderneming meer armslag kregen.⁷⁰ De Belgische *gemengde banken* waren pioniers inzake ondersteuning van de industrie, waarbij ze zich, naast handelskredieten op korte termijn, ook bezig hielden met industriële investeringen op lange termijn en daarbij de deposito's van hun cliënteel als werkmiddelen hanteerden. Sommige banken waren dus tegelijkertijd financiële instelling én industriële onderneming. Dit banktype bleef in België voortbestaan tot de bankwet van 1934, die de risico's van dergelijk beleid aan wettelijke banden legde. De deposito's waren immers op korte termijn opvraagbaar terwijl de cashflowmogelijkheden van de banken beperkt werden door de op lange termijn uitstaande investeringen in hun industriële activiteiten. De banken kwamen in crisistijden zo in nauwe schoentjes te staan en gingen niet zelden in falings, met alle nadelige gevolgen voor het talrijke cliënteel.⁷¹

De vraag naar een 'legitieme' verhouding tussen de bancaire en de niet-bancaire activiteiten van een bank dringt zich dus op. Vanaf welke verhoudingsdrempel verdient een bedrijf het statuut 'bank' en vanaf wanneer wordt die drempel overschreden en houdt dat statuut op? Chlepner zal deze vraag niet beantwoorden en beargumenteert niet *in extenso* waarom deze bank wél en gene bank niet in zijn overzicht voorkomt, maar hij geeft toe dat de definitie naargelang het standpunt van de waarnemer nauw of ruim genomen kan worden.⁷² Bijlage 1b biedt een blik op de diverse activiteiten die een bank kan ondernemen, althans zoals de samenstellers van de *Recueil Financier* dit interpreteren. We brachten er de 36 banken met een maatschappelijke zetel te Antwerpen samen en vermelden hoe de RF hun activiteiten omschrijft. Als we de vijf banken bekijken die in de drie bronnen voorkomen, merken we dat bijvoorbeeld de *Banque d'Anvers* eerder bij een nauwe definitie aansluit omdat ze zich inlaat met [...] *toutes opérations de banque généralement quelconques*.⁷³ Maar de grootste bank uit ons onderzoek, het *Crédit Mobilier de Belgique*, kan naast de klassieke bancaire activiteiten [...] *également s'intéresser dans toutes opérations [...] industrielles, commerciales, immobilières, agricoles et de travaux publics*.⁷⁴ De keuze om een bank als dusdanig te

⁷⁰ Over deze ontwikkelingen: BUELENS, F. en H. WILLEMS, 'Belgische vennootschapsvormen in de negentiende en de twintigste eeuw' in VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 174-9.

⁷¹ HOUTMAN-DE SMEDT, H. (2006), *Financiële en monetaire geschiedenis* (docentcursus), Antwerpen, 97. Het basiswerk over *mixed banking* is: DURVIAUX, R. (1947), *La banque mixte, origine et soutien de l'expansion économique de la Belgique*, Brussel. Zie ook: VAN DER WEE, H. en M. GOOSSENS (1991) 'Belgium' in CAMERON, R. en V.I. BOVYKIN, *International Banking, 1870-1914*, New York-Oxford, 113-129.

⁷² B.S. CHLEPNER (1930), *Le Marché Financier Belge depuis cent ans*, onder meer 14-15, maar vooral 100.

⁷³ RF 1915, 83.

⁷⁴ RF 1915, 104.

bestempelen volgens een bepaalde verhouding tussen bancaire en niet-bancaire activiteiten, werd dus autonoom bepaald door de auteurs van de betrokken teksten.

Een vraag die parallel loopt met het geschetste probleem is of het wel nodig of zelfs mogelijk is om een consensus over deze verhoudingsdrempel te bepalen. Het antwoord ligt in de geschiedenis zelf: de situatie waarbij bancaire en andere zakelijke activiteiten in hetzelfde bedrijfskader innig versmolten waren is nu eenmaal historisch gegroeid en kan niet genegeerd worden.

Met dit in het achterhoofd zijn discrepanties in de drie lijsten aanneembaar, althans gedeeltelijk: de bancaire activiteiten van een bedrijf moeten door een waarnemer als dominant genoeg aanvaard worden om het bedrijf als een bank te catalogeren, en zo iets is een subjectieve zaak.

Chlepner maakt in zijn overzicht melding van drie banken die niet in de RF zijn opgenomen: de *Compagnie Financière d'Anvers*, de *Société Financière Anversoise* en de *Union Financière*. De eerste twee hadden een maatschappelijk kapitaal van elk 2.000.000 Bef, de laatste van 1.500.000 Bef. Met hun maatschappelijk kapitaal opgeteld, vertegenwoordigen zij nauwelijks 1% van het totale Antwerpse bankkapitaal in de onderzochte periode (cf. infra). Omdat hun afwezigheid in dit onderzoek een minimale afwijking voor de resultaten betekent en het onderzoeksopzet niet aantast, zijn we van mening dat dit een aanvaardbare lacune is.

Alhoewel het Antwerpse adresboek tien banken minder registreert dan de RF, zijn er in haar lijst twaalf banken die niet voorkomen in de RF.⁷⁵ Indien deze banken van het onderzoek uitgesloten worden, bestaat er een reëel risico dat een *ranking* van bankiers die opgebouwd wordt zonder de beheerders van deze banken te verrekenen, mank gaat. We werpen daarom een nadere blik op deze twaalf ondernemingen.

De *Banque Populaire Anversoise*, de *Banque Populaire pour l'arrondissements d'Anvers* en de *Banque Crédit Bourgeois* werden in het adresboek als coöperatieven opgenomen en richtten zich, zoals de naam enigszins laat vermoeden, tot 'het volk' en tot de kleinere spaarder, in elk geval niet tot de grootindustriële zakenman. De opkomst en bloei van

⁷⁵ Omgekeerd, zijn er 17 banken die zowel in de RF als in het adresboek voorkomen. Zie bijlage 1a.

coöperatieven liep ongeveer parallel met het negentiende-eeuwse industrialiseringsproces. Het initiatief tot oprichting werd meestal genomen door lokale of regionale overheden, of filantropische verenigingen, maar kon soms ook het resultaat van privé-initiatieven zijn.⁷⁶ Van de *Banque Crédit Bourgeois* ontbreken ons alle gegevens, het adresboek vermeldt – ironisch genoeg – zelfs geen adres.⁷⁷ In tegenstelling met sommige andere banken, wordt van de *Banque Populaire Anversoise* en de *Banque Populaire pour l'arrondissements d'Anvers* het maatschappelijk kapitaal niet vermeld. Het adresboek vermeldt wel de samenstelling van de Raad van Beheer en daarmee stellen we vast dat geen enkele beheerder voorkomt in de lijst van bankiers⁷⁸ die we uit de RF excerpeerden. Aangezien de hier bestudeerde elite minstens het geaccumuleerd kapitaal van 71.000.000 Bef mee beheerd, is de kans dat deze beheerders met dit ene mandaat toch in onze selectie kunnen voorkomen nihil. De grootste Antwerpse bank had namelijk een kapitaal van 'slechts' 40.000.000 Bef en de grootste Belgische bank, de nationale overheidsbank, 50.000.000 Bef.⁷⁹ De afwezigheid van deze banken in ons onderzoek is ook hier te verantwoorden.

De *Banque Générale Hollandaise*, de *London & River Plate Bank Ltd.*, de *Foncière Lyonnaise* en de *Société Française de Banque et de Dépôts* waren – naar de naamgeving voor de hand liggend – alle Antwerpse vestigingen van buitenlandse banken. Ze waren niet in België beursgenoteerd. Deze banken simpelweg uit het onderzoek weren, is riskanter omdat het aanvaardbaar is om te vermoeden dat zij als internationaal opererende instellingen een respectabel maatschappelijk kapitaal hadden. Het enige argument dat we als verzachtende omstandigheid voor hun afwezigheid kunnen aanvoeren is dat de autochtone Antwerpse bankiers slechts in mindere mate mandaten hadden in niet-Antwerpse banken.⁸⁰

Van de *Banque Hypothécaire et Immobilière d'Anvers* en de *Société Générale Africaine et Banque de Commerce* vonden we geen verdere informatie in de RF 1915. Een raadpleging van opeenvolgende jaargangen van de RF zou meer aan het licht brengen, maar dit is binnen het opgelegde tijds kader onmogelijk. Dat hun belangrijkheid betwifelbaar is, kan vanwege

⁷⁶ H. DE SMEDT, *Financiële en monetaire geschiedenis*, 101-102.

⁷⁷ *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53.

⁷⁸ Zie bijlage 2a.

⁷⁹ Respectievelijk het *Crédit Mobilier de Belgique* (RF 1915, 104) en de *Banque Nationale de Belgique* (RF 1915, 117).

⁸⁰ Zie de bijlagen 2d-1 tot en met 2d-14.

hun beperkte aanwezigheid in de literatuur verondersteld worden, maar evengoed niet bewezen.⁸¹

Tot slot zijn er nog enkele niet beursgenoteerde bankiersfirma's: *Dumercy-Heirman*, *G. De Kinder* en de *Banque L. de Terwaigne*. Baron de Terwaigne is opgenomen in de ranking vanwege zijn mandaat in een andere, wél beursgenoteerde bank. Hij bekleedt er de 78ste plaats. Het extra mandaat van zijn privébank zou hem nooit in de top vijftien brengen. De bank *G. De Kinder* is afwezig in de literatuur, evenals de firma *Dumercy-Heirman*. Eigenaardig genoeg vonden we de bank *Le Grelle* niet in de rubriek 'banken'⁸² van het adresboek, maar wel in de rubriek 'bankiers'.⁸³ Naast graaf Alberic Le Grelle en graaf Henry Le Grelle de Gruben werd de *firme Joseph-J. Le Grelle* in de rubriek 'bankiers' opgelijst.⁸⁴ De familie Le Grelle was al meer dan honderd jaar een vaste waarde in het Antwerpse bankwezen.⁸⁵ Alhoewel de RF geen bedrijfsinformatie over de bank geeft, wordt er vermeld dat de helft van het bedrijfspatrimonium toekomt aan Emile Le Grelle, terwijl de andere helft onder respectievelijk Alberic, Henri en Vincent Le Grelle verdeeld werd. Emile Le Grelle is, zoals we zullen zien, het nummer 3 in de ranking van bankiers (cf. infra).

Samengevat kunnen we stellen dat het overzichtswerk van Chlepner geenszins de representativiteit van de RF onder druk zet. De RF overvleugelt ook in belangrijke mate het Antwerpse adresboek. Toch zijn er een aantal hiaten die een kleinere afwijking op de resultaten laten vermoeden, maar zonder inspanningen die niet in te passen zijn in het tijdsbestek waarin deze verhandeling tot stand komt, lukt het niet om deze deviatie weg te

⁸¹ De *Société Générale Africaine et Banque de Commerce* komt aan bod in: BUELENS, F. (2007), *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis*, Berchem, 210 en 225. In 1894 werd de Société Générale Africaine opgericht met een kapitaal van 3 miljoen frank (decreet van 21/7/1894). In 1898 wordt het kapitaal op 12 miljoen frank gebracht met het recht tot het uitgeven van bankbiljetten, gegarandeerd door de staat (decreet 1/9/1898). In 1903 werd de Société Générale Africaine echter al geliquideerd waarbij activa en passiva van de maatschappij werden overgenomen door een nieuwe maatschappij, opgericht bij decreet van 25/6/1903, onder de naam Société Générale Africaine et Banque de Commerce et d'Industrie met een kapitaal van 9 miljoen frank. Voorzitter is Alexandre de Browne de Tiège en gedurende zijn korte bestaan heeft het bedrijf steeds beheerders gehad die als vertrouwelingen en trouwe medewerkers van Leopold II golden met namen als Alexis Mols, Sam Wiener, Constant de Browne de Tiège, Josse Allard, Emmanuel De Wouters d'Oplinter met Edouard Bunge eerst als commissaris (later beheerder).

⁸² *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53.

⁸³ *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 594-595.

⁸⁴ De overeenkomsten en verschillen tussen de bankierslijsten in de RF en het adresboek behandelen we verder (cf. infra).

⁸⁵ Zie A. FREMAULT, *Bankier tussen oud en nieuw. Joseph J. Le Grelle. Bedrijfshistorische analyse van een Antwerpse Privé-bank (1792-1830)*, (licentiaatverhandeling) K.U.Leuven, 1985; G. KURGAN – VAN HENTENRIJK (ed.), *Dictionnaire des Patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Brussel, De Boeck & Larcier, 1996, 422-423; DEGRYSE, K. (2005) *De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, -investering en –rendement te Antwerpen in de 18de eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 88.

werken. Gezien de voorgaande analyse, zijn we de overtuiging toegedaan dat het een aanvaardbare tekortkoming betreft die de verdere deducties en uitspraken van dit onderzoek niet in de weg staan, en zal de RF doorgaan als basisbron voor dit onderzoek.

Voor een aantal economische analyses werd gebruik gemaakt van de databank van het Studie Centrum voor Onderneming en Beurs (SCOB). Genealogische info werd opgesteld aan de hand van de Registers van de Burgerlijke Stand en de Bevolkingsregisters en verder aangevuld met enkele repertoria.⁸⁶

⁸⁶ KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (ed.) (1996) *Dictionnaire des Patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les reseaux*, Brussel; *Biographie Nationale, 1866-1985*, Brussel; *Biographie Coloniale Belge, 1948-*, Brussel.

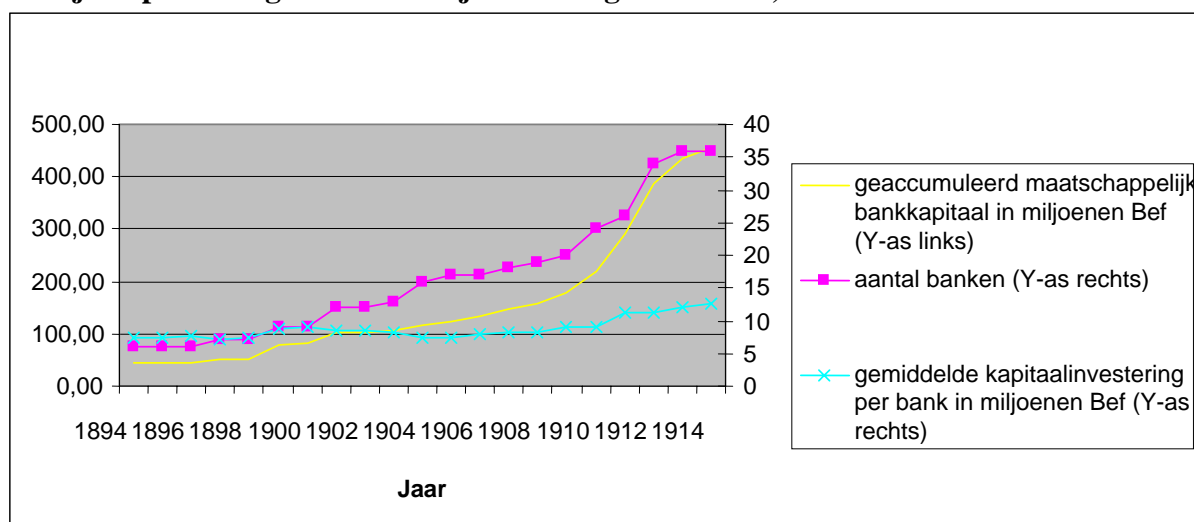
2. HET ANTWERPSE BANKWEZEN TIJDENS DE BELLE EPOQUE

In dit hoofdstuk wordt een summiere beschrijving gegeven van het Antwerpse bankwezen tijdens de Belle Epoque. Die impressie maakt het mogelijk om op basis van de gekozen uitgangspunten (1) haar positie op nationaal niveau te bepalen, en (2) het cesuurmoment te bepalen waarop het onderzoek zich verder zal baseren.

2.1 Evolutie van de Antwerpse banksector: het maatschappelijke bedrijfskapitaal als maatstaf

Om een indruk te krijgen van het Antwerpse bankwezen tijdens de Belle Epoque werd als eerste keuze geopteerd om – in simpele termen uitgedrukt – na te gaan hoeveel geld er in geïnvesteerd was. Dit is te realiseren door de evolutie van het maatschappelijk kapitaalvolume van de diverse banken op te meten. Alle banken waarvan de maatschappelijke zetel zich te Antwerpen bevond, kwamen hiervoor in aanmerking. Het maatschappelijk kapitaal is de kern van het eigen vermogen van de aandeelhouders en omvat de middelen die door de initiatiefnemers bij de oprichting of bij latere verhoging aan de onderneming – in onderhavig geval: de bank – werden toegekend.⁸⁷

Grafiek 1: Evolutie van het aantal Antwerpse Banken en hun maatschappelijk bedrijfskapitaal uitgedrukt in miljoenen Belgische frank, 1894-1914

(Bron: *Le Recueil Financier*, 1915)⁸⁸

⁸⁷ Naast deze ‘kern’ van het eigen vermogen, zijn er nog andere eigen middelen: uitgiftepremies, reserves, overgedragen winst, enz. Men noemt het maatschappelijk kapitaal de kern van het eigen vermogen omdat het slechts als allerlaatste opvraagbaar is. Zie: JORISSEN, A., N. LYBAERT, C. REYNS en J. VANNESTE (2007) *Financial Accounting*, Antwerpen, boek 1: 51-52.

⁸⁸ Zie ook bijlage 1c voor exacte aantallen.

Men merkt in deze periode een gestage stijging op van het aantal banken, van 6 in 1893 naar 36 in 1914. Het geaccumuleerde maatschappelijke kapitaal van deze banken vertoonde over een tijdsverloop van slechts twee decennia een spectaculaire ontwikkeling, een vertienvoudiging van 43.900.000 Bef in 1893 naar 456.200.000 Bef in 1914. Het gemiddelde kapitaal per bank daarentegen, vertoont wel een traag stijgende, maar geen lineaire trend. Het gemiddelde kapitaal ging van 1894 tot 1904 op en neer tussen ongeveer 7.000.000 en 9.000.000 Bef, om vanaf 1905 tot 1914 vanaf 7.290.000 Bef met ongeveer 60% te stijgen naar 12.670.000 Bef. We leiden uit deze gegevens af dat in de periode vanaf 1894 tot 1914 de investeringen hun hoogste peil bereikten in 1913-14.

Als tweede keuze werd op basis van hetzelfde criterium nagegaan waar de Antwerpse bancaire sector zich op nationaal niveau bevond. Alle in de RF aanwezige banken bleken in een stad geregistreerd te zijn, waardoor het eenvoudig was om een stedelijke ranking op te maken. Daarvoor dienden slechts de sociale bedrijfszetels gegroepeerd te worden volgens de stad van hun residentie, waarna de maatschappelijke kapitalen per stad werden opgeteld. Met de hoge investeringsbereidheid van de Antwerpse aandeelhouders in 1913-14 in het achterhoofd, werd gekozen om het meetpunt zo kort mogelijk vóór de aanvang van de Eerste Wereldoorlog te nemen.⁸⁹

Zoals tabel 1 laat zien, werd er volgens de RF rond 1913-1914 ruim één miljard Belgische frank in de financiële sector geïnvesteerd. Brussel en Antwerpen blijken de twee belangrijkste polen te zijn. Samen vertegenwoordigen ze 86,06% van het geïnvesteerde kapitaal, en blijken ze elk apart bijna tien keer groter dan het als derde gerangschikte Luik. Antwerpen moest qua kapitaalvolume slechts licht onderdoen voor Brussel, het verschilde hierin slechts 2,58% met de hoofdstad. Omdat het verschil in grootte met de andere steden zo markant was, en de Brusselse en Antwerpse sectoren bovendien zo gelijkwaardig leken, werd gekozen om de Antwerpse casus verder niet alleen met de nationale banksector, maar soms ook met het bankwezen uit de hoofdstad te vergelijken.

⁸⁹ Omdat elke RF de situatie weergeeft van het voorafgaande jaar, houdt dit in dat de cijfers werden opgenomen uit jaargang 1915. Gezien de oorlog reeds een feit was, liep de informatiedoorstroming mank, en dateerden de in de RF 1915 voorkomende balansen niet van 31 december 1914, maar van 31 december 1913 of de eerste helft van 1914.

Tabel 1: Grootte van de Belgische banksector in 1913-14 per stadBron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915

Ranking	Stad	Kapitaal ⁹⁰	%
1	Brussel	484.404.000	44,32
2	Antwerpen	456.200.000	41,74
3	Luik	52.375.000	4,79
4	Namen	27.000.000	2,47
5	Gent	23.000.000	2,10
6	Charleroi	10.400.000	0,95
7	Kortrijk	8.000.000	0,73
8	Brugge	6.000.000	0,55
9	La Louvière	6.000.000	0,55
10	Bergen	5.000.000	0,46
11	Aalst	3.000.000	0,28
12	Hoei	3.000.000	0,28
13	Oostende	3.000.000	0,28
14	Leuven	2.000.000	0,18
15	Tongeren	2.000.000	0,18
16	Hasselt	1.500.000	0,14
	Totalen:	1.092.879.000	100,00

Deze eenvoudig op te stellen gegevens zijn zeer belangrijk voor de bancaire geschiedenis van het land. Indien namelijk zou blijken dat deze verhoudingen min of meer stabiel blijven over een langere tijdsperiode, tonen ze aan dat de Belgische economie voor financiële aangelegenheden in zeer belangrijke mate – om niet te zeggen: nagenoeg volledig – terugplooidde op de Brusselse en Antwerpse financiële markten.

2.2 Evolutie van de Antwerpse banksector: de marktkapitalisatie als maatstaf

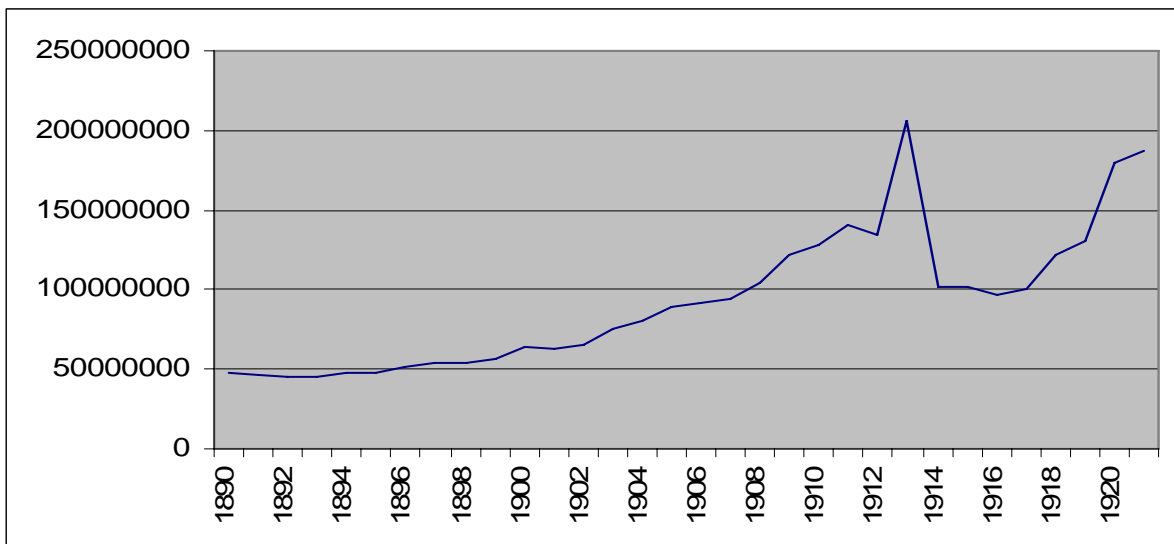
Het maatschappelijk kapitaal van bedrijven wordt gevormd door de financiële inspanning die één of meerdere ondernemers aangaan om een bedrijf operationeel te krijgen of te houden. Het maatschappelijk kapitaal geeft dus de historische aanschaffingswaarde van een bedrijf weer. In principe is dat een keuze die los staat van het economische marktmechanisme van vraag en aanbod: ondernemers kunnen besluiten om een bepaald bedrijf op te richten, los van de vraag of dat bedrijf op die plaats en tijd nodig is. Door aandelen van het bedrijf op de beurs aan te bieden, konden de oprichters aan de ene zijde wel extra kapitaal aantrekken, maar

⁹⁰ In Belgische frank.

anderzijds werd het bedrijf wel getoetst aan het mechanisme van vraag en aanbod, en verruimde de groep van oprichters/eigenaars tot aandeelhouders/eigenaars. Een parameter die de vraag- en aanbodwaarde van een bedrijf voorstelt is de marktkapitalisatie. De marktkapitalisatie wordt gevormd door het product van het aantal aandelen en de waarde van één aandeel op de markt, *in casu* de beurs. De marktkapitalisatie vertegenwoordigt de realisatiewaarde van een bedrijf, m.a.w. wat het op de markt waard is op een bepaald tijdstip.⁹¹

Grafiek 2: Marktkapitalisatie van de Antwerpse banksector, 1890-1920⁹²

Bron koersnoteringen: *Cote Officielle de la Bourse d'Anvers publiée par la Commission de la Bourse*, jaargangen 1890 – 1920, cijferreeksen in bijlage 1e

Grafiek 2 heeft een gelijkaardig verloop als grafiek 1, met name een min of meer gestage groei die plotseling versnelt in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Omdat we de meting verruimden tot 1920 bemerken we een plotse daling van de marktkapitalisatie bij de aanvang van de oorlog, maar al in 1918 schijnt de situatie zich te herstellen naar de vooroorlogse situatie. Een niet te vergeten opmerking blijft dat het hier gaat om nominale cijfers, die niet

⁹¹ JORISSEN, A., N. LYBAERT, C. REYNS en J. VANNESTE (2007) *Financial Accounting*, Antwerpen, boek 1: 126.

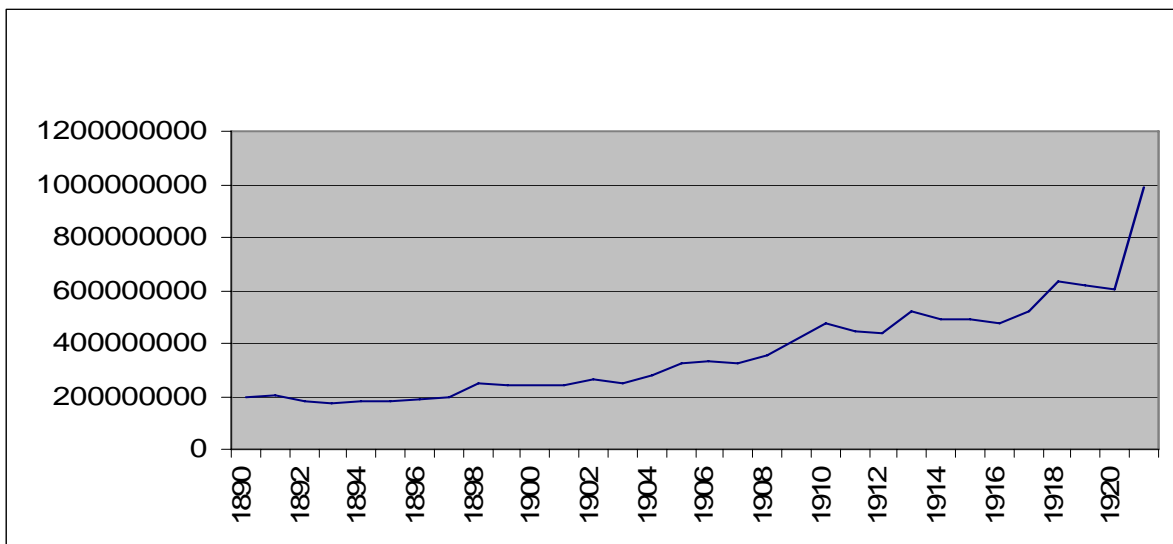
⁹² De grafiek werd gegenereerd door de SCOB-databank, na invoer van de eigen gegevens. Niet alle banken waren beursgenoteerd. De beursgenoteerde banken waren: *Banque Anversoise de Fonds Public et d'Escompte*, *Banque Belge de Prêts Fonciers*, *Banque Centrale Anversoise*, *Banque d'Anvers*, *Banque d'Epargne et de Crédit*, *Banque de Commerce*, *Banque de Crédit Commercial*, *Banque Hypothécaire Transatlantique*, *Banque Italo-Belge*, *Compagnie Immobilière et Agricole du Canada*, *Crédit Anversoise*, *Crédit Foncier Sud-Américain*, *Crédit Général du Canada*, *Crédit National Industriel*, *La Mutualité Anversoise*, *Société belge de Banque et de Commerce*, *Société Financière des Caoutchoucs*, *Société Foncière Belge-Argentine*, *Société Hypothécaire du Canada*, *Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine*. Sommige Antwerpse banken waren op de Beurs van Brussel genoteerd, andere op de Beurs van Antwerpen.

met een deflator verrekend werden.⁹³ Het schijnbare herstel aan het einde van de oorlog moet daarom in beraad gehouden worden.⁹⁴ Tot de vooravond van de oorlog hadden blijkbaar niet alleen de oprichters van de banken maar ook de ruimere groep van aandeelhouders vertrouwen in het economisch welzijn van de banken.

Als vergelijkingspunt voor de dynamiek van de Antwerpse bancaire marktkapitalisatie, wordt op basis van dezelfde methode en uitgangspunten de marktkapitalisatie van de gehele Belgische banksector meegegeven.

Grafiek 3: Marktkapitalisatie van de Belgische banksector, 1890-1920

Bron: *SCOB databank* – cijferreeksen in bijlage 1e

Het grafiekverloop heeft rond 1913-14 een iets afgevlakter uiterlijk dan dat van de Antwerpse casus, alhoewel op nationaal niveau toch ook een (weliswaar kleine) groeiversnelling plaatsvond. Na de oorlog schijnt de nationale marktkapitalisatie naar ongekende hoogten te spurten, nog veel sneller dan de Antwerpse, zodat de waarde van de beursgenoteerde banken in nauwelijks twee jaar tijd van zeshonderd miljoen Bef naar één miljard Bef ging. Dezelfde

⁹³ Als gevolg van inflatie, een voortdurende stijging van het algemeen prijspeil, wordt het verschil tussen nominale en reële prijzen steeds groter. Dit leidt tot geldontwaarding en de verlies van koopkracht. Naast de ontwaarding van het geld, betekent dit eveneens dat nominale waardedata over een tijdsperiode moeilijk met elkaar vergeleken kunnen worden. Een deflator is een 'rekenleutel' waarmee nominale waardedata herleid worden naar reële(re) waardedata zodat vergelijking relevanter wordt. Zie: BERLAGE, L. en A. DECOSTER (2000), *Inleiding tot de economie*, Leuven, 637-660.

⁹⁴ Voor de desastreuze maatschappelijke gevolgen van de Eerste Wereldoorlog, zie ook: VAN DER WEE, H. en H. DESMEDT (1992), *De wereldeconomie in opbouw, 1750-1990*, Leuven, 113-116.

opmerking als bij grafiek 2 blijft ook hier van kracht: het betreft nominale en geen gedefleerde cijfers.

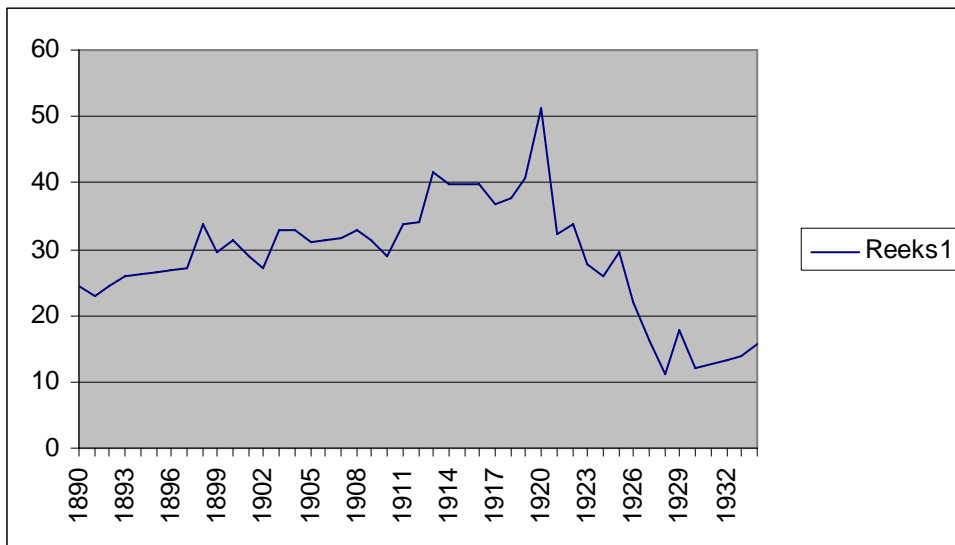
Een interessant beeld wordt ook geboden door het procentueel aandeel te berekenen van de Antwerpse banksector ten opzichte van de nationale sector. Omdat zowel de evolutie van het maatschappelijk kapitaalvolume als van de marktkapitalisatie een spoedig herstel en verdere doorgroei na de oorlog lieten vermoeden, werd het bestudeerde tijds kader opnieuw verruimd. De einddatum van deze verruiming wordt verantwoord door een specifiek historisch moment dat past in het kader van dit onderzoeksthema omdat het veranderingen in het bancaire bedrijf institutionaliseerde. De wetgeving van 22 augustus 1934 op het bankbedrijf beteugelde en reglementeerde de bancaire beleidskeuzes in belangrijke mate.⁹⁵ De crisis van de jaren dertig van de twintigste eeuw die de volledige wereldeconomie in een zware depressie stortte en het financiële en economische leven ook in België onder grote druk plaatste, noopte de regering tot een volledige herziening van de bestaande wetgeving die moest leiden tot het herwinnen van het vertrouwen van de investeerders en het bancaire cliënteel. Het beleid van de bankbeheerders werd daarmee wettelijk verplicht tot een herziening en betekende het einde van een periode die in 1873 met de liberalisering van de wetgeving op de naamloze vennootschappen was ingezet.⁹⁶

⁹⁵ Zie de opmerkingen over *mixed banking* onder punt 2.4 en HOUTMAN – DESMEDT, H. (2006) *Financiële en monetaire geschiedenis* (docentcursus), Antwerpen, 104.

⁹⁶ BUELENS, F. en H. WILLEMS, 'Belgische vennootschapsvormen in de negentiende en de twintigste eeuw' in VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 171-208, 177-9.

Grafiek 4: Evolutie van het procentueel aandeel van de marktkapitalisatie van de Antwerpse banksector ten opzichte van de hele Belgische banksector, 1890-1934.

Bron: SCOB databank, na invoer van de eigen gegevens – cijferreeks in bijlage 1e

Grafiek 4 toont hoe groot het procentueel aandeel van Antwerpen was in de totale banksector. Naast een formele groei tijdens de Belle Epoque van het aantal banken, de geïnvesteerde kapitaalwaarde van die banken en de marktwaarde van de Antwerpse financiële sector, groeide ook haar relatief belang in de nationale context: terwijl ze in 1890 ongeveer 25% van de nationale marktkapitalisatie betekende, was dit aandeel aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog uitgegroeid tot ongeveer 40%. Wat eigenaardiger is: vlak na de oorlog schiet het belang van de Antwerpse financiële marktkapitalisatie verder door om een aandeel van 51% te bereiken in 1920 zodat het op dat ogenblik in België de leidende positie innam. Vanaf 1920 gaat het echter gedurende een decennium steil bergaf en rond de grote crisis van de dertiger jaren zwalpt het nog ergens tussen de tien en de vijftien procent van de hele beursgenoteerde Belgische banksector. Deze steile neergang mag niet begrepen worden als de ondergang van de Antwerpse banken op zich. Het was perfect mogelijk dat ze op zich redelijk tot goed presteerden, maar dat hun belang daalde omdat andere niet-Antwerpse banken een snellere groei realiseerden.⁹⁷ Die visie wordt onder meer ingenomen door Helma Desmedt, die signaleert dat na de Eerste Wereldoorlog redelijk wat Antwerpse banken zich handhaafden en dat wijzigingen in het bancaire landschap te wijten waren aan reorganisatie en fusie. De precare situatie van de Antwerpse banken in de dertiger jaren wordt niettemin ook door haar

⁹⁷ Veronderstel dat zowel de Antwerpse als de totale banksector met een zelfde factor gehalveerd worden (en er dus géén groei is maar een achteruitgang) dan zal er aan de procentuele verhouding niets veranderen.

bevestigd.⁹⁸ Toch gingen enkele Antwerpse banken overkop: zo werden de *Banque de L'Union Anversoise* en de *Banque Hypothécaire Transatlantique* geliquideerd in 1919.⁹⁹

Het is nuttig om de marktkapitalisatie zoals weergegeven in grafiek 2 te vergelijken met de gegevens van het maatschappelijk kapitaal in tabel 1. Deze vergelijking levert de *book-to-market ratio* op. Deze ratio bepaalt de waarde van (groepen) ondernemingen door de historische oprichtingswaarde of boekwaarde (d.i. het maatschappelijk kapitaal) te delen door de marktwaarde (d. i. de marktkapitalisatie). Indien de boekwaarde gelijk is aan de marktwaarde is de ratio uiteraard 1. Indien de ratio boven 1 is, wordt het bedrijf of de groep bedrijven door de markt ondergewaardeerd. Analoog hiermee is er bij een ratio onder 1 een overwaardering door de markt.¹⁰⁰

Van de zesendertig banken in de RF waren er twintig beursgenoteerd.¹⁰¹ De historische aanschaffingswaarde (of het maatschappelijk kapitaal) van deze twintig banken bedroeg in 1914 samen 307.000.000 Bef.¹⁰² De marktkapitalisatie van deze twintig banken bedroeg in hetzelfde jaar 184.338.000 Bef.¹⁰³ De ratio was bijgevolg 1,67. Omdat de marktkapitalisatie van 1914 werd genomen op 31 december en de oorlog al uitgebroken was, kon dit de koersen beïnvloeden. In 1913 was de aanschaffings- of boekwaarde van de Antwerpse banken 302.000.000 Bef en de marktkapitalisatie 203.910.000 Bef. De ratio was iets minder ongunstig (1,48) maar beide ratio's wijzen op een ernstige onderwaardering van de Antwerpse banksector op de aandelenmarkt. Dit zijn opmerkelijke cijfers die volle aandacht verdienen, maar de interpretatie er van hangt samen met meerdere – onder meer conjuncturele – aspecten. Dit vergt diepgaander onderzoek dat niet past binnen dit opzet. De book-to-market ratio is dan ook een suggestie voor verder onderzoek.

⁹⁸ DESMEDT, H. (2008), 'Op de golven van de tijd. Bank- en financieuzen te Antwerpen van de Belle Epoque tot en met de Golden Sixties' in *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties* (Antwerps Genootschap voor Geschiedenis), Antwerpen, 65-70, 65 en 67. I; IDEM (1991), 'The financial sector' in: SUYKENS (et al.) *Antwerp, The New Spring*, Antwerpen, 144-158, 145.

⁹⁹ BUELENS, F. (2007), *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis*, 224.

¹⁰⁰ <http://www.investopedia.com/terms/b/booktomarketratio.asp>

¹⁰¹ *Banque Anversoise de Fonds Public et d'Escompte, Banque Belge de Prêts Fonciers, Banque Centrale Anversoise, Banque d'Anvers, Banque d'Epargne et de Crédit, Banque de Commerce, Banque de Crédit Commercial, Banque Hypothécaire Transatlantique, Banque Italo-Belge, Compagnie Immobilière et Agricole du Canada, Crédit Anversois, Crédit Foncier Sud-Américain, Crédit Général du Canada, Crédit National Industriel, La Mutualité Anversoise, Société belge de Banque et de Commerce, Société Financière des Caoutchoucs, Société Foncière Belge-Argentine, Société Hypothécaire du Canada, Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine.*

¹⁰² Zie bijlage 1c.

¹⁰³ Zie bijlage 1e.

2.3 Evolutie van de Antwerpse banksector: het balanstotaal als maatstaf

De voorgaande analyses toonden aan dat de Antwerpse financiële sector tijdens de Belle Epoque krachtig uitgroeide zowel wat het aantal banken, als het geïnvesteerde kapitaal en de marktkapitalisatie betreft. Bovendien werd duidelijk dat het op basis van de gekozen uitgangspunten op nationaal niveau misschien niet de allerprominentste, maar niettemin een toch wel heel belangrijke positie innam.

De voorgaande proeven zadelen ons ook met een probleem op, met name de interpretatie van de toestand van het Antwerpse bankwezen tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog. De in veel handboeken geschetste maatschappelijke ontwrichting die zo'n oorlog met zich meebrengt ten spijt, schijnt het Antwerpse bankwezen oorlogsubstructies naast zich neer te leggen zodat pas vanaf 1920 er een definitievere negatieve kentering plaatsvindt. Het opstellen van een gefundeerde conclusie over het feit of de Antwerpse banken tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog al dan niet overeind bleven, of zelfs groeiden, is een onderzoek op zich dat bovendien naast veel historische kennis ook heel wat economische analytische vaardigheden vereist. Wat verder volgt, met name een laatste onderzoek naar de evolutie van het balanstotaal van de Antwerpse banken, moet eerder gezien worden als een erg voorlopige poging om enige duidelijkheid in deze materie te verkrijgen.

Een balans is een vermogensstaat die een overzicht geeft van wat een onderneming bezit en hoe dit gefinancierd wordt. De bezittingen worden de activa genoemd en staan links. De schulden (de financieringsmiddelen gebruikt om deze activa aan te schaffen) worden naar analogie de passiva genoemd en staan rechts. De balans is in feite een momentopname van de waarde van alle activa en passiva van een onderneming op een bepaald ogenblik. Dat beide zijden van de balans gelijk zijn, is geen toeval en is noodzakelijk: een onderneming kan niet meer werkmiddelen aanschaffen dan voor het vermogen waarover ze beschikt. Analooq moet al het vermogen op een of andere manier aangewend zijn. In feite drukt men één grootheid (d.i. het balanstotaal) uit naar twee verschillende criteria, zodat beide zijden altijd 'in balans' zijn. Het balanstotaal kan gezien worden als een indicator voor bedrijfsgrootte van een onderneming (alhoewel het niet de enige indicator is). Het balanstotaal meet namelijk de middelen waarover een onderneming beschikt (passiva) en hoe ze die in activa heeft omgezet.

Met die ingezette middelen wordt een omzet gerealiseerd. In die zin is een bank met een groot balanstotaal wellicht belangrijker dan een bank met een klein balanstotaal.¹⁰⁴

Waarom werd er voor deze keuze geopteerd? Ten eerste vanwege het onderzoeksstandpunt, dat er op uit is om conclusies mee te delen waarin het totaalvolume van het Antwerpse bankkapitaal, of een zo groot mogelijk deel daarvan, betrokken is. Door één van de indicatoren te selecteren die aan de bedrijfsgrootte van een onderneming refereert, wordt op dit uitgangspunt aangesloten.

Een tweede reden waarom we het cijfer hier willen gebruiken, is omdat het zich in beperkte mate laat lenen om onregelmatigheden op te sporen die aan het licht komen indien de balanstotalen van een bepaald bedrijf over een bepaalde periode in een seriële reeks worden geplaatst. Zoiets kan niet aangetoond worden via de reeds gedane deelonderzoeken. Indien er in de oorlogsperiode grote onregelmatigheden in de bedrijfsomzet van de Antwerpse banken waren, kan zoiets bijvoorbeeld niet afgelezen worden uit cijfers met betrekking tot het maatschappelijk kapitaalvolume.

Een derde argument om het cijfer te gebruiken is de mogelijkheid om het als een vergelijkende parameter aan te wenden. Er kan een beeld mee gevormd worden hoe de Antwerpse en de Brusselse financiële sectoren zich tot elkaar verhielden. Uiteraard zijn we op de hoogte van het feit dat men via het manipuleren van de boekhoudkundige transacties een balans kan ‘opblazen’ en dat het balanstotaal dan geen correct beeld geeft van de bedrijfsgrootte, maar indien het cijfer in een vergelijkend opzet wordt gebruikt, valt dit bezwaar weg: het is aanneembaar om te stellen dat in elk van de te vergelijken casussen – Antwerpen en Brussel – eventuele afwijkingen evenredig aanwezig zijn en elkaar daarom opheffen. Uiteindelijk omvatten beide casussen samen meerdere tientallen banken en zijn onregelmatigheden, zoals het woord zegt, eerder uitzondering dan regelmaat.

Enerzijds kan het aangewezen zijn om een grafiek op te maken die de evolutie weergeeft van de balanstotalen van de Antwerpse banken, anderzijds is het tegelijkertijd zo dat de verwerking van deze gegevens belangrijke aanpassingen vergt die het precaire karakter van deze grafiek in de verf zet.

¹⁰⁴ JORISSEN, A., N. LYBAERT, C. REYNS en J. VANNESTE (2007) *Financial Accounting* (vol. 1), 44-53.

Ten eerste, dient aangegeven te worden dat een seriële reeks balanstotalen, over een bepaalde periode en van een bepaalde bank, *meestal* geen al te grote afwijkingen laat zien wat het jaarlijks volume betreft. Dat houdt in dat er ook banken zijn waar zo'n afwijking wel plaatsvond. De Brusselse *Société de Dépôts et de Crédit*, bijvoorbeeld, heeft van 1897 tot 1902 een jaarlijks balanstotaal dat schommelt rond de drie miljoen Bef. In 1903 echter, vertienvoudigt het plotseling, waarna een 'nieuwe periode van groei' aanbreekt tot 1910. In dat jaar bedraagt het balanstotaal meer dan zeven en zestig miljoen Bef. In 1911 valt het balanstotaal terug tot minder dan één tiende van het voorafgaande jaar, waarna een korte periode volgt waarin het varieert van bijna zes tot acht miljoen Bef. Over de totale periode 1897-1913 bekeken, geeft dit het vermoeden dat het balanstotaal van 1903 tot 1910 kunstmatig in de hoogte werd gejaagd.¹⁰⁵ De reden in dit specifieke geval bestaat er in dat van 1903 tot 1910 de orderekeningen mee in de balans werden opgenomen terwijl dat in de jaren voor- en nadien niet gebeurde. Orderekeningen zijn boekhoudkundige posten waarop zaken ingeschreven worden die de financiële toestand van de onderneming in de toekomst kunnen beïnvloeden omdat ze bijvoorbeeld te maken hebben met allerlei vormen van verstrekte zekerheden.¹⁰⁶ Deze informatie is van belang voor potentiële en feitelijke aandeelhouders. Een voorbeeld van zo'n post op de orderekening is een effectenportefeuille van een cliënt die door de bank wordt beheerd, maar eigendom blijft van de cliënt en niet behoort tot de eigen activa van de bank. Deze praktijk mocht het balanstotaal dan wel 'kunstmatig' in de hoogte jagen, hij was destijds volstrekt wettelijk en hoefde daarom geen malafide opzet te verraden.¹⁰⁷ Van een poging om de orderekeningen uit het balanstotaal te abstraheren hebben we afgezien, gezien de vele variaties in de toepassing en het tijdsbestek van deze verhandeling.

Een tweede belangrijke opmerking is dat de gegevens moesten aangepast worden om de grafiek op te kunnen maken. Na dubbelcontrole bleek immers dat van sommige banken niet alle balansjaren gepubliceerd geraakten. Het is duidelijk dat de oorlog de doorstroming van de

¹⁰⁵ RF, jaargangen 1898 tot en met 1914, ook in bijlage op CD-Rom: Overzicht van de balanstotalen van de Brusselse banken, 1892-1919. De *Société de Dépôts et de Crédit* was een algemene bank met maatschappelijke zetel te Brussel en een succursaal in Namen. Haar maatschappelijk kapitaal bedroeg 5.000.000 Bef. Zie RF 1915, 161.

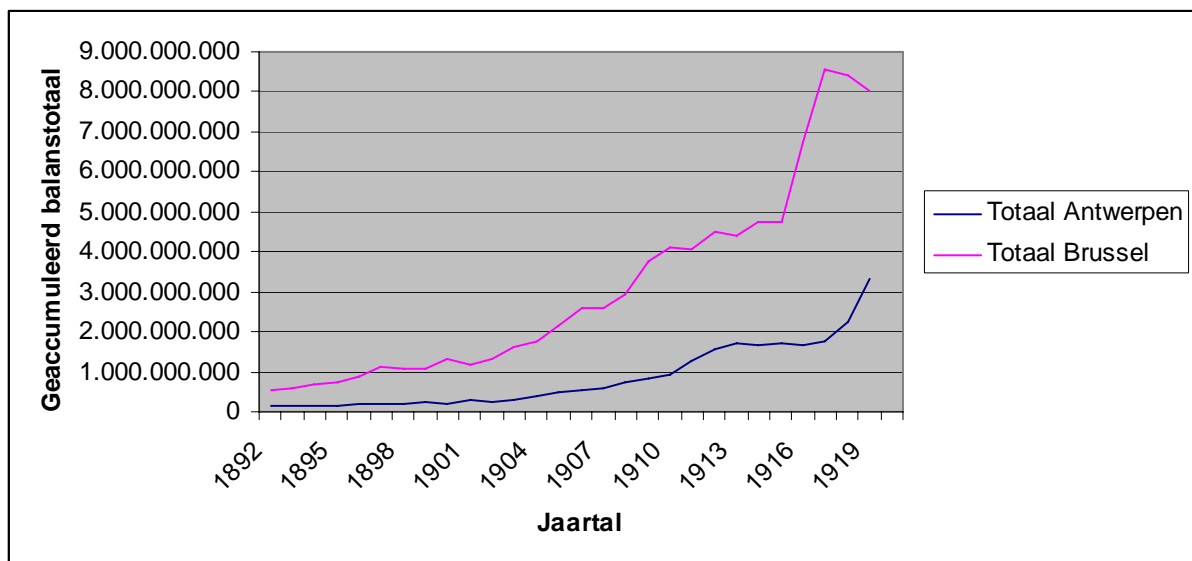
¹⁰⁶ Over orderekeningen, zie: JORISSEN, A., N. LYBAERT, C. REYNS en J. VANNESTE (2007) *Financial Accounting*, Antwerpen, boek 2: 149-156.

¹⁰⁷ Over de historische wettelijke regelgeving aangaande boekhouding en de jaarrekening in België, zie: JORISSEN, A., N. LYBAERT, C. REYNS en J. VANNESTE (2007) *Financial Accounting*, Antwerpen, boek 1, 175-204, vooral 175-6.

informatie tegenwerkte: van 1892 tot en met 1912, een periode van eenentwintig jaar, ontbreken 6 balansen, terwijl voor de daaropvolgende zevenjarige periode van 1913 tot 1919 minstens 45 balansen ontbreken.¹⁰⁸ Het accepteren van deze lacunes betekent echter dat het totaalbedrag ten opzichte van de historische realiteit te laag zou ingeschat worden, net omdat men de cijfers niet aanpast. Als namelijk van een bedrijf de balans van een specifiek jaar ontbreekt, mankeert enkel de boekhoudkundige neerslag van haar activiteit, maar was het bedrijf zelf uiteraard niet onbestaand. De activa en passiva waren nog steeds aanwezig, ze waren alleen niet geregistreerd. Om de lacunes in de cijferreeksen op te vullen werd gekozen om het cijfer van het voorafgaande jaar te herhalen.¹⁰⁹ Dit houdt in dat in de lacunaire jaren een groeiende bedrijfsactiviteit ondergewaardeerd wordt, of een dalende bedrijfsactiviteit overgewaardeerd, maar dat desalniettemin de afwijking kleiner is dan bij acceptatie van de lacune. Grafiek 5 berust daarom meer op verantwoorde inschattingen dan op empirische vaststellingen.

Grafiek 5: Evolutie van het balanstotaal van de Antwerpse en de Brusselse banksector, 1890-1920¹¹⁰

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargangen 1892-1921 – cijferreeksen op CD-Rom

¹⁰⁸ Dat de afwezigheid van de balansen wel degelijk te wijten was aan het gebrek aan informatiedoorstroming vanwege de oorlogsomstandigheden, is her en der terug te vinden in de RF. Zo vermeldt, bijvoorbeeld, de *Société de Travaux Publics en Caire* dat de [...] *exercices 14-15, 15-16, 16-17* [...] *n'ont pu être établis par suite des événements* [...] RF 1919, 638. De *Banque Belgique pour l'Étranger* meldt elders dat de balansen 13-14 en 17-18 ontbreken omdat [...] *les communications avec l'étranger étaient presque nulles* [...] RF 1919, 50.

¹⁰⁹ De bedragen die werden herhaald om lacunes op te vullen staan in cursief. Zie bijlage op CD-Rom:

Balanstotalen Antwerpen en Brussel, 1892-1919.

¹¹⁰ Bedragen in Belgische frank.

Een blik op grafiek 5 laat een onregelmatige, maar gestaag stijgende curve zien gedurende de vooroorlogse periode. Tijdens de oorlog stijgt de curve van Brussel sneller dan de Antwerpse. Aan het einde van de oorlog buigt de Brusselse naar beneden af, terwijl de Antwerpse fel stijgt. Aan de ene kant lijkt dat samen te vallen met het feit dat de Antwerpse marktkapitalisatie in 1920 de leidende positie op nationaal vlak innam. Anderzijds zien we dat dit ook tegengesproken wordt: het geaccumuleerde balanstotaal van Antwerpen stond ten opzichte van het Brusselse steeds in een verhouding van 1 op 2,48 minimum¹¹¹ tot 1 op 6,10 maximum¹¹². Dat zou impliceren dat, met een quasi gelijk niveau van het geïnvesteerde maatschappelijk kapitaal, Brussel twee en een half tot zes keer zoveel ‘bedrijfsactiviteit’ ontwikkelde. We signaleren dit mogelijk verschil in prestatie, maar in functie van de onderzoeksvraag heeft het geen belang. We laten de kwestie verder terzijde liggen: het antwoord op deze vraag hoort thuis in een comparatieve financieel-economische analyse van de Antwerpse en/of Brusselse, eventueel Belgische banksector.

De vergelijking van meerdere maatstaven om de evolutie in het Antwerpse bankwezen vast te stellen wees in elk geval aan dat met verschillende zaken kan en moet rekening gehouden worden, want de analyse van verschillende maatstaven leidt tot verschillende resultaten. De informatie die in dit onderzoek omtrent de toestand van het Antwerpse bankwezen in de oorlog of vlak erna verzameld werd, bevat ons inziens teveel lacunes zowel als tegenstrijdigheden en laat teveel vragen onbeantwoord. Uitspraken over de bancaire oorlogsomstandigheden of hun onmiddellijke naoorlogse situatie kunnen slechts valabel zijn na specifiek diepteonderzoek.

2.4 De Antwerpse banksector tijdens de Belle époque: subconclusie

De voorgaande summier schets van de Antwerpse banksector bracht een aantal essentiële gegevens aan het licht die, hoe oppervlakkig ze ook mogen overkomen, tot op heden niet in de historiografie opgenomen waren. Tussen 1890 en 1914 had het Antwerpse bankwezen een formidabele groei gerealiseerd, zowel wat het aantal banken, als het geïnvesteerde maatschappelijk kapitaal en de marktkapitalisatie betreft. De Brusselse banken waren hier zeker niet op achter gebleven, maar niettemin was Antwerpen binnen de nationale context een belangrijke financiële pool.

¹¹¹ In 1919.

¹¹² In 1900.

Met betrekking tot de positie van de Antwerpse banksector op nationaal niveau past hier nog een overweging. Het is geenszins de bedoeling om in voorliggende tekst de Antwerpse banksector voor te stellen als de belangrijkste financiële pool van België, als ze daar vanwege de feiten geen recht op had. Integendeel werd met de discrepantie tussen de Antwerpse en Brusselse balanstotalen een argument aangebracht dat het tegendeel ondersteunt. Toch is de Brusselse casus tot op heden misschien overschat. Om die opmerking kracht bij te zetten, kan dit argument naar voor worden gebracht: in alle voorgaande berekeningen werd het cijfermateriaal van de *Société Générale* kritiekloos bij de Brusselse banksector ondergebracht. De inbreng van die ene bank verdubbelt nagenoeg de Brusselse casus¹¹³, en heeft dus een doorslaggevende inbreng in een vergelijking tussen stedelijke banksectoren. De *Société Générale* werkte nochtans met filialen over het hele land en de werking van die filialen werd uiteindelijk mee opgenomen in het balanstotaal van de Brusselse maatschappelijke zetel. Men kan zich de vraag stellen in hoeverre dit cijfer dan een Brussels ‘karakter’ heeft.

Tot slot zijn er nog de onduidelijkheden en de lacunes van het bronnenmateriaal tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog. Uit het materiaal dat wél kan geraadpleegd worden, komt de suggestie naar voor dat het Antwerpse bankwezen tijdens de oorlog op zijn minst stand hield en na de oorlog kortstondig fel opflakkerde. De oorlogssituatie is echter uniek en complex, terwijl de onderzoekspogingen die hier gewaagd werden aan de oppervlakte blijven. Het gebrek aan niet-lacunaire gegevensreeksen en het gemis aan economische diepteanalyse doen ons besluiten dat elke uitspraak van onze zijde over het Antwerpse bankwezen tijdens de oorlogsperiode voorbarig is.

¹¹³ Zie de cijferreeks met betrekking tot de Brusselse balanstotalen in bijlage op CD-Rom.

3. DE ANTWERPSE BANKIERSELITE IN 1914

3.1 Verantwoording van het cesuurtijdstip

Er werd voor gekozen om de Antwerpse bankierselite te bepalen op het tijdstip waarop het bankwezen een sterke hoogconjunctuur beleefde. Uitgaande van het maatschappelijk kapitaalvolume en de marktkapitalisatie van de Antwerpse banken dient dit vlak na de Eerste Wereldoorlog te zijn.¹¹⁴ De oorlog bracht wel een tijdelijke stagnatie in de bancaire ontwikkeling, maar geen crisis.¹¹⁵ Een nadere kijk op de balansen van 1914 tot 1920 bracht echter heel wat lacunes en onregelmatigheden aan het licht. Bovendien werden de cijfers door de hoge naoorlogse inflatie sterk de hoogte in gejaagd, zodat een reëlere kijk op de Antwerpse oorlogssituatie vertroebelt.

Naast de technische bezwaren die een blik op de (na)oorlogse situatie vertroebelen, zijn er nog andere argumenten die erop wijzen dat de bancaire sectoren van vóór 1914 en na 1918 ingrijpend van elkaar verschilden. Ten eerste ondergingen de bancaire instituties na 1918 heel wat herschikkingen, opslorpingen en concentratiebewegingen.¹¹⁶ Ten tweede vertrokken ook heel wat Duitse zakenlui en bankiers, nu Duitsland als verliezende partij uit de oorlog kwam. Niet de minsten onder hen zagen hun bezittingen gesekwestreerd en verlieten het land.¹¹⁷ Al deze overwegingen indachtig, beslisten we om de bankierspopulatie niet na, maar net vóór de aanvang van de Eerste Wereldoorlog te onderzoeken.

¹¹⁴ Cf. supra, paragrafen 2.1 en 2.2.

¹¹⁵ HOUTMAN – DESMEDT, H. (2006) *Financiële en monetaire geschiedenis* (docentcursus), Antwerpen, 103.

¹¹⁶ DE SMEDT, H. (2008), 'Op de golven van de tijd. Bank- en financiewezens te Antwerpen van de Belle Epoque tot en met de Golden Sixties', 65 en 67.

¹¹⁷ In zulk geval bevonden zich onder meer de Duitse bankiers de Bary en Michelis die te Antwerpen voorname posities in het zakenleven innamen (cf. infra). Over de gesekwestreerde archieven van Duitse zakenlui, zie: MARTIN, D. en J. GOTOVICH (2003) 'Eerste en Tweede Wereldoorlog' in: VAN DEN EECKHOUT, P en G. VANTEMSCHE (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de – 20ste eeuw*, Brussel, 535-560, 540-1; CARREIN, K. (2003) 'De sekwestreerde archieven na Wereldoorlog I: beschouwingen over het ontstaan, het beheer en de aanwending voor (bedrijfs)historisch onderzoek van een unieke verzameling bedrijfsarchieven' in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4, 425-454; VELLE, K. (1995) *Het openbaar ministerie in België (1796-1995). Organisatie, bevoegdheden en archiefvorming*, Brussel.

3.2 Selectie en ranking van de Antwerpse bankiers

Aan de hand van de lijst van de Antwerpse banken in 1914¹¹⁸ werden alle bankiers op dat ogenblik geëxcerpeerd.¹¹⁹ Niet minder dan 172 bankiers waren in 1914 in Antwerpen actief.

Een volgende stap bestond er in om deze 172 bankiers in een ranking onder te brengen zodat de onderscheiding van een “elitegroep” mogelijk was. Het onderscheiden van een elite en het opmaken van een ranking kan op verschillende manieren gebeuren. Zo kan de financiële belangrijkheid van een bankier onder meer afgemeten worden aan de hand van het eigen vermogen (eventueel aan het einde van de loopbaan of het cesuurmoment van onderzoek), of aan de hand van het kapitaal dat hij specifiek investeerde in de oprichting van één of meerdere banken. Belangrijkheid kan echter ook los van het persoonlijke bezit gedefinieerd worden. In zulke visie gaat men dan niet uit van het principe dat een bankier belangrijker is naarmate hij meer bezat, maar wel naarmate hij meer bankkapitaal kon beheren.¹²⁰ In dit laatste geval wordt belangrijkheid meer als ‘economische invloed’ begrepen en wordt daarmee gerefereerd naar de flessenhalsfunctie van het bankwezen in het economisch proces. De beheersbeslissingen van de bankiers hadden immers hun repercussies op het wel en wee van de diverse economische sectoren.

De bevoegdheid om bankkapitaal te beheren, ontleende de bankier aan zijn beheersmandaat. Men hoefde zich echter niet te beperken tot één enkel mandaat. In zoverre men dit kon bereiken, was het zonder meer mogelijk om meerdere mandaten bij diverse banken en ondernemingen uit te oefenen.

Samuel Tilman maakte in zijn prosopografische studie een rangorde op van de belangrijkste Belgische bankiers op basis van het aantal mandaten dat ze bezaten.¹²¹ Deze aanpak is zeer geschikt voor het longitudinale onderzoek, maar in een studie die uitgaat van een specifieke tijdscesuur – zoals de voorliggende – is het toch mogelijk om de rangschikking van bankiers en ondernemers scherper te definiëren. Een ordening die uitgaat van het aantal mandaten gaat

¹¹⁸ Zie bijlage 1b: Alfabetisch overzicht van Antwerpse banken actief in 1914 met vermelding van hun maatschappelijke zetel, stichtingsdatum en activiteit.

¹¹⁹ Zie bijlage 2a: Alfabetisch overzicht van de Antwerpse bankiers in 1913-1914.

¹²⁰ Dit impliceert uiteraard niet dat het beheerde bankkapitaal niet tot het eigen bezit van de bankier *mocht* behoren.

¹²¹ TILMAN, S. (2006), *Les grands banquiers belges (1830-1935). Portrait collectif d'une élite* (mémoire de la Classes des Lettres), Brussel, Académie Royale de Belgique, 22-27.

namelijk mank op twee aspecten. Ten eerste dient men bij een gelijk aantal mandaten een tweede niveau in te schakelen om toch enig onderscheid te kunnen maken tussen de geselecteerde personen. Ten tweede kan men de mandaten van verschillende banken in economische zin als ongelijk beschouwen, omdat banken nu eenmaal verschillen qua maatschappelijk kapitaal, marktkapitalisatie, omzetcijfer, rentabiliteit, enz. Indien men bijgevolg zou uitgaan van de evenwaardigheid van (bancaire) mandaten, is het mogelijk dat personen met meerdere mandaten van een lagere waarde hoger gerangschikt worden dan personen met minder mandaten van een hogere waarde. Dat laatste doet geen recht aan de economische slagkracht van de actoren, terwijl we net dat willen verrekenen.

In bijlage 2b en 2c deden we de proef op de som. Tabel 2 – die een extract van bijlage 2b en 2c combineert – leert dat een ranking volgens het aantal mandaten niet kan zonder ook de waarde van die mandaten mee in rekening te brengen.

Tabel 2: Vergelijking van een rangschikking volgens het aantal mandaten, en een rangschikking volgens het geaccumuleerde beheerde kapitaal van enkele Antwerpse bankiers in 1913-14¹²²

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

Naam	AM	RM	GK	RK
de Bary, H. Albert	11	1	161.750.000	2
Van de Put, Louis	11	2	150.750.000	4
Bunge, Edouard	10	3	168.200.000	1
Le Grelle, Emile (comte)	10	4	156.500.000	3
Gevers, Maurice	8	5	130.500.000	5
De Jardin, Fernand	8	6	106.700.000	7
Michelis, Hugo	7	7	124.500.000	6
Mols, Alexis	7	8	92.200.000	8
Van den Bosch, Louis	6	9	82.500.000	12
Bracht, Victor	6	10	69.000.000	15
de Bary, Albert Jr.	5	11	86.750.000	10
Von Mallinckrodt, Wilhelm	5	12	52.500.000	20
Creutz, Prosper	5	13	49.500.000	23
Stappers, Jules	5	14	46.750.000	25
Carlier, Hector	4	15	87.000.000	9
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
Jacobs, Frédéric Jr.	2	39	72.000.000	13
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]

[Naam: van de bankier / AM: Aantal mandaten in portefeuille / RM: ranking uitgaande van het aantal mandaten/ GK: Geaccumuleerd kapitaal (in Bef) door de bankier beheerd / RK: Ranking uitgaande van het geaccumuleerde kapitaal]

Er zijn bijvoorbeeld vier bankiers met vijf mandaten (RM11 t.e.m. RM14), waarvan de laagst gerangschikte, Jules Stappers (RM14), inspraak had op een kapitaal dat - ruw geschat - slechts de helft uitmaakt van het kapitaal dat de hoogst gerangschikte, Albert de Bary Junior (RM11), beheerde. Hector Carlier (RM15), begunstigd met vier mandaten, had op zijn beurt invloed op een groter kapitaal dan Albert de Bary Junior (RM11), de hoogst gerangschikte bankier met vijf mandaten. Een laatste voorbeeld van deze manke ordening is de volgens aantal mandaten op de 39ste plaats gerangschikte Frédéric Jacobs Junior, die de 13de plaats inneemt als men de waarde van zijn mandaten verrekent.

Het lijkt ons daarom meer verantwoord de bankiers op een directere wijze te ordenen en de rangschikking van meet af aan te baseren op de opgetelde waarde van de mandaten, omdat dit

¹²² Volledige ranking van 172 bankiers in Bijlage 2b: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens geaccumuleerde waarde van de bankmandaten, en Bijlage 2c: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens het aantal mandaten.

beter beantwoordt aan de reële economische invloed die de bankier uitoefende. Op deze wijze gemeten, bekomen we een rangschikking die we in dit onderzoek verder aanhouden.¹²³

Zoals het hier aangewend wordt, zijn de mandaten – als waardemeter voor de economische invloed van de bankiers – slechts een ‘relatieve’ parameter. De totale beheersbevoegdheid van alle Antwerpse bankiers samen wordt gevormd door het maatschappelijke kapitaal van de banken zoveel keer te tellen als er beheerders in die banken zijn. De waarde van alle mandaten van alle Antwerpse bankiers samen was 4.650.100.000 Bef. Voor een analyse van de economische prestaties van de Antwerpse bancaire sector is dit getal betekenisloos (omdat het ‘kunstmatig’ is), maar het geeft wel de kans om de economische invloed van de bankiers verder te nuanceren. Het door een bankier beheerde kapitaal kan nu immers afgezet worden tegenover een totaalcijfer dat, naast de kapitaal grootte, nu ook rekening houdt met het aantal personen dat het totale bankkapitaal beheert. Ondanks de inherente tekortkomingen van zo’n methode wordt hiermee alleszins een cijfermatige blik verkregen op de economische macht van de bankier.¹²⁴ De bekomen rangschikking toont aan dat het Antwerpse bankwezen van het fin-de-siècle centralistische en oligarchische tendensen vertoonde. Illustratief in dit opzicht is dan bijvoorbeeld dat de 31 hoogst gerangschikte bankiers iets meer dan de helft van alle Antwerps bankkapitaal beheerden (2.430.850.000 Bef of 52,27 %), dus meer dan de 141 lager gerangschikte bankiers samen. De top veertien van Antwerpse bankiers accumuleerde een mandatenwaarde van 1.574.350.000 Bef en bezat zodoende de beheersbevoegdheid over net iets meer dan één derde (33,86 %) van alle Antwerps bankkapitaal dat in 1914 in het economisch proces werd ingezet.¹²⁵ De eerst gerangschikte bankier, Edouard Bunge, had evenveel beheersbevoegdheid dan de vijftig laagst gerangschikte bankiers samen. Zulke voorbeelden tonen aan dat het Antwerpse bankwezen in bepaalde mate inderdaad centralistisch en oligarchisch was: een beperkt aantal hoog gerangschikte zakenlieden zou in geval van samenwerking veel makkelijker beslissingen kunnen doordrukken dan eender welke andere groep lager gerangschikte bankiers. In het hoofdstuk over de ontmoetingsnetwerken van de bankiers wordt hier verder op ingegaan.

¹²³ Bijlage 2b: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens geaccumuleerde waarde van de bankmandaten.

¹²⁴ Er zijn immers veel meer formele en informele aspecten die de economische macht van de bankier uitmaken en die onttrokken blijven aan een kwantitatieve benadering van die macht. Met een onderzoek naar het ontmoetingsnetwerk willen we net dit beklemtonen.

¹²⁵ Eerder vermelde nuanceringen die de macht van bankiers relativeren, zoals de bedrijfsanciënniteit van de bankier of zijn de functie in de beheerraad, etc. blijven uiteraard van kracht.

In het kader van de beperkingen van dit onderzoek werd beslist om de te bestuderen elitegroep af te bakenen op veertien personen, die – zoals reeds vermeld – één derde van het Antwerpse bankkapitaal beheerden. Tabel 3 toont aan wie tot deze elitegroep behoorde, wat zijn leeftijd was in 1914, en welk bedrag de opgetelde bancaire mandaten vertegenwoordigden. In de laatste kolom, tenslotte, wordt de economische invloed van de individuele bankiers berekend als een percentage van de beheersbevoegdheid van alle Antwerpse bankiers samen. De top veertien van de Antwerpse bankiers ziet er uit als volgt:

Tabel 3: Top veertien van Antwerpse bankiers in 1914

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

	Naam	Leeftijd	GK	%
1	Bunge, Edouard	63	168.200.000	3,62 %
2	de Bary, H. Albert	67	161.750.000	3,48 %
3	Le Grelle, Emile (comte)	62	156.500.000	3,37 %
4	Van de Put, Louis	56	150.750.000	3,24 %
5	Gevers, Maurice	67	130.500.000	2,81 %
6	Michelis, Hugo	59	124.500.000	2,68 %
7	De Jardin, Fernand	63	106.700.000	2,29 %
8	Mols, Alexis	61	92.200.000	1,98 %
9	Carlier, Hector	28	87.000.000	1,87 %
10	de Bary, Albert Jr.	33	86.750.000	1,87 %
11	Nauwelaerts, Léon	48	84.000.000	1,81 %
12	Van den Bosch, Louis	45	82.500.000	1,77 %
13	Jacobs, Frédéric Jr.	48	72.000.000	1,55 %
14	Van den Bosch, Léon	52	71.000.000	1,53 %
	Totalen:		1.574.350.000	33,86 %

(Leeftijd: in 1914 - GK: Geaccumuleerd Kapitaal in Bef - %: percentage van de totale waarde van alle mandaten)

3.3 De heterogene aard van de Antwerpse bankierselite

3.3.1 Biografische heterogeniteit: leeftijd

Van deze veertien bankiers bevonden twaalf onder hen zich in de (hoog)zomer of herfst van hun loopbaan. Slechts Hector Carlier en Albert de (von) Bary Junior, respectievelijk 28 en 33 jaar oud, waren erg jong om zulke hoge financiële positie te bekleden. Met de 9de en 10de plaats in deze ranking behoorden ze niet tot de absolute top. Bovendien mag aangestipt worden dat beiden ‘van goede komaf’ waren. Hun beider vader was geen onbekende in het bankiersbedrijf: Hector Carlier was de zoon van Jean Baptiste Ferdinand Carlier die tot 1932

directeur was van de Nationale Bank van België¹²⁶, terwijl Albert de Bary Jr. de zoon was van Heinrich-Albert de Bary, de als tweede gerangschikte bankier uit dit onderzoek en een van de belangrijkste personen uit het Antwerpse zakenleven van het fin-de-siècle.¹²⁷

3.3.2 Biografische heterogeniteit: sociale afkomst

De vorige paragraaf laat vermoeden dat de Antwerpse bankierelite zich qua sociaal-economische klasse reproduceerde, maar zulke conclusie komt – op basis van slechts twee casussen – wellicht wat vroeg. De vraag naar de sociaal-economische reproductie van de Antwerpse elite stelde Juul Verhelst zich in zijn eindverhandeling ook.¹²⁸ Hij deed er een onderzoek naar de sociale oorsprong en afkomst van een ruimer dan de bancaire sector gedefinieerde Antwerpse elitegroep die hij de ‘hoge burgerij’ noemde en samenstelde aan de hand van allerlei bronnen, in casu belastingslijsten, kieslijsten, kadastrale leggers en eveneens de Recueil Financier. In het werk van Juul Verhelst ontbreken uit de top veertien van voorliggende studie Hugo Michelis, Fernand De Jardin, Hector Carlier en Léon Nauwelaerts. De tien andere bankiers worden ook door Verhelst tot de top van de hoge burgerij gerekend. De selectieverschillen tussen de studie van Verhelst en voorliggende tekst hebben twee oorzaken: Verhelst onderzocht de Antwerpse zakenwereld in een ruimere betekenis van het woord, terwijl hier enkel de financiers van het zakenleven onder de loep worden genomen. Hij selecteerde daarnaast op basis van het eigen vermogen van de zakenlieden en niet op basis van hun beheersbevoegdheid. Hij concludeerde over deze *allerrijksten*¹²⁹ dat het een bonte mengeling was, die hem beperkte tot het opmaken van slechts zeer algemene lijnen, namelijk dat ze van elke sociale herkomst en dat ze bijgevolg geen gesloten milieu vormden, en dat de huwelijken doorgaans gesloten werden in gelijke middens. Dat was geen tegenstelling, aldus Verhelst, want het huwelijk was voor de sociale rang veel minder bepalend dan de economische bedrijvigheid. Wie rijk was geworden, kon in een rijk milieu huwen, ongeacht zijn afkomst.¹³⁰ Toch ontgaat het Verhelst dat men – steeds volgens zijn redenering – reeds rijk moest zijn, alvorens in het gelijke midden te kunnen huwen. Daarmee blijft een belangrijk argument dat duidt op een eerder gesloten sociaal milieu overeind. Of binnen het Antwerpse bancaire milieu sociale mobiliteit al dan niet makkelijk of moeilijk realiseerbaar was, blijft

¹²⁶ SAA, *Bevolkingsregisters 1901-1910*, wijk 3, Kunstlei 164.

¹²⁷ DEVOS, G. (1996) ‘Von Bary Heinrich-Albert’ in KURGAN – VAN HENTENRIJK (ed.) *Dictionnaire des Patrons en Belgique*, Brussel, 650-651.

¹²⁸ VERHELST, J. (1960), *De Antwerpse hoge burgerij in 1914. Haar voornaamste figuren en hun sociale oorsprong teruggaande tot 1794* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Rijksuniversiteit Gent.

¹²⁹ Woordkeuze en cursivering van Verhelst.

¹³⁰ VERHELST, J. (1960), *De Antwerpse hoge burgerij in 1914*, 141.

een onbesliste kwestie die voor concretere uitspraken een bredere onderzoeksbasis en specifiekere onderzoeksvragen nodig heeft.

3.3.3 *Biografische heterogeniteit: nationaliteit*

Was de Antwerpse bankierselite van het fin-de-siècle van autochtone of allochtone afkomst? Ook daarop had Verhelst een antwoord: vreemdelingen¹³¹ beheersten volgens hem het Antwerpse economische leven, en onder deze vreemdelingen waren de Duitse inwijkelingen zowel kwantitatief als kwalitatief de voornaamste.¹³² Daarmee is echter niet gezegd wat de concepten ‘vreemdeling’, ‘autochtoon’ of ‘allochtoon’ inhouden. Juul Verhelst probeerde dit definitieprobleem te behappen door de personen en families die hij bestudeerde onder te brengen in een chronologisch kader waar hij vier perioden onderscheidde: families waarvan de voorouders al voor de aanvang van de 19de eeuw te Antwerpen verbleven en er bijgevolg de hele negentiende eeuw woonden, en families die zich in Antwerpen vestigden, respectievelijk tussen 1794 en 1830, tussen 1830 en 1863, en na 1863. Hij impliceerde hiermee – niet onlogisch – dat politieke en economische markante data, in casu het wegvallen van het Oostenrijkse regime ten voordele van het Napoleontische, de Belgische onafhankelijkheid en de vrijkoop van de Scheldetol, een eventuele oorzaak (kunnen) zijn van een veranderend migratiepatroon van ondernemers en zakenlieden.

In dit onderzoek wordt niet gepeild naar de oorzaken die de betrokken bankiers of hun voorouders al dan niet lieten migreren. Evenmin is het de bedoeling de concepten ‘vreemdeling’, ‘autochtoon’ of ‘allochtoon’ scherp af te lijnen, als zoiets al mogelijk is. Het chronologisch concept van Verhelst is adequaat genoeg om aan te geven in hoeverre de bankierselite vertrouwd was met de Antwerpse context waarin ze actief was.

De conclusie van Verhelst dat het Antwerpse zakenleven in 1914 werd beheerst door vreemdelingen, dient voor de bankierselite wat afgezwakt te worden. Elf van de veertien bankiers waren Belg: acht onder hen waren te Antwerpen geboren.¹³³ Fernand De Jardin¹³⁴,

¹³¹ Term van Verhelst.

¹³² VERHELST, J. (1960), *De Antwerpse hoge burgerij in 1914*, 141.

¹³³ Edouard Bunge, Emile Le Grelle, Louis Van de Put, Maurice Gevers, Alexis Mols, Léon Nauwelaerts, Louis Van Den Bosch en Frédéric Jacobs Jr. Over deze personen, zie de gelijknamige lemmata in: G. KURGAN-VAN HENTENRIJK (1996), *Dictionnaire des Patrons*, Brussel.

¹³⁴ Fernand De Jardin werd op 27 maart 1851 te Brussel geboren, als zoon van Nestor Joseph De Jardin en Joanna Theresia Melania Claes. Zie: SAA, *Registers van de Burgerlijke stand*, Huwelijken 1887, akte 1094 (Huwelijksakte van Fernand De Jardin met Maria Löwenthal).

Hector Carlier¹³⁵ en Léon Van Den Bosch¹³⁶ waren geen Antwerpenaren van geboorte: de eerste twee waren te Brussel geboren, de laatste te Waasmunster. Slechts twee bankiers, namelijk Heinrich-Albert de Bary¹³⁷ en Hugo Michelis¹³⁸, waren uit het buitenland afkomstig. Albert de Bary Jr. mocht officieel dan wel de Duitse nationaliteit hebben, hij was niettemin wel te Antwerpen geboren.¹³⁹ In hoeverre dat hem autochtoon of vreemdeling maakt, wordt in het midden gelaten. In elk geval was de helft van de bankiers afkomstig uit families die al een eeuw of langer te Antwerpen resideerden: in casu de families Le Grelle, Van de Put, Gevers, Mols, Nauwelaerts, Van Den Bosch en Jacobs. In feite waren slechts de families Bunge, de Bary en Michelis van buitenlandse afkomst. Edouard Bunge was bovendien reeds in Antwerpen geboren.¹⁴⁰ Slechts Heinrich-Albert de Bary en Hugo Michelis waren vreemdelingen in een striktere zin van het woord, d.i. in het buitenland geboren en pas op volwassen leeftijd naar Antwerpen verhuisd.¹⁴¹ Dit alles laat moeilijk besluiten dat de Antwerpse bankwereld door buitenlanders *gedomineerd* werd. Anderzijds kan deze uitspraak genuanceerd worden door de vaststelling dat net deze drie buitenlandse bankiers, met een 1ste, een 2de en 6de plaats in de ranking, tot de absolute top behoorden.

¹³⁵ Hector Carlier werd op 11 juni 1884 te Brussel geboren, als zoon van Jean Baptiste Ferdinand Carlier en Maria Catharina De Roy. Zie: SAA, *Bevolkingsregisters 1901-1910*, 3de wijk, Kunstlei 164.

¹³⁶ Léon Van Den Bosch werd op 20 mei 1862 te Waasmunster geboren als zoon van Joannes Baptiste Van Den Bosch en Maria Van Houte. Zie: SAA, *Registers van de Burgerlijke stand*, Huwelijken 1892, akte 570 (Huwelijksakte van Léon Van Den Bosch met Elvira Jacobs.) Elvira Jacobs was de zuster van Frédéric Jacobs Jr., de als 13de gerangschikte bankier uit dit onderzoek. Opmerking: Juul Verhelst stelt dat Léon en Louis Van Den Bosch, nrs. 12 en 14, broers waren. (VERHELST, J. (1960), *De Antwerpse hoge burgerij in 1914*, 90.) Dit is onjuist: Louis Van Den Bosch werd op 24 september 1869 te Antwerpen geboren als zoon van Franciscus Xaverius Van Den Bosch en Marie Justine Descordes. Zie: SAA, *Bevolkingsregisters 1910-1920*, 1ste wijk, Minderbroedersrui 41. Verder onderzoek tot de tweede vooroudergeneratie bracht geen familiale verbanden tussen de beide families Van Den Bosch aan het licht.

¹³⁷ Heinrich-Albert de Bary werd op 26 maart 1847 te Barmen (D) geboren als zoon van Heinrich Carl de Bary en Laura Orth. Zie: <http://heinrichhenkel.he.funpic.de/genealogie/P0000005.htm>. Gegevens van deze website stonden nergens in conflict met andere bronnen en literatuur die genealogische informatie over Heinrich-Albert de Bary verstrekten.

¹³⁸ Hugo Michelis werd op 17 februari 1855 te Laasphe (sic), Kanton Wittgenstein (D) geboren als zoon van Auguste Michelis en Josephine Schmaele. Zie: SAA, *Registers van de Burgerlijke Stand*, Huwelijken 1896, akte 350 (huwelijk van Hugo Michelis met Ida Helena Oboussier).

¹³⁹ Albert Ernest Hugo de Bary werd op 21 juni 1881 te Antwerpen geboren als zoon van Heinrich Albert de Bary en Anna Maria Merrill. Zie: SAA, *Registers van de Burgerlijke Stand*, Geboorten 1881, akte 3290.

¹⁴⁰ Edouard Gustave Bunge werd 16 oktober 1851 te Antwerpen geboren als zoon van Carl Gustave Bunge en Laura Fallenstein. Volgens het Bevolkingsregister 1866-1880 dook de ouderlijke familie te Antwerpen op in januari 1850. Zie: SAA, *Bevolkingsregisters 1866-1880*, Graanmarkt 2-4.

¹⁴¹ Heinrich-Albert de Bary moet rond 1875 te Antwerpen opgedoken zijn. Zijn oudste zoon Mariano Enrique was op 1 juli 1874 te Buenos Aires geboren, maar zijn tweede kind Carmen Laura zag het levenslicht op 4 januari 1876 te Antwerpen. Alle andere kinderen werden te Antwerpen geboren. In 1914 verbleef Heinrich Albert reeds zo goed als vier decennia te Antwerpen. (SAA, *Bevolkingsregisters 1900-1910*, 6de wijk, Van Eycklei 35)

Volgens het bevolkingsregister 1881-1890 werd Hugo Michelis op 13 oktober 1884 te Antwerpen ingeschreven. Hij huwde anderhalf jaar later met Ida Helene Oboussier, de dochter van een ondernemer die uit Lausanne afkomstig was. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog resideerde Hugo Michelis drie decennia te Antwerpen. (SAA, *Bevolkingsregisters 1881-1890*, Kipdorp 55.)

De opmerking van Verhelst dat de Duitse zakenlui kwantitatief en kwalitatief het belangrijkste deel van de allochtone gemeenschap uitmaakten, werd met betrekking tot de Antwerpse bankierspopulatie niet systematisch gecontroleerd, maar tijdens het onderzoek kwamen we eerder (oppervlakkige) argumenten tegen die dit bevestigden dan in twijfel te trekken: de Duits klinkende familienamen kwamen ook zeer frequent bij de Antwerpse bankiers voor.¹⁴²

3.3.4 Zakelijke heterogeniteit: bankiers en algemene ondernemers

Een belangrijk gegeven over de Antwerpse bankierselite is de kwestie of het bankiersbedrijf al dan niet het leeuwendeel van hun activiteiten uitmaakte. Niets staat immers de vaststelling in de weg dat, ondanks het feit dat het de belangrijkste bankiers zijn, deze activiteit slechts een minderheid van hun beroepsbezigheden uitmaakte.

De bijlagen 2d-1 tot en met 2d-14 bevatten een overzicht van alle beheersmandaten – bancaire en niet-bancaire – in 1914 van elke Antwerpse bankier uit de top veertien. De bankiers bezaten gemiddeld 14 mandaten, bancaire en niet-bancaire samen. Tabel 4 vat deze veertien bijlagen samen en geeft een overzicht in drie hoofdkolommen. De hoofdkolom ‘Bancaire Mandaten’ geeft per bankier het *aantal* bancaire mandaten (BM), de opgetelde *waarde* van die mandaten (KBM) en het *procentuele aandeel* van die mandaten in de totale mandatenportefeuille van de bankier (%BM). De informatie in de subkolom KBM is identiek aan kolom GK van bijlage 2b, op welke basis de bankiersranking van dit onderzoek werd opgemaakt.¹⁴³ De plaats van de bankier in deze bankiersranking wordt na het #-teken meegegeven. De tweede hoofdkolom ‘Niet-bancaire Mandaten’ bevat dezelfde informatie als de vorige hoofdkolom, maar dit keer uiteraard voor de niet-bancaire mandaten. Het onderscheid tussen bancaire en niet-bancaire mandaten werd overgenomen van de RF. De derde hoofdkolom ‘Totaal Mandaten’ totaliseert de twee voorafgaande kolommen zodat men een overzicht bekomt van alle mandaten die de bankier in 1914 uitoefende (TM), en de waarde die ze vertegenwoordigden (KTM). Deze laatste subkolom (KTM) is de basis voor het opmaken van een nieuwe ranking (OR, of OndernemersRanking). Deze nieuwe ranking geeft

¹⁴² Zie Bijlage 2a: Alfabetisch overzicht van de Antwerpse bankiers in 1913-1914. Over de Duitse kolonie in Antwerpen, zie onder meer: DEVOS, G. (1990), *Die Deutschen und die Wirtschaftliche Entwicklung. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*, in: G. ASAERT (ed.), *Antwerpen und Deutschland. Eine historische Darstellung beider Beziehungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Antwerpen, 49-73; DEVOS, G. (1995) ‘Inwijking en integratie van Duitse kooplieden te Antwerpen in de 19de eeuw’ in: SOLY, H. en A.K.L. THIJSS, *Minderheden in Westeuropese steden*, Brussel, 135-156.

¹⁴³ Bijlage 2b: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens geaccumuleerde waarde van de bankmandaten

een idee van de beheersbevoegdheid van de geselecteerde personen, niet als bankier, maar als zakenman *tout court*.¹⁴⁴

Tabel 4: Overzicht van de bancaire, niet-bancaire en totale activiteiten van de Antwerpse bankelite in 1914.

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

OR	Naam	Jr	Bancaire Mandaten			Niet-bancaire Mandaten			Totaal Mandaten	
			BM	KBM	%BM	NM	KNM	%NM	TM	KTM
1	Bunge, Edouard #1	63	11	218.200	73,80	16	77.450	26,20	27	295.650
2	Jacobs, Frédéric (fils) #7	48	8	100.000	36,61	14	173.167	63,39	22	273.167
3	Van den Bosch, Léon #13	52	4	84.000	34,91	23	156.600	65,09	27	240.600
4	Van de Put, Louis #4	56	12	158.750	68,98	9	71.400	31,02	21	230.150
5	de Bary, H.-A. sr #2	67	12	169.750	85,15	5	29.600	14,85	17	199.350
6	Mols, Alexis #14	61	6	82.200	44,97	19	100.600	55,03	25	182.800
7	Le Grelle, Emile #3	62	11	164.500	90,86	4	16.550	9,14	15	181.050
8	Michelis, Hugo #5	59	9	140.500	82,36	5	30.100	17,64	14	170.600
9	Nauwelaerts, Léon #11	48	4	89.000	52,98	2	79.000	47,02	6	168.000
10	Van den Bosch, Louis #8	45	7	97.500	70,40	5	41.000	29,60	12	138.500
11	Gevers, Maurice #6	67	6	127.500	96,96	2	4.000	3,04	8	131.500
12	De Jardin, Fernand #9	63	7	96.700	90,82	3	9.780	9,18	10	106.480
13	de Bary, A. jr #10	33	6	94.750	93,12	1	7.000	6,88	7	101.750
14	Carlier, Hector #12	28	4	87.000	94,57	1	5.000	5,43	5	92.000

(Alle bedragen in duizenden Belgische frank – OR: ranking op basis van de waarde van de bancaire en niet-bancaire mandaten samen (laatste kolom KTM) – het cijfer na het #-teken duidt op de bankiersranking – Jr: leeftijd in 1914 – BM: aantal bancaire mandaten – KBM: geaccumuleerd kapitaal van de bancaire mandaten – %BM: procentueel aandeel van de bancaire mandaten – NM: aantal niet-bancaire mandaten – KNM: geaccumuleerd kapitaal van de niet-bancaire mandaten – %NM: procentueel aandeel van de niet-bancaire mandaten – TM: totaal aantal mandaten – KTM: geaccumuleerd kapitaal van alle mandaten)

We kunnen uit de tabel opmaken dat het bankiersberoep wel degelijk de kernactiviteit uitmaakt van 11 van de 14 geselecteerde personen, voor vijf onder hen zelfs voor meer dan 90%. Alexis Mols, Frédéric Jacobs, Jr. en Léon Van den Bosch gingen in andere sectoren belangrijkere engagementen aan. Zij blijken dus meer algemeen ondernemer dan bankier te zijn en komen daardoor in de nieuwe ranking een hele stap vooruit. Maurice Gevers was nagenoeg uitsluitend bankier, maar omdat hij ook als bankier niet tot de allergrootsten van het moment behoorde, valt hij het verst terug. De jongere ondernemers Albert de Bary en Hector Carlier situeren zich nu in de staart van deze koplopergroep. Om bij de absolute top te behoren diende men blijkbaar in de hoogzomer van zijn carrière te zijn.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Deze ranking op basis van een ‘algemeen’ ondernemerschap is illustratief. Indien niet speciaal vermeld, wordt in de andere delen van dit corpus steeds gerefereerd naar de bankiersranking.

¹⁴⁵ Eveneens opmerkelijk is dat deze veertien topbankiers/ondernemers in de historiografische literatuur tot op heden ongelijke aandacht verdienden. Nagenoeg de helft onder hen, Léon en Louis Van Den Bosch, Hugo Michelis, Léon Nauwelaerts, Fernand De Jardin en Hector Carlier, zijn quasi onbekende figuren terwijl heel wat

3.3.5 Zakelijke heterogeniteit: functie en macht

Het werd reeds vermeld dat het moeilijk en wellicht onmogelijk is om de macht die de bankier had om het beleid van de bank te beïnvloeden exact in kaart te brengen. Zonder ooit volledig te zijn, kunnen niettemin argumenten aangereikt worden die de bankiersmacht wat duidelijker in perspectief brengen. Zo werd in dit onderzoek de selectie van de bankiers gerelateerd aan het maatschappelijk kapitaal van de banken waarvan ze mandaten uitoefenden. Ook de functie die de bankier in de raad van beheer had, plaatste hem ongetwijfeld hoger of lager in de bedrijfshiërarchie. In de beheerraden werden volgende functies aangetroffen: voorzitter, vice-voorzitter, afgevaardigde-beheerder¹⁴⁶, beheerder¹⁴⁷, commissaris en censor. Het onderscheid tussen de functies beheerder, commissaris en censor kan misschien enige verduidelijking gebruiken. De beheerderfunctie is het makkelijkst te definiëren: hij die het beheer over iets heeft, de bewindvoerder, de beheerder.¹⁴⁸ Een commissaris, daarentegen, is een door de aandeelhouders aangewezen persoon belast met het toezicht op de directie van een industriële of financiële onderneming.¹⁴⁹ Daar waar de beheerder daden van beheer stelt, worden deze daden door de commissaris gecontroleerd. Een censor heeft een sterk op de commissaris lijkende functie, met dien verstande dat hij eveneens de bedrijfsleiding controleert, maar in plaats van door de aandeelhouders nu door de overheid werd aangesteld¹⁵⁰, m.i. wordt de term censor exclusief en enkel gebruikt bij de Nationale Bank en in geen enkel ander bedrijf. Alleen Edouard Bunge bezat deze functie: hij was inderdaad censor van de *Nationale Bank van België*.¹⁵¹ De belangrijkste functies waren dus de leidinggevende posities van voorzitter, vice-voorzitter en eventueel afgevaardigde-beheerder, en daarnaast ongetwijfeld ook de controlerende posities van commissaris en censor. Tabel 5 geeft een overzicht van de door de topbankiers ingenomen functies:

andere, volgens de uitgangspunten van dit onderzoek op gelijke hoogte of lager gerangschikte zakenlieden zich toch in heel wat publicaties opgenomen zagen.

¹⁴⁶ De Franse tekst vermeldt *administrateur-délégué*.

¹⁴⁷ De Franse tekst vermeldt *administrateur*.

¹⁴⁸ *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, (1984), 278.

¹⁴⁹ *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, (1984), 516.

¹⁵⁰ *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, (1984), 493.

¹⁵¹ Zie bijlage 2d -1.

Tabel 5: Overzicht van de beheerraadfuncties van de Antwerpse bankierselite in 1914.¹⁵²
Bron: *Le Recueil Financier*, 1915; zie ook bijlagen 2d-1 tot 2d-14

RK	Naam	L	M	Voo	VV	AB	Beh	Com	Cen
1	Bunge, Edouard	63	27	11	1		13	1	1
2	de Bary, Heinrich-Albert	67	17	13			3	1	
3	Le Grelle, Emile (comte)	62	15	1			12	2	
4	Van de Put, Louis	56	21	1			19	1	
5	Gevers, Maurice	67	8	1	1		6		
6	Michelis, Hugo	59	14	1			12	1	
7	De Jardin, Fernand	63	10			5	1	4	
8	Mols, Alexis	61	25	8			10	7	
9	Carlier, Hector	28	5	1		1		3	
10	de Bary, Albert Jr.	33	7			1	6		
11	Nauwelaerts, Léon	48	6				4	2	
12	Van den Bosch, Louis	45	12				5	7	
13	Jacobs, Frédéric Jr.	48	22	3		3	15	1	
14	Van den Bosch, Léon	52	27	3		1	20	3	

(RK: bankiersranking – L: leeftijd – M: totaal aantal mandaten (bancair en niet-bancair) – Voo: voorzitter – VV: vice-voorzitter – AB: afgevaardigde-beheerder – Beh: beheerder – Com: commissaris – Cen: censor)

Ondanks de grote diversiteit in aantal mandaten en spreiding van de diverse functies, worden toch enkele krachtlijnen bevestigd. Zo is het duidelijk dat bij de zes eerst gerangschikte bankiers Edouard Bunge en Heinrich-Albert de Bary, respectievelijk met elf en dertien voorzitterschappen, in belangrijke mate meer op het beleid van de ondernemingen konden doorwegen. Onder de resterende acht anderen, blijken degenen die op basis van het geaccumuleerde maatschappelijke kapitaal als algemeen ondernemer het sterkst naar voor kwamen ook de belangrijkste beheerraadfuncties in te nemen. Zo had Alexis Mols acht voorzitterschappen en was hij zeven maal commissaris. Frédéric Jacobs Jr. en Léon Van Den Bosch waren elk drie maal voorzitter, en waren respectievelijk ook één en drie maal commissaris. De subtoppositie van de jongere bankiers uitte zich hier ook. Albert de Bary stond nog helemaal in de schaduw van zijn vader, hij was slechts één maal hoofdbeheerder. Hector Carlier had naar vergelijking met de andere topbankiers wel weinig mandaten, maar had zich toch in zekere zin opgewerkt als leidinggevend persoon met één positie als afgevaardigde-beheerder en één voorzitterschap. Daarnaast was hij ook drie maal commissaris.

¹⁵² (1) de in de RF voorkomende term *administrateur* werd consequent vertaald als *beheerder*; (2) de term *adinistrateur-délégué* werd vertaald als *afgevaardigde-beheerder*.

3.3.6 Zakelijke heterogeniteit: bankieren en economische sectorale specialisatie

De nevenactiviteiten van de bankiers maken het mogelijk een blik te werpen op de economische sectoren die zij – naast het bankieren – lucratief achtten. Omdat in het volgende hoofdstuk dieper ingegaan wordt op de relatie tussen het bancaire en het niet-bancaire ontmoetingsnetwerk van de bankiers, wordt hier slechts een eerste impressie meegegeven.

De bankiers bezaten beheersmandaten van een zeer divers palet aan activiteiten. Dat palet is bovendien moeilijk onder te brengen in economische sectoren. Net zoals één bancaire instelling een waaier aan activiteiten kon uitoefenen (cf. supra), was dit ook mogelijk voor tal van andere bedrijven. Een voorbeeld: de *Société de Minoteries et d'Élévateurs à Grains*, een firma met een Brusselse zetel waar de Antwerpse bankier Edouard Bunge voorzitter was, hield zich bezig met de uitbating van landbouwbedrijven waar graan werd geteeld, maar eveneens met de handel in bloem en aanverwante producten.¹⁵³ Dit bedrijf was vooral actief in de Argentijnse handel én in Argentinië.¹⁵⁴ Het is in zulk geval moeilijk om de onderneming als landbouwbedrijf dan wel als handelsfirma te categoriseren. De sectorale opdeling die in deze paragraaf gehanteerd wordt, werd overgenomen van de RF. Ten dele betekent dit dat het probleem slechts doorgeschoven wordt. De opstellers van de RF zagen zich geconfronteerd met hetzelfde vraagstuk. In hogerstaand voorbeeld werd de *Société de Minoteries et d'Élévateurs à Grains* ondergebracht bij de 'Actions Diverses' maar dat kan bezwaarlijk een economische sector genoemd worden. In alle gelijkaardige gevallen werd het bewuste bedrijf, aan de hand van de beschrijving van de bedrijfsactiviteit die de RF vermeldt, naar goed vermogen eigenhandig aan een sector toegewezen en worden arbitraire keuzes in de onderstaande tekst meegegeven.

Nagenoeg alle bankiers lieten zich naast het bankwezen ook in met de handel. Onder 'handel' moet zeer dikwijls 'koloniale handel' verstaan worden. In formele zin hadden Louis Van De Put en Albert de Bary Jr. in 1914 geen beheersmandaten in koloniale bedrijven. Nochtans hadden ze onder meer aandelen in de *Compagnie Commerciale Belge*, een bedrijf dat in de RF onder de groep *Actions Diverses* werd ondergebracht, maar op zijn beurt aandelen had in

¹⁵³ RF 1915, 786.

¹⁵⁴ STOLS, E. (1978) 'Colonisation et intérêts Belges en Argentine (1830-1914)' in : KELLENBENZ, H. en J. SCHNEIDER (eds.), *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, IV, Übersee und allgemeine wirtschaftsgeschichte*, Bamberg, 287-307; STOLS, E. (1979) 'L'expansion belge en Amérique latine vers 1900', in: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Mededelingen der zittingen*, 2, 100-134.

diverse koloniale ondernemingen.¹⁵⁵ Op indirecte wijze bleken Van De Put en de Bary junior dan toch betrokken in de koloniale handel. Léon Nauwelaerts is de enige bankier uit de top 14 die zich niet zou inlaten met de koloniale handel, althans niet volgens dit onderzoek dat zich toespitst op het jaar 1914.

Opvallend is dat de zes belangrijkste bankiers¹⁵⁶ uit dit onderzoek zich nagenoeg niet inlieten met de (zware) industrie, terwijl de acht anderen dat in meer of mindere mate wel deden. Edouard Bunge liet zich naast het bankieren en de (koloniale) handel in beperkte mate in met de uitbating van graan- en vleesbedrijven. Hij bezat eveneens een beheersmandaat van een maritiem transportbedrijf en een verzekering, maar die vertegenwoordigden in financiële zin een minderheid van zijn activiteiten. Heinrich Albert de Bary, Louis Van De Put en Hugo Michelis behoorden allemaal tot de raad van beheer van de *Compagnie des Produits Kemmerich*, een Antwerps landbouwbedrijf dat in Zuid-Amerika slachtvee kweekte en verwerkte.¹⁵⁷ Het dreef ook handel in deze producten. Ondanks het feit dat de bankiers zich allen inlieten met handel is het moeilijk hen ten volle het label *merchant-banker* toe te kennen indien het concept uitsluitend als ‘financier van de internationale handel’ gedefinieerd wordt.¹⁵⁸

Zoals uit het overzicht van de bancaire en niet-bancaire bankiersactiviteiten in tabel 4 al bleek, was er in de elitegroep van 14 bankiers geen enkele die zich uitsluitend met bankieren bezig hield. Degenen die op dit statuut nog het meeste aanspraak konden maken, waren de ‘jongelingen’ Carlier en de Bary. Hector Carlier had naast het bankieren slechts één extra mandaat in een trambedrijf, Albert de Bary jr. in de eerder genoemde *Compagnie Commerciale Belge*. Voor beiden maakte dit slechts 6 à 7 procent van hun professionele bedrijvigheid uit.¹⁵⁹

De meest veelzijdige ondernemers waren ongetwijfeld Alexis Mols, Léon Van Den Bosch en Frédéric Jacobs, jr. Mols bezat mandaten in het (koloniale) handelswezen, maar ook in meerdere trammaatschappijen, zowel water- als elektriciteitsvoorzieningbedrijven, industriële

¹⁵⁵ RF 1915, 752; BUELENS, F. (2007), *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis*, Berchem, 180 en 467.

¹⁵⁶ Volgens de bankiersranking, en niet volgens de ondernemersranking.

¹⁵⁷ RF 1915, 810.

¹⁵⁸ Over de opkomst van merchant-banking: CHAPMAN, S. (1984) *The rise of merchant banking*, Londen; JONES, G. (2000) *Merchants to Multinationals. British Trading Companies in the nineteenth and twentieth centuries*, Oxford, vooral 1-16 en 45-83.

¹⁵⁹ Zie de bijlagen 2d -9 en 2d -10.

mijnbouw en zelfs een hotel.¹⁶⁰ Léon Van Den Bosch had in 1914 maar liefst 27 mandaten, bovendien van zeer uiteenlopende aard. Hij beheerde naast diverse banken ook trammaatschappijen, nutsbedrijven (elektriciteit en water), een mijnbouwonderneming, een immobiliënmaatschappij, een textielbedrijf en een constructiebedrijf.¹⁶¹ Frédéric Jacobs jr. bestreek ongeveer hetzelfde palet,¹⁶² maar had eveneens een mandaat in de *Hauts Fourneaux Lorrains "Aumetz-La Paix"*, een hoogovenonderneming met een voor die tijd enorm maatschappelijk kapitaal van 72.500.000 Bef.¹⁶³

Frappant is dat er zowel bij de ‘zuivere’ bankiers als bij de ondernemer-bankiers een beperkt engagement is voor de dienstensector en de producten van de Tweede Industriële Revolutie, zoals de chemische of de auto-industrie. Dit staat in contrast met de historiografische literatuur die aan deze twee sectoren tijdens de Belle Epoque een grote expansieve groei toeschrijft. Een enkele keer bezat men in de topgroep een mandaat van een verzekeringsbedrijf, soms een mandaat van een watervoorziening- of elektriciteitsbedrijf, maar dit maakte weinig uit in het volume van de gehele mandatenportefeuille. Liet de Antwerpse bankelite de opportuniteiten die de Tweede Industriële Revolutie met zich meebracht aan zich voorbijgaan?

Alhoewel, zulke uitspraak is misschien voorbarig. Indien men de rubberproductie en –handel niet tot het koloniale bedrijfsleven rekent, kan men hierin een engagement zien voor een product van de Tweede Industriële Revolutie, omdat de rubbervraag sterk werd gestuwd door de opkomende automobiëlindustrie. Dezelfde redenering geldt voor de trammaatschappijen, die door meer dan één topbankier beheerd werden. Enerzijds kan men de constructie van trams gerelateerd zien aan de (zware) staalindustrie, anderzijds opereerden ze al met elektrische motoren en kan men de technische ontwikkeling en uitbating van de trammaatschappijen, net als de rubbersector, aanzien als een onderdeel van de Tweede Industriële Revolutie. Bovendien leidt de scherpe cesuur van dit onderzoek tot een smalle

¹⁶⁰ Zie bijlage 2d -8.

¹⁶¹ Zie bijlage 2d -14.

¹⁶² Zie bijlage 2d -13.

¹⁶³ RF 1915, 1336. Nergens in het onderzoek stootten we op een bedrijf met een hoger maatschappelijk kapitaal. Ter vergelijking: de *Nationale Bank van België* had op hetzelfde ogenblik een maatschappelijk kapitaal van 50 miljoen Bef (RF 1915, 117) en de grootste Antwerpse bank uit deze studie, het *Crédit Mobilier de Belgique*, een maatschappelijk kapitaal van 40 miljoen Bef (RF 1915, 104). Voor de financieringen van en in deze industrietak én deze hoogovenonderneming, zie DEVOS, G. (1986) *Kapitalverflechtungen in der Montanindustrie zwischen dem Westlichen Deutschland und Belgien von etwa 1830 bis 1914*, Bonn, vooral 66-80, 189-261, 353-354.

onderzoeksbasis: de diepte-analyse van één jaargang van de RF levert ook nadelen. Verder onderzoek is nodig om een sluitende verklaring aan te reiken.

3.4 De Antwerpse bankierelite in 1914: subconclusie

Op basis van de Recueil Financier waren in 1914 niet minder dan 172 bankiers te Antwerpen actief. Deze 172 bankiers werden in een hiërarchische ranking ondergebracht door het maatschappelijk bedrijfskapitaal van de mandaten die ze bezaten, op te tellen. Daardoor werd duidelijk dat het Antwerpse bankwezen van het fin-de-siècle in bepaalde mate centralistische en oligarchische kenmerken had. Veertien bankiers hadden de beheersbevoegdheid over iets meer dan één derde van het volledige Antwerpse bankkapitaal dat in het economisch proces werd ingezet, en worden verder diepgaander bestudeerd.

Jonge bankiers behoorden tot de top, evenwel niet tot de absolute top. Het lijkt er op dat deze jonge bankiers konden profiteren van de professionele merites die hun respectieve families reeds verwezenlijkt hadden, want hun beider vaders bezaten meer bevoegdheden en/of hogere functies in het bankwezen. De onderzoeksbasis werd echter te smal bevonden om hieruit verdergaande conclusies te trekken over de sociale mobiliteitsmogelijkheden binnen het bankwezen.

Alhoewel buitenlandse bankiers binnen het tijds kader van één loopbaan konden doorstoten tot de absolute top, werd de Antwerpse bankierselite niet gedomineerd door buitenlandse zakenlieden. Drie kwart van de bankiers bezat de Belgische nationaliteit, van de veertien topbankiers was de helft afkomstig uit families die gedurende minstens een eeuw vertrouwd waren met het Antwerpse financiële milieu.

Grofweg lijkt men in de bankierselite twee groepen te kunnen onderscheiden. De eerste groep bestaat uit de absolute top, de zes eerst gerangschikte bankiers die zich naast het bankieren in zeer belangrijke mate inlieten met de (koloniale) handel, maar zich in veel beperktere mate inlieten met andere economische sectoren. Onder hen waren Edouard Bunge en Heinrich-Albert de Bary de belangrijkste figuren omdat ze veel mandaten hadden, een groot maatschappelijk kapitaalsvolume beheerden en binnen de raden van beheer belangrijke leidinggevende of controlerende functies innamen. Een tweede groep werd gevormd door bankiers die binnen deze bankierselite tot de subtop behoorden. Als bankier waren ze

subtopper, als algemeen ondernemer waren ze echter belangrijker. Ze konden zich qua beheersbevoegdheid dikwijls meten met de bankierstop, omdat hun zakelijke portefeuille een belangrijk volume niet-bancaire mandaten bevatte. Het palet van hun beroepsactiviteiten bleek ook breder dan dat van de bankiers die overwegend bancaire mandaten bezaten: naast de bancaire en de commerciële activiteiten, lieten ze zich ook in met de (zware) industrie. Alexis Mols, Frédéric Jacobs junior en de in de historiografische literatuur quasi onbekende Léon Van Den Bosch waren de meest markante personen uit deze tweede groep. Hun mandatenportefeuille leek zowel qua aantal en grootte van de mandaten als qua belangrijkheid van functies in de raden van beheer, sterk op die van de twee topfiguren uit de eerste groep.

Een ander aspect waarin beide groepen dezelfde karakteristieken vertonen, is het ontbreken van (belangrijke) engagementen in de dienstensector en de producten van de Tweede Industriële Revolutie.

4. HET ONTMOETINGSNETWERK VAN DE ANTWERPSE BANKIERSELITE IN 1914

4.1 Uitgangspunten bij de (re)constructie van een ontmoetingsnetwerk

Hoewel er detailstudies bestaan van een aantal banken en bankiers, ontbrak een overzicht van het Antwerpse bankwezen tijdens de Belle Epoque. De banken en de bankiers dienden eerst in kaart te worden gebracht, maar nu ze volgens een aantal specifieke uitgangspunten gekend zijn, kan een poging ondernomen worden om het ontmoetingsnetwerk van de topbankiers te bepalen. Een belangrijke kanttekening daarbij is dat het hier voorgestelde ontmoetingsnetwerk op zich al een reductie is van het reële ontmoetingsnetwerk van de bankiers. De bankiers ontmoetten in hun beroepsleven allerlei mensen: collega's, klanten en leveranciers, overheidsambtenaren, etc.¹⁶⁴ Al deze personen konden belangrijk zijn voor de coördinatie van de transactiekosten en het verwerven van snelle en betrouwbare informatie, maar de systematische behandeling van het ontmoetingsnetwerk wordt hier beperkt tot de collegiale ontmoetingen in de raden van beheer van de diverse bedrijven waarvan zij een beheersmandaat bezaten.

In algemene zin kan men voor een netwerkanalyse met historisch materiaal twee benaderingen onderscheiden.¹⁶⁵ De “whole network”-benadering poogt gegevens te verzamelen over *alle* relaties tussen *alle* actoren in een netwerk. Het voordeel van een algemene netwerkbenadering is dat men zowel inzicht krijgt in de individuele netwerken van een actor als in de structuur van het netwerk als geheel. Binnen het kader van deze verhandeling is zo'n opzet niet realiseerbaar¹⁶⁶, en wordt gekozen voor de “egocentric networks”-benadering waarbij het onderzoek zich richt op het persoonlijk netwerk van individuele actoren, hier in casu de veertien elitebankiers.

Bij het opmaken van het ontmoetingsnetwerk wordt rekening gehouden met twee aspecten, een vormelijk en een inhoudelijk. Deze twee aspecten staan niet volledig los van elkaar. Het is

¹⁶⁴ Voor het belang van niet-zakelijke netwerken in een zakelijke context, zie ook: GREEFS, H. (2007) 'Informeel netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830' in: *De achttiende eeuw*, 39, 2, 61-86.

¹⁶⁵ Voor een introductie in de sociale netwerkanalyse, zie GREEFS, H. (2007), *Sociale netwerkanalyse en historisch onderzoek: een inleiding* (docentcursus), Antwerpen.

¹⁶⁶ Indien onder 'relatie' de ontmoeting van twee beheerders in een raad van beheer van een bank begrepen wordt, betekent dit dat voor een *whole network*-benadering van de 172 Antwerpse bankiers volgens de formule “ $n \times n - n$ ” 29.412 relaties mogelijk zijn en geverifieerd moeten worden ($172 \times 172 - 172 = 29.412$). Daarmee worden slechts de relaties van de bankiers onderling in kaart gebracht, en blijft de relatie van de bankiers met het ruimere bedrijfsleven, met vele honderden beheerders, zelfs nog onbelicht.

namelijk de bedoeling om via het vormelijke aspect – de wijze waarop het ontmoetingsnetwerk gestructureerd is en zo in kaart kan worden gebracht – iets aan te tonen over het inhoudelijke aspect (cf. infra). Met het vormelijke aspect wordt bedoeld: hoe het wordt opgetekend of geregistreerd. Voor de reconstructie van het ontmoetingsnetwerk gebruikten we de grafentheorie, in een specifieke toepassing van Huibert Schijf. Dat wordt besproken in de volgende paragraaf (4.1.1). Het inhoudelijke aspect handelt over wat ‘in’ het ontmoetingsnetwerk aanwezig is, waarvoor het dient, wat haar nut is. Daarbij maken we gebruik van de visie van de socioloog Pierre Bourdieu op het belang van ‘sociaal kapitaal’, een concept dat in paragraaf 4.1.2 uitvoeriger wordt behandeld.

4.1.1 De (re)constructie van een ontmoetingsnetwerk: praktische overwegingen

Om de veertien individuele netwerken in kaart te brengen, wordt de methode gebruikt die Huibert Schijf hanteerde in zijn gepubliceerde proefschrift, dat qua thematiek en tijdsperiode sterke gelijkenissen vertoont met het voorliggende onderzoek.¹⁶⁷ Schijf bestudeerde het netwerk van Nederlandse ondernemers door de aandacht te richten op hun *personele verbindingen*. Deze verbindingen, of *dubbelfuncties* zoals hij ze ook vaak noemt, komen tot stand als één persoon functies had in meer dan één bedrijf, bijvoorbeeld een directeur van een bank die tevens als commissaris in een industriële onderneming was benoemd. Door het optekenen van de dubbelfuncties van beheerders binnen een gekozen onderzoeksveld van ondernemingen wordt een netwerk van personele verbindingen in kaart gebracht waarbinnen de beheerders fungeerden als *lijnendragers*. Met lijnendragers wordt bedoeld dat tussen de beheerders lijnen of relaties werden gelegd die het ontmoetingsnetwerk opspannen.¹⁶⁸

Schijf wilde verder gaan dan een uitsluitend beschrijvende registratie van het netwerk. Hoewel met deze registratie een idee kan worden gevormd over bijvoorbeeld het aantal functies dat personen hadden, of welke bankiers de meeste relaties met andere ondernemingen hadden, blijven veel vragen op die manier onbeantwoord. Zo zijn er onder andere de vragen of er binnen het netwerk hecht met elkaar verbonden ondernemers aan te wijzen waren, of dat sommige ondernemers meer centrale en meer strategisch belangrijke posities hadden dan andere ondernemers, enz. Om het uitsluitend descriptieve karakter te overstijgen en zich meer te kunnen verdiepen in de interpretatie van bepaalde netwerkaspecten, stelde Schijf zich de

¹⁶⁷ H. SCHIJF (1993), *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw*, Amsterdam, Het Spinhuis, pp. 259.

¹⁶⁸ H. SCHIJF (1993), *Netwerken van een financieel-economische elite*, 2.

meer algemene vraag of er methoden bestaan voor een systematische analyse van het netwerk, ook als bijvoorbeeld een gewicht of richting aan de personele verbindingen zou worden toegekend. Uiteindelijk wendde hij een aantal begrippen uit de *grafentheorie* aan.

De grafentheorie is afkomstig uit de wiskunde.¹⁶⁹ Iedere graaf bestaat uit twee verzamelingen. De ene verzameling bevat de punten uit de graaf. De punten vertegenwoordigen in dit onderzoek de beheerders die in het netwerk aanwezig zijn. De andere verzameling bestaat uit de aanwezige lijnen tussen paren punten. Elke lijn vertegenwoordigt een bedrijf, of, exacter geformuleerd: elke lijn geeft een ‘ontmoeting’ weer tussen de beheerders in de raad van beheer van een bepaald bedrijf. Alle punten en lijnen die zich in het onderzoeksveld bevinden, vormen samen de graaf die letterlijk de structuur van het volledige netwerk van bedrijven én personele verbindingen tussen die bedrijven zichtbaar maakt.

In het ontmoetingsnetwerk zullen we verschillende niveau’s onderscheiden (die verder met elkaar vergeleken worden). Dit heeft enige verduidelijking nodig. Voor elke bankier apart werd opgetekend welke collega’s (punten) hij ontmoette in de raad van beheer van alle bedrijven (lijnen) waarvan hij een beheersmandaat bezat. Dit wordt het *individueel (collegiaal) netwerk* genoemd. De optelsom van veertien individuele collegiale netwerken is het *hele (collegiaal) netwerk*. Dit hele collegiaal netwerk mag niet verward worden met het whole-network van 172 bankiers. Het is een deelnetwerk van dit whole-network en een kunstmatig construct waarvan ten gepaste tijde de beperkingen worden aangegeven. Binnen het hele collegiaal netwerk wordt een nog nauwer deelnetwerk afgebakend: het *elitenetwerk* van collegiale ontmoetingen tussen de veertien topbankiers onderling. Analoog aan het voorgaande niveau kan onderscheid gemaakt worden tussen het *individueel elitenetwerk* van één bankier en het *hele elitenetwerk* van de veertien bankiers samen.

4.1.2 De (re)constructie van een ontmoetingsnetwerk: theoretische overwegingen

Waarom hadden bankiers een ontmoetingsnetwerk nodig? In zekere zin is er een bepaalde spontaniteit in het ontstaan van netwerken. Waar mensen elkaar ontmoeten, ontstaat een netwerk.¹⁷⁰ Op het eerste zicht, is er geen enkele reden waarom een netwerk zou *blijven* bestaan. In de visie van institutionele economen is die reden er wél: een netwerk is één van de

¹⁶⁹ Een elementaire introductie in, bijvoorbeeld: *Grote Winkler Prins Encyclopedie* (1981), achtste druk, deel 10, Amsterdam/Brussel, Elsevier, 159-160.

¹⁷⁰ CASSON, M. (1997) ‘Entrepreneurial Networks in International Business’ in: *Business and Economic History* 26, 811.

institutionele vormen die worden opgezet om economische obstakels te vermijden of te neutraliseren. Naast het netwerk, zijn er nog andere instituties die daarvoor dienen (en waarmee het netwerk in concurrentie staat), bijvoorbeeld firma's, of de markt. Netwerken blijven bestaan indien ze er in slagen om de transactie- en informatiekosten beter te coördineren dan de andere instituties.¹⁷¹

Het uitgangspunt is dat het ontmoetingsnetwerk sociaal kapitaal bevat voor de leden van het netwerk. Dit concept of begrip werd vooral bekend door de vooraanstaande Franse socioloog Pierre Bourdieu (1930–2002). De theorie van Bourdieu is, zoals we verder zullen zien, in bepaalde mate in te passen in de visie van de institutionele economen in het algemeen, en Mark Casson in het bijzonder,¹⁷² met dien verstande dat Casson soms kanttekeningen maakt bij het gebruik van het begrip. Waar het toepasselijk is worden deze kanttekeningen meegegeven.

Het is hier niet de plaats om de moeilijke sociologie van Bourdieu in al zijn finesses weer te geven.¹⁷³ We beperken ons tot het strikte minimum, met name zijn visie op het (sociaal) kapitaal. Volgens Bourdieu staan in een bepaald milieu (dat hij 'veld' noemt)¹⁷⁴ de individuen die er elkaar ontmoeten, volgens een bepaalde machtsverhouding tot elkaar. Die machtsverhouding is gebaseerd op de positie die het individu in het milieu bekleedt en hangt samen met het 'kapitaal' dat hij bezit. Bourdieu ontleent de term kapitaal uiteraard aan de economie, maar interpreteert het begrip ruimer. In de Bourdiaanse visie is kapitaal datgene wat de toegang verschaft tot wat in dat bepaalde milieu als meest begeerd 'ding' centraal staat, de 'winst' die er te behalen valt. Zoals, bijvoorbeeld, in de sport het winnen van de wedstrijd het meest nastrevenswaardig is, zo is in de financiële wereld het laten renderen van geld – om een zo eenvoudig mogelijke term te gebruiken – de meest gewaardeerde doelstelling. Daaruit volgt dat de atleet met een juist getraind lichaam in het sportmilieu een aanzienlijke dosis Bourdiaans kapitaal bezit, net zoals dit eveneens het geval is voor een

¹⁷¹ CASSON, M. (1997) 'Entrepreneurial Networks in International Business' *passim*.

¹⁷² Zie bijvoorbeeld: CASSON, M. en M. DELLA GIUSTA (2007) 'Entrepreneurship and Social Capital: Analysing the Impact of Social Networks on Entrepreneurial Activity from a Rational Action Perspective' in: *International Small Business Journal*, 25, 220-242.

¹⁷³ Bourdieu schrijft in een warrige en onverteerbaar moeilijke stijl. Voor niet-ingewijden is hulp bij de analyse van zijn teksten aangewezen. Een pittige inleiding op zijn werk met een doorverwijzend bibliografisch overzicht van en over hem is: MORTIER, F. (1991) 'Pierre Bourdieu' in: *Kritisch Denkers Lexicon*, Amsterdam, pp. 11. Toegankelijker is WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs* (docentcursus), Antwerpen, 204-219.

¹⁷⁴ Bourdieu gebruikt de term 'veld' (BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam, 58), maar zoals vermeld gaan we de complexe connotaties van Bourdieu's concepten uit de weg.

bankier die een uitmuntende kennis van financiële technieken en investeringsmogelijkheden verwierf. Door de arbeid die ze verricht hebben met het oog op het behalen van de specifieke ‘winst’ van het milieu waarin ze actief zijn, hebben individuen dus kapitaal verworven, ze belichamen het en zijn er drager van. Afhankelijk van de hoeveelheid kapitaal waarover ze beschikken, kunnen zij in dat milieu in meer of mindere mate de ‘gang van zaken’ beïnvloeden.

Elk milieu kent zijn eigen vorm van kapitaal, omdat elk milieu iets anders als ‘winst’ centraal stelt. Om bijgevolg als centrale actor in het milieu de grootste macht te verwerven, is het in principe voldoende om een zo groot mogelijk volume aan specifiek op het doel toegespitst kapitaal te verwerven. Toch zijn er enkele vormen van kapitaal die niet uitsluitend binnen één (beperkt) milieu gelden, maar die in vele milieus van tel zijn. Bourdieu onderscheidt drie zulke belangrijke en verwante kapitaalvormen: economisch, cultureel en sociaal kapitaal. Van deze drie kapitaalvormen staat het economisch kapitaal het dichtste bij het dagelijkse gebruik van de term ‘kapitaal’: alle middelen die economisch inzetbaar zijn om iets te bereiken.¹⁷⁵ Zeer nauw geïnterpreteerd betekent ‘economisch kapitaal’ in het bankmilieu dan ook ‘financieel vermogen’ (dat bijvoorbeeld kan ingezet worden om er een rente mee te verkrijgen). Wanneer iemand cultureel kapitaal belichaamt, betekent dit dat die heeft ‘gewerkt’ aan zichzelf. Hij of zij heeft bijvoorbeeld kennis verworven, opleidingen gevolgd, debatten bijgewoond en talen geleerd. Zulke zaken blijven niet autonoom en los van het individu staan. Bourdieu zegt daarover: “Het belichaamde cultureel kapitaal is een vorm van eigendom die tot een lijfelijke eigenschap van een persoon is geworden.”¹⁷⁶ De bankier met een gedegen opleiding in financiële en boekhoudkundige technieken kan dit culturele kapitaal inzetten om zijn ‘winst’ – in het geval van bankiers zowel in de letterlijke als in de symbolische betekenis – te verhogen.

In deze verhandeling staat echter vooral het sociaal kapitaal centraal, waarbij het gezien wordt als een facilitator in de coördinatie van transactie- en informatiekosten. Bourdieu definieert sociaal kapitaal als [...] het geheel van bestaande en potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd duurzaam netwerk van relaties van

¹⁷⁵ Het begrip ‘kapitaal’ op zichzelf heeft vele definities, connotaties en nuances, waarop hier niet ingegaan wordt. Bourdieu definieert het als volgt: “Kapitaal is opgehoopte arbeid (in gematerialiseerde of ‘ingelijfde’ belichaamde vorm) die individuele actoren of groepen zich particulier, dat wil zeggen exclusief kunnen verwerven, waardoor zij zich sociale energie kunnen toeëigenen in de vorm van verdinglijkte of levende arbeid.” BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 120.

¹⁷⁶ WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs*, 212.

onderlinge bekendheid en erkentelijkheid – ofwel uit het lidmaatschap van een groep – dat elk van zijn leden de ruggesteun geeft van het collectieve kapitaalbezit, een ‘geloofsbrief’ die hen in de ruime zin des woords kredietwaardig maakt [...].¹⁷⁷ Wellicht minder genuanceerd, maar bevattelijker uitgedrukt: “Sociaal kapitaal is het kapitaal aan sociale relaties dat iemand bezit.”¹⁷⁸ Vanuit een eng economisch standpunt zal de inspanning om sociale relaties op te bouwen al gauw gezien worden als pure verspilling, maar volgens de logica van de sociale ruil is het een solide investering die op de lange duur winsten zal uitkeren in monetaire of in andere vorm.¹⁷⁹ Sociale relaties kunnen geïnstitutionaliseerd zijn, bijvoorbeeld door officieel lidmaatschap van een groep, maar ze kunnen ook van louter praktische aard zijn.¹⁸⁰ Een belangrijke passage die het sociaal kapitaal verduidelijkt, luidt als volgt: “*De winst die het sociale netwerk oplevert ligt aan de basis van de solidariteit [van en binnen het sociale netwerk] die de winst mogelijk maakt. Wat niet betekent dat zij bewust als zodanig wordt nagestreefd, zelfs als het gaat om groepen [...] die uitdrukkelijk zijn opgericht op de bundeling van sociaal kapitaal om zo ten volle profijt te trekken [...] en om zich te verzekeren van de winst van het groepslidmaatschap [...].*”¹⁸¹ Vertaald naar het bancaire milieu betekent deze Bourdiaanse kijk op de samenhang van sociale groepen dat bankiers zullen trachten een zo invloedrijk mogelijk ontmoetingsnetwerk op te bouwen met het oog daar een zeker direct en persoonlijk profijt uit te halen (zelfs al zijn ze zich daar zelf niet van bewust).¹⁸²

Het Bourdiaanse sociaal kapitaal bezit een aantal specifieke kenmerken, met name (1) dat er een relatie is tussen de grootte van het ontmoetingsnetwerk en het volume aan aanwezig sociaal kapitaal, (2) dat het leidt tot homogeniteit van de groepsleden van het ontmoetingsnetwerk, (3) dat het niet waardevast is en voortdurend onderhouden en heropgebouwd dient te worden, en (4) dat het aan één groepslid kan gedelegeerd worden. In de volgende paragrafen wordt bekeken of de toegepaste grafentheorie iets kan meedelen over deze vier eigenschappen. Vooraf wordt eerst de reikwijdte van het ontmoetingsnetwerk beschreven.

¹⁷⁷ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 132.

¹⁷⁸ WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs*, 212.

¹⁷⁹ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 139; CASSON, M. (1997) ‘Entrepreneurial Networks in International Business’ 814.

¹⁸⁰ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 132.

¹⁸¹ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 133.

¹⁸² Verdere heldere uiteenzettingen over het gebruik van het concept ‘sociaal kapitaal’ in, bijvoorbeeld: GAGGIO, D. (2004) ‘Do social historians need social capital?’ in: *Social History* (vol. 29), 4, 499-513; DE MUNCK, B. (2007) ‘Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne verenigingen in het middenveld tussen civil society en sociaal kapitaal’ in: *De achttiende eeuw*, 39, 2, 3-20.

4.2 Reikwijdte van het ontmoetingsnetwerk

Onder reikwijdte wordt hier zowel geografische als sectorale reikwijdte verstaan. De geografische reikwijdte toont letterlijk aan tot hoe ver van de Antwerpse thuisbasis ontmoetingen werden aangegaan. Met sectorale reikwijdte wordt bedoeld met welke economische sectoren de Antwerpse elitebankiers via hun collegiaal netwerk in contact kwamen.

Voor elk van de veertien topbankiers werd het individueel collegiaal netwerk aan de hand van de grafentheorie opgetekend.¹⁸³ De opgetelde resultaten van deze veertien netwerken geven een blik op de reikwijdte van het hele collegiaal netwerk van de Antwerpse bankierselite. Daarmee wordt niet verondersteld dat het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite één geheel was en aldus handelde, maar wel dat een kijk verkregen wordt op de wijze waarop één derde van het Antwerpse bankkapitaal in het ruimere bedrijfsleven verankerd was, namelijk het kapitaalvolume waarmee één derde van het Antwerpse bankkapitaal in contact kwam, waar dat gecontacteerde kapitaal zich bevond, en in welke sectoren het geïnvesteerd was.

Gezamenlijk hadden de veertien Antwerpse elitebankiers 228 beheersmandaten in 112 ondernemingen¹⁸⁴ en ontmoetten er in de raden van beheer in het totaal 660 collega-beheerders¹⁸⁵ waarmee ze samen 2699 contacten¹⁸⁶ hadden.

In 1914 bedroeg het geïnvesteerde kapitaal van de 112 ondernemingen samen 1.071.397.000 Bef, wat een gemiddelde betekent van iets meer dan negen en een half miljoen frank per onderneming.

Van deze 112 ondernemingen was twee derde (65,18%) in Antwerpen gevestigd¹⁸⁷, ruim één vierde (27,68%) bevond zich voor de Antwerpenaren op nationaal niveau¹⁸⁸, en één op elke

¹⁸³ Zie CD-Rom: netwerk 1 tot en met 14.

¹⁸⁴ Zie CD-Rom: *Overzicht van alle ondernemingen waar in 1914 tenminste één Antwerpse bankier uit de top 14 mandataris is.*

¹⁸⁵ Zie CD-Rom: *Overzicht van alle beheerders in het netwerk van de Antwerpse bankelite in 1914.*

¹⁸⁶ Te weten de optelsom van het aantal contacten in elk persoonlijk netwerk van geselecteerde bankiers.

¹⁸⁷ 72 vestigingen in Antwerpen en één in Hemiksem.

¹⁸⁸ Brussel (25), Gent (1), Houyet (1), Leuven (1), Luik (1), Marcinelle (1), Namen (1).

veertien bedrijven (7,14%) op internationaal niveau¹⁸⁹ (zie tabel 6). Dit sluit aan op de vaststellingen van Mark Casson die stelt dat netwerken altijd overlap hebben met hoger- en onderstaande niveau's. Deze contacten hebben hun specificiteit: op het lokale niveau zijn er contacten met plaatselijke fabrikanten en kooplui, op het nationale niveau groothandelaren, en op het internationale niveau grote import- en exporthandelaren, industriëlen en bankiers.¹⁹⁰ De Antwerpse bankiers integreerden zich zowel in horizontale als verticale zin in het bedrijfsleven.

Op te merken valt dat we de maatschappelijke zetel van het bedrijf noteerden. De plaats van bedrijvigheid van een onderneming hoefde echter niet samen te vallen met haar maatschappelijke zetel. Zo waren er slechts twee bedrijven met een maatschappelijke zetel in Congo, maar een sectorale opdeling toont aan dat 19 bedrijven zich inlieten met Congolese koloniale handel (cf. infra). Van de 660 personen waarmee de Antwerpse bankelite zakelijke contacten onderhield, resideerden 196 (29,65%) te Antwerpen. Ze behoorden dus tot een lokaal netwerk. 260 personen (39,33%) verbleven in België (maar niet te Antwerpen) en maken zo deel uit van het regionale of nationale netwerk. Het overgrote deel daarvan, 70% van het Belgische netwerk (of 27,53% van het totale netwerk), woonde te Brussel. Het Brusselse en het Antwerpse netwerk waren nagenoeg even groot. 168 zakenlieden (25,57%) bevonden zich in een internationaal netwerk. Het overgrote deel van deze 168 personen kwam vooral uit de buurlanden of de rest van Europa¹⁹¹, maar er waren ook contacten in Zuid-¹⁹² en Noord-Amerika¹⁹³, en het Midden-¹⁹⁴ en Verre Oosten¹⁹⁵. Bij deze verre bestemmingen is er een markante aanwezigheid van 13 Egyptische, maar vooral 26 Argentijnse contacten.¹⁹⁶ Van 36 personen (5,45%) kon de residentie niet bepaald worden.

¹⁸⁹ Athene (1), Cairo (2), Londen (3), en twee Congolese vestigingen: Fayala en Mobeka.

¹⁹⁰ CASSON, M. (1997) 'Entrepreneurial Networks in International Business' in: *Business and Economic History* 26, 812.

¹⁹¹ Frankrijk (50), Duitsland (24), Groot-Brittannië (17), Nederland (10), Luxemburg (6), Griekenland (6), Italië (4), Zwitserland (3), Hongarije (1).

¹⁹² Argentinië (26), Mexico (2), Brazilië (1).

¹⁹³ 3 personen.

¹⁹⁴ Egypte (13).

¹⁹⁵ Thailand (1)

¹⁹⁶ Voor het belang van de Zuid-Amerikaanse handel vanuit Antwerpen, zie onder meer: STOLS, E. (1978) 'Colonisation et intérêts Belges en Argentine (1830-1914)' in: KELLENBENZ, H. en J. SCHNEIDER (eds.), *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, IV, Übersee und allgemeine wirtschaftsgeschichte*, Bamberg, 287-307; STOLS, E. (1979) 'L'expansion belge en Amérique latine vers 1900', in: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Mededelingen der zittingen*, 2, 100-134.

Tabel 6: Overzicht van de geografische reikwijdte van het hele collegiale netwerk van de Antwerpse bankierselite in 1914

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

	Aantal Bedrijven	%	Aantal Beheerders	%
Antwerpen:	73	65,18	196	29,65
België:	31	27,68	260	39,33
Internationaal:	8	7,14	168	25,57
Onbekend:	0	-	36	5,45
<i>Totaal</i>	<i>112</i>	<i>100,00</i>	<i>660</i>	<i>100,00</i>

Tabel 6 toont eveneens aan dat hoe groter de geografische afstand was tussen de Antwerpse bankier en de plaats waar hij zakelijke contacten had, hoe meer beheerders er waren waarmee er contacten werden onderhouden. Dat wordt aangetoond door de verhouding aantal bedrijven/aantal beheerders. Zo was er per Antwerps bedrijf contact met 2,68 beheerders, maar met een toename van de afstand tot de thuisbasis liep dit op: binnen België (maar buiten Antwerpen) lag de verhouding op 8,38 beheerders per bedrijf, terwijl op internationaal vlak dit op 21 beheerders per bedrijf lag. De oorzaak hiervan lag wellicht niet in de bedrijfsgrootte van de ondernemingen die op verre afstand van Antwerpen gelokaliseerd waren: voor zover de RF ondernemingen uit andere continenten oplijst, hebben deze niet systematisch een grotere raad van beheer dan bijvoorbeeld de Belgische ondernemingen.¹⁹⁷ Het is eerder aannemelijk dat de oorzaak moet gezocht worden in een verhoogde behoefte aan betrouwbare informatie en zekerheid over de logistieke aspecten van de zakelijke acties die de bankiers ondernamen of wensten te ondernemen.

De activiteiten die de bankiers aangingen zijn zo divers dat het moeilijk is om er een overzichtelijke en duidelijk afgebakende sectorale opdeling van te maken.¹⁹⁸ Naast de financiële sector die goed was voor 33,93%, waren er ook nog contacten met de raden van beheer van de transportsector (16,07%) en van de zware industrieën met metaalverwerkende ondernemingen (3,57%) en mijnbouw (2,68%). De transportsector moet ruim gedefinieerd worden: het betrof tram- en spoormaatschappijen, maar ook maritiem transport. Er waren twee vastgoedbedrijven, twee textielbedrijven en twee elektriciteitsbedrijven, elk type goed voor 1,79%. De levensmiddelen- en voedingssector telde vijf ondernemingen (4,64%), vier

¹⁹⁷ Het aantal personen in de raad van beheer verschilde van bedrijf tot bedrijf, maar schommelt in de regel meestal rond de tien personen, ongeacht waar het bedrijf gevestigd was of welke activiteit het uitvoerde. Uitzondering hierop waren de steenkoolmijnen (ook de Belgische), waar wel grote raden van beheer van om en bij de twintig personen waren geïnstalleerd. Zie RF 1915, 528-532.

¹⁹⁸ De sectorale indeling van de RF werd behouden.

ondernemingen richtten zich op de rubberproductie (3,57%). De negentien al vernoemde koloniale bedrijven (16,96%) zou men wellicht als de tweede belangrijkste bedrijfssector voor het Antwerpse bankwezen kunnen aanduiden, ware het niet dat ‘koloniale handel’ een verzamelnaam is voor allerlei activiteiten die over de andere sectoren kan verdeeld worden.¹⁹⁹ Ook de samenstellers van de *Recueil Financier* wisten zich soms geen raad om de activiteiten van bepaalde bedrijven toe te wijzen aan een specifieke sector, vooral in geval het nieuwe, in ontwikkeling zijnde sectoren betrof. Daarvan getuigt de omvangrijke categorie ‘Actions Diverses’ waarin zich vijftien van de in dit onderzoek geselecteerde bedrijven bevonden (13,39%).

Tabel 7: Overzicht van de sectorale reikwijdte van het hele collegiale netwerk van de Antwerpse bankierselite in 1914

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

Sectorale activiteit	Aantal	%
Financieel 36 banken 2 verzekeringen	38	33,93
Koloniaal bedrijf	19	16,96
Transport 2 spoorwegbedrijven 14 trammaatschappijen 1 maritiem transportbedrijf 1 algemeen transportbedrijf	18	16,07
(Zware) industrie en mijnbouw 1 staalbedrijf 1 steenkoolbedrijf 2 constructiebedrijven 2 mijnbouwbedrijven 1 hoogoven	7	6,25
Voeding en diverse aanverwanten 2 vleeshandels 1 graanhandel 1 horecabedrijf 1 waterbedrijf	5	4,46
Rubberproductie en -handel	4	3,57
Vastgoed	2	1,79
Textiel	2	1,79
Elektriciteit	2	1,79
‘Actions diverses’	15	13,39
<i>Totaal</i>	<i>112</i>	<i>100,00</i>

¹⁹⁹ Cf. de omschrijvingen van hun activiteiten in de *Recueil Financier*. Eén voorbeeld: De *Société agricole du Mayumbe* met Frédéric Jacobs *fils* als voorzitter [...] a pour objet de faire spécialement en Afrique toutes opérations agricoles, forestières, commerciales, d’importation, d’exportation, d’exploitations industrielles, minières et autres. [...] RF 1915, 1095.

Met 660 punten (beheerders) en 2699 lijnen (ontmoetingen) is het niet wenselijk het complexe ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite in zijn geheel grafisch weer te geven. De grafentheorie wordt hier, net als bij Schijf overigens, meer aangewend als middel om de veelvuldige ontmoetingen binnen de bancaire en de ruimere zakenwereld te systematiseren en te structureren zodat ze kunnen bevraagd worden op de aan- of afwezigheid van diverse kenmerken van het ontmoetingsnetwerk. Verderop wordt bekeken in hoeverre deze kenmerken iets vertellen over de ‘inhoud’ van het ontmoetingsnetwerk, het sociaal kapitaal, dat in de volgende paragraaf uitgelegd wordt.

4.3 Belangrijkheid van de ontmoette personen: kwantiteit of kwaliteit?

Het volume aan sociaal kapitaal dat iemand bezit hangt af van (1) de grootte van de netwerken, en (2) natuurlijk ook van de hoeveelheid (sociaal, economisch, cultureel) kapitaal van de kennissen die tot het netwerk behoren. Casson nuanceert de rentabiliteit van het volume aan sociaal kapitaal: het komt er niet op aan om veel personen met een zo groot mogelijk sociaal kapitaal te kennen, maar wel de ‘juiste’ personen, zij die de informatie kunnen verschaffen over wat men op dat ogenblik nodig heeft. In zijn woorden: *“Who you know” is often more important than “what you know” because the people that you know can plug the gaps in what you know.*²⁰⁰

Om een zicht te krijgen op het volume van het sociaal kapitaal van elke Antwerpse topbankier afzonderlijk werden hun individuele collegiale netwerken onder de loep genomen en afgezet ten opzichte van het gehele collegiale netwerk.²⁰¹ In tabel 8 worden deze gegevens samengevat.

²⁰⁰ CASSON, M. (1997) ‘Entrepreneurial Networks in International Business’ 813.

²⁰¹ Zie de bijlagen op CD-Rom: Professioneel netwerk 1 tot en met 14.

Tabel 8: Grootte van de individuele collegiale netwerken van de Antwerpse bankierselite in 1914

Bron: Le Recueil Financier, 1915

	BR	OR	%TotKap	%TotBed	#Beh	%Beh	#Ontm	%Ontm
Bunge, Edouard	1	1	27,59	24,11	191	28,90	326	12,08
Jacobs, Frédéric (fils)	7	2	25,50	19,64	203	30,71	295	10,93
Van den Bosch, Léon	13	3	22,46	24,11	190	28,74	329	12,19
Van de Put, Louis	4	4	21,48	18,75	142	21,48	244	9,04
de Bary, H.-A. sr	2	5	18,61	15,18	111	16,79	212	7,85
Mols, Alexis	14	6	17,06	22,32	198	29,95	291	10,78
Le Grelle, Emile	3	7	16,90	13,39	90	13,62	162	6,00
Michelis, Hugo	5	8	15,92	12,50	102	15,43	176	6,52
Nauwelaerts, Léon	11	9	15,68	5,36	88	13,31	92	3,41
Van den Bosch, Louis	8	10	12,93	10,71	131	19,82	162	6,00
Gevers, Maurice	6	11	12,27	8,04	74	11,12	110	4,08
De Jardin, Fernand	9	12	9,94	8,93	106	16,04	147	5,45
de Bary, H.-A. jr	10	13	9,50	6,25	54	8,17	79	2,93
Carlier, Hector	12	14	8,59	4,46	57	8,62	69	2,56

[BR: ranking als bankier – OR: ranking als ondernemer - %TotKap: procentueel aandeel van het gehele kapitaal van de 112 ontmoette bedrijven – %TotBed: procentueel aandeel van de ontmoette bedrijven van het gehele ontmoetingsnetwerk – #Beh: aantal ontmoette beheerders op een totaal van 660 – %Beh: procentueel aandeel van de ontmoette beheerders van het gehele ontmoetingsnetwerk – #Ontm: aantal ontmoetingen in de raden van beheer – %Ontm: procentueel aandeel van de ontmoetingen in de raden van beheer van het volledige netwerk (details: zie totaalnetwerk en netwerken 1 tot 14 op CD-Rom)]

De kolom #Beh geeft aan hoeveel personen de bankier in zijn individueel collegiaal netwerk ontmoet, de kolom %Beh welk percentage dit aantal uitmaakt ten opzichte van het gehele collegiale netwerk van 660 ontmoette zakenlui. De bankier met het grootste individueel collegiaal netwerk is Frédéric Jacobs met 203 ontmoette beheerders, bijna één derde van het gehele collegiale netwerk. Nochtans had hij niet de meeste ontmoetingen. Dit is mogelijk omdat een bankier dezelfde beheerder in meerdere raden van beheer kon ontmoeten. Dit wordt getotaliseerd in de kolom #Ontm: die vermeldt het totaal aantal keren dat de bankier de beheerders ontmoette. De kolom %Ontm geeft aan welk percentage dit aantal ontmoetingen uitmaakte op het geheel van 2699 ontmoetingen. De bankier met de meeste ontmoetingen was de in de historiografie minder bekende Léon Van den Bosch: hij ontmoette 190 beheerders gemiddeld 1,73 keer en realiseerde zo 329 ontmoetingen. De kolom %TotBed geeft aan welk procentueel aandeel van het geheel van 112 bedrijven via het individueel collegiaal netwerk werd bereikt. Edouard Bunge en Léon Van den Bosch bereikten nagenoeg één vierde van alle bedrijven, Hector Carlier vijf keer minder dan de twee koplopers in deze categorie. De kolom %TotKap, tenslotte, geeft het procentuele aandeel aan van het kapitaal van het gehele collegiale netwerk dat via het eigen individuele netwerk werd bereikt. De bankiers werden op

de waarden in deze kolom geordend, omdat dit – aansluitend op het uitgangspunt van dit onderzoek – een beeld geeft wie het grootste potentieel aan economische invloed had omdat hij een aanzienlijk aandeel van het Antwerpse bankkapitaal in het economisch proces kon inzetten. Deze ordening is identiek aan de ondernemersranking (OR) die werd opgemaakt op basis van de totale mandatenportefeuille van de bankiers.²⁰² Ter vergelijking wordt de bankiersranking (BR) aangegeven in de eerste kolom.

Tabel 8 staat toe om de elitebankiers onderling te vergelijken. Zo kan men in algemene zin inderdaad vaststellen dat – volgens de gekozen werkwijze – een groter individueel collegiaal netwerk inderdaad tot een groter sociaal kapitaal leidt: met meer beheerders die meerdere keren ontmoet worden, bekomt een bankier een hogere plaats in de ranking. Deze regel is evenwel niet absoluut en dwingend: Alexis Mols bezat het derde grootste netwerk qua aantal beheerders en het vierde grootste aantal ontmoetingen, maar kwam op de zesde plaats met het percentage kapitaal dat hij er mee bereikte. Deze kleine(re) afwijkingen op de regel kunnen veroorzaakt zijn doordat de kennissen die in het ontmoetingsnetwerk aanwezig waren een lager sociaal kapitaal bezaten. Van een poging om het sociaal kapitaal te bepalen van 660 beheerders werd afgezien, omdat het binnen het opgegeven tijds kader onmogelijk is.

Tegelijkertijd dient het belang van deze tabel genuanceerd te worden. Zoals Casson stelde gaat het er niet om veel mensen te kennen, maar wel de juiste. Hierin wordt hij bijgetreden door Mark Granovetter, die de nadruk vestigde op het belang van zwakkere banden in een netwerk, waarbij hij bijvoorbeeld aantoonde dat innovatie steeds via zwakkere banden in het netwerk ingang vindt.²⁰³ Omdat een innovatie de bestaande orde moet overtuigen alvorens aangenomen te worden, zal ze een grotere sociale afstand overbruggen om de centrale figuren in het netwerk te bereiken, m.a.w. door middel van meer indirecte dan directe ontmoetingen. De centrale personen van het netwerk – in dit onderzoek in casu de elitebankiers – behoorden tot de gevestigde waarden en dienden om voor anderen vertrouwenswaardig te zijn zich vast te houden aan hun imago en reputatie. In die zin weerspiegelt tabel 8 de ‘behoudsgezinde’ krachten van het netwerk. Voor centrale personen als Edouard Bunge of Heinrich Albert de Bary waren de andere topbankiers zakenlieden bereikbaar voor het letterlijke ‘business as

²⁰² Zie tabel 4.

²⁰³ GRANOVETTER, M. (1973) ‘The Strength of Weak Ties’ in: *The American Journal of Sociology*, 78, 6, 1366-1367.

usual'. In de periferie van hun netwerken konden zich personen ophouden die onder de juiste omstandigheden van primordiaal belang konden zijn.

4.4 Het ontmoetingsnetwerk: coöperatie of concurrentie?

Voor Bourdieu is de aanwezigheid van een sociaal netwerk geen toevallig fenomeen. Omdat de actoren een grote belangstelling hebben voor de winst die in het milieu te behalen valt, zien ze het nut in om sociale relaties te vestigen of te onderhouden die op korte of lange termijn bruikbaar zijn. Ze wensen dus toe te treden tot een netwerk of er te blijven. Desalniettemin worden er door de netwerkleden eisen gesteld: tussen de leden vindt immers een ruil plaats van bekendheid en erkentelijkheid. Derhalve zullen zij er naar streven om leden in hun netwerk op te nemen met een zo groot mogelijk (sociaal, cultureel en economisch) kapitaal, maar aangezien dit geldt in beide richtingen, zal het onvermijdelijke resultaat zijn: een zekere homogeniteit (qua kapitaalbezit) van de leden die deel uitmaken van het netwerk.

Dit staat in contrast met wat in deze verhandeling onder punt 3.3 werd bepleit, namelijk een bepaalde heterogeniteit van de bankierselite. In hoeverre zijn de bankiers als 'economische gelijken' te benoemen indien het bankkapitaal dat de als eerste gerangschikte beheert honderd acht en zestig maal groter is dan dat van de laatst gerangschikte?²⁰⁴ Deze tegenstrijdigheid illustreert dat men zich dient te behoeden tegen een eenzijdige perceptie van het ontmoetingsnetwerk: de discursieve connotaties van het concept (zie de definitie van Bourdieu: wederzijdse bekendheid en erkentelijkheid, ruggesteun van de netwerkleden, collectief kapitaalbezit dat toegankelijk is eens men tot het netwerk behoort, kredietwaardigheid; enz.)²⁰⁵ nodigen uit om er eendracht, samenwerking en harmonie in te zien, maar zo'n interpretatie is fout.²⁰⁶ Ook eenzijdig het tegenovergestelde beweren zou

²⁰⁴ Zie: Bijlage 2b: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens geaccumuleerde waarde van de bankmandaten.

²⁰⁵ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam, 132.

²⁰⁶ Deze interpretatie wordt toch aangekleefd door invloedrijke denkers zoals Robert Putnam. In een ondertussen veelbesproken studie kwam Putnam tot de conclusie dat het politieke, sociale en economische slagen of falen van een samenleving slechts kan begrepen worden vanuit een historische dimensie. Hij presenteert de stelling dat samenlevingen met een traditie van hechte netwerken en een dicht verenigingsleven sociaal kapitaal genereren. Dat komt de sociale cohesie ten gunste waardoor de samenleving op alle vlakken beter gaat presteren. Zie: PUTNAM, R. (1993), *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Zijn these, die historisch onderzoek krachtig lijkt te legitimeren, werd bij uitstek door historici zelf op de korrel genomen. Overzicht van deze discussie bij de reeds eerder vermelde GAGGIO, D. (2004) 'Do social historians need social capital?' in: *Social History* (vol. 29), 4, 499-513; DE MUNCK, B. (2007) 'Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne verenigingen in het middenveld tussen civil society en sociaal kapitaal' in: *De achttiende eeuw*, 39, 2, 3-20. De binaire oppositie over de visie op sociaal kapitaal tussen Robert Putnam en Pierre Bourdieu was

onjuist zijn: het ontmoetingsnetwerk bevat tegelijkertijd zowel harmonie en samenwerking, als strijd en onderlinge competitie. Ter illustratie, wordt zowel van een divergerende als van een convergerende tendens een voorbeeld aangereikt.

Als divergerend kenmerk kan onder meer de hiërarchie in het ontmoetingsnetwerk aangewezen worden. Bourdieu ontkent de aanwezigheid van een hiërarchie onder de aanwezige personen niet. Alhoewel hij stelt dat het netwerk homogeniserende effecten op de netwerkleiden heeft, gebruikt hij de concepten symbolisch, cultureel en sociaal kapitaal juist om ongelijkheden in de samenleving te verklaren.²⁰⁷ Omdat sommige personen er in slagen een grote competentie aan de dag te leggen in het verwerven en onderhouden van hun ontmoetingsnetwerk, wordt dit zelf een integraal onderdeel van het sociaal kapitaal. Dit leidt tot een zelfversterkend principe: omdat het sociaal kapitaal dat voortvloeit uit een bepaalde connectie groter is naarmate de betreffende persoon rijker is begiftigd met kapitaal (vooral sociaal kapitaal maar ook cultureel en economisch kapitaal) zijn de bezitters van veel sociaal kapitaal in staat om alle gelegenheidscontacten om te zetten in duurzame relaties. Overal gezocht en gezien vanwege hun sociaal kapitaal en omwille van hun bekendheid de moeite waard, hoeven zij geen ‘kennis te maken’ met al hun ‘kennissen’. Zij zijn bekend bij meer mensen dan zij kennen, en zodra zij zich zetten aan contactuele arbeid heeft deze dan ook een zeer hoog rendement.²⁰⁸ Vanuit dat standpunt worden de onderlinge verschillen tussen de bankiers begrijpelijker. Indien er een relatie was tussen twee beheerders van het netwerk was die steeds wederkerig,²⁰⁹ maar niet gelijk: vanwege hun groot volume aan sociaal kapitaal (en het vermogen om daarmee transactie- en informatiekosten te coördineren) konden de elitebankiers het zich veroorloven om al dan niet in te gaan op contactpogingen vanuit de periferie van hun netwerk, terwijl die vrijheid omgekeerd veel moeilijker lag.

De huwelijkspolitiek van het bankiersmilieu mag dan weer als tegenovergesteld, convergerend voorbeeld gelden. Volgens de theorie van het sociaal kapitaal geldt dat er tussen de personen een ruil (van geschenken, woorden, vrouwen, enzovoort) plaatsvindt die onderlinge bekendheid en erkenning veronderstelt en zelf weer produceert. De ruil

het centrale thema van de workshop “Sociologen, historici en sociaal kapitaal: kruisbestuiving of tweesprong?” aan de Universiteit Antwerpen op 21 september 2007. Ook de (onuitgegeven) papers van de deelnemers geven een overzicht van deze discussie. Zie: VAN DIJCK, M. (2007), “*Sociologen, historici en sociaal kapitaal: kruisbestuiving of tweesprong?*” (visietekst van de gelijkname workshop aan de UA op 21 september 2007).

²⁰⁷ WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs*, 209-210.

²⁰⁸ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 135.

²⁰⁹ CASSON, M. (1997) ‘Institutional Economics and Business History: A Way Forward?’ in: CASSON, M. en M. B. ROSE, *Institutions and the evolution of Modern Business*, *Business History* 39/4, 157-8.

transformeert de geruilde voorwerpen en (h)erkenningstekens, zij re-produceert de groep door middel van wederzijdse herkenning en de daarin besloten erkenning van het groepslidmaatschap. In dezelfde beweging worden daardoor ook de grenzen van de groep bevestigd, dat wil zeggen de grenzen waarbuiten bepaalde handelingen, bijvoorbeeld een huwelijk, niet kunnen plaatsvinden. De ruil (of het huwelijk, zo men wil) is constituerend en ieder groepslid wordt zo aangesteld tot bewaker van de grenzen van de groep. Omdat de definitie van de toegangscriteria tot de groep bij ieder nieuw toetreden op het spel staat, kan hij de groep wijzigen door de grenzen te verleggen van de legitieme ruil als gevolg van één of andere vorm van *mésalliance*. Het is daarom niet anders dan logisch dat de voorbereiding en sluiting van huwelijken de zaak is van de gehele groep en niet alleen de zaak van de direct betrokkenen.²¹⁰

Daarmee schijnt Bourdieu zich wel erg laatdunkend uit te laten over de positie en de mogelijkheden van de vrouw. Bourdieu hanteert steeds het hij-perspectief bij de uiteenzetting van zijn theorie en zijn discours houdt een instrumenteel ‘gebruik’ van de vrouw door de man in. Eerlijkheidshalve moet vermeld worden dat hij daarover nooit een waardeoordeel achterlaat en de fenomenen zonder meer lijkt vast te stellen. Impliciet gaat hij daarmee wel voorbij aan het feit dat vrouwen door al dan niet in te stemmen met een huwelijk, met of zonder de sociale druk van de eigen groep of familie, impliciet óók bewaker van de groepsgrenzen worden en een zekere machtsbasis verwerven. Dit vrouwelijk machtsaspect verdient zeker aandacht, maar diepen we hier niet uit.²¹¹

Alhoewel de term ‘huwelijkspolitiek’ een bewust beleid of strategie impliceert, kan dit nooit met absolute zekerheid vastgesteld worden: de huwelijkspartners konden hun verbintenis zonder meer omwille van affectieve redenen aangegaan zijn. Desalniettemin is het empirisch vast te stellen dat er meer huwelijken tussen ‘gelijken’ plaatsvonden dan tussen

²¹⁰ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 134. Een van de eerste artikelen van Bourdieu over sociaal kapitaal handelt over huwelijksproblematiek: BOURDIEU, P. (1972) ‘Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction’ in: *Annales ESC*, 1105-1127. Een bespreking van dit artikel in: VIAZZO, P. P. en K. LYNCH (2002) ‘Anthropology, Family History and the Concept of Strategy’ in: *International Review of Social History*, 47, 423-452.

²¹¹ De vakliteratuur over het belang van vrouwen in de zakenwereld is omvangrijk. Een historiografisch overzicht in: VAN MOLLE, L. (2001) ‘Zakenvrouwen of vrouwenzaken? Een historiografische zoektocht’ in: VAN MOLLE, L. en P. HEYRMAN, *VrouwenZakenVrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse Strijd, 18) Gent-Leuven, 17-39. Voor de casus Antwerpen in de eerste helft van de negentiende eeuw: GREEFS, H. (2006) *The Role of Women in the Business Networks of Men. The business elite in Antwerp during the first half of the nineteenth century* (XIV International Economic History Congress, Helsinki 2006)

‘ongelijken’.²¹² Ook binnen het bankiersmilieu zijn tal van voorbeelden aan te wijzen. Zonder dit aspect systematisch te behandelen, kan aangereikt worden dat de ‘gelijkheid’ of evenwaardigheid van de huwelijkspartners zich volgens verschillende kenmerken kon realiseren. Die kenmerken kunnen tot op zekere hoogte gekoppeld worden aan de bredere familiegroep van bruid en bruidegom. Zo was het in de familie Bunge niet ongebruikelijk om onderling te huwen: de zussen van Edouard Bunge, Julie Emilie en Emilie Julie, huwden met neven, en zijn broer Ernest Bunge huwde te Buenos Aires een lid van de familie Born, waarvan enkele nakomelingen op hun beurt in de Bungefamilie huwden. De families Bunge en Born waren verstrengeld in een innige samenwerking, zelfs tot op heden.²¹³ De families de Bary en Michelis huwden dan weer meer in de Duitstalige milieus. Zoals reeds vermeld huwde Hugo Michelis met Helena Oboussier. De dochter van Heinrich-Albert de Bary, Carmen Laura, huwde in 1897 de achttien jaar oudere baron Wilhelm von Mirbach die, volgens het aantal ontmoetingen in een raad van beheer, het zesde belangrijkste handelscontact van vader Heinrich-Albert was.²¹⁴ Voor de Le Grelle’s betekende ‘gelijkheid’ het huwelijk in adellijke kringen.²¹⁵ De familie’s Van de Put, Gevers, Mols, Nauwelaerts, Jacobs en Van den Bosch trouwden veelal in commerciële of politieke milieu’s. De meest betekenisvolle illustratie hiervan betreft de twee topbankiers Frédéric Jacobs Jr. en Léon Van den Bosch. Zij waren schoonbroers: Van den Bosch was gehuwd met Elvire Jacobs, de zus van Frédéric.²¹⁶ Slechts de families De Jardin en Carlier beperkte zich tot het bancaire milieu zelf.²¹⁷

²¹² De historiografie over de relatie tussen familie(netwerken) en ondernemerschap is eveneens omvangrijk. Een belangrijk werk met kernartikelen is: ROSE, M.B. (1995) *Family Business*, Aldershot-Brookfield. Theoretische uiteenzettingen in: COLLI, A. (2003) *The History of Family Business, 1850-2000*, Cambridge. Eveneens belangrijk is het themanummer “Histoire de la famille et analyse de réseaux” van het tijdschrift *Annales de Démographie Historique*, 2005-1 met daarin: LEMERCIER, C. (2005) ‘Analyse de réseaux et histoire de la famille: une rencontre encore à venir?’, 7-31.

²¹³ Zie bijlage 2d-1: Professionele en biografische fiche Edoard Bunge en

<http://www.answers.com/topic/bunge-brasil-s-a>.

²¹⁴ Zie bijlage 2d-2: Professionele en biografische fiche Heinrich-Albert de Bary en CD-Rom: professioneel netwerk Heinrich-Albert de Bary. Ook het privémilieu van Heinrich-Albert de Bary was erg gesloten: zijn volledige huispersoneel was van Duitse afkomst. Indien een dienstmeid of -knecht vertrok, werd een nieuw personeelslid vanuit Duitsland overgebracht. Zie *Bevolkingsregisters 1900-1910*, 6de wijk, Van Eycklei 35.

²¹⁵ Zie bijlage 2d-3: Professionele en biografische fiche Emile Le Grelle. Deze fiche illustreert het principe niet overtuigend. De genealogische zoektocht naar de leden van de familie Le Grelle werd erg bemoeilijkt, juist omwille van hun voorkeur om in adellijke kringen te huwen. Daarvoor werden dikwijls grote afstanden overbrugd. Een aantal huwelijken voltrok zich bijgevolg niet te Antwerpen, wat het onderzoek hinderde. Verdere introductie over dit aspect in: HOUTMAN-DE SMEDT, H. (1996) ‘Le Grelle Famille’ in: G. KURGAN-Van Hentenrijk, *Dictionnaire des Patrons*, Brussel, 422-423.

²¹⁶ Zie bijlage 2d-13 en 2d-14: Professionele en biografische fiches Frédéric Jacobs Jr. en Léon Van den Bosch.

²¹⁷ Zie bijlage 2d-7 en 2d-9: Professionele en biografische fiches Fernand De Jardin en Hector Carlier.

De huwelijkspolitiek (van de familie) van de diverse topbankiers wijst op convergerende tendensen indien men dit vanuit de algemene maatschappelijke status van de huwelijkspartners bekijkt, maar vertoont divergerende tendensen indien men uitgaat van de professionele activiteiten die in de familie gangbaar waren.

4.5 Het ontmoetingsnetwerk: ergonomische aspecten

Sociaal kapitaal is niet waardevast: het moet worden onderhouden. Het opbouwen en onderhouden van netwerken is een activiteit die niet ophoudt, het vergt een nooit aflatende institueringsarbeid.²¹⁸ Deze institueringsarbeid verloopt gemakkelijker wanneer de actoren in het netwerk onderling hecht verbonden zijn. Hoe meer personen onderling verbonden zijn, hoe makkelijker immers de toegang tot het sociaal kapitaal is voor de leden van het ontmoetingsnetwerk, omdat iedereen rechtstreeks met elkaar kan communiceren en informatie overdragen.²¹⁹ Parameters die de hechtheid of onderlinge verbondenheid van de leden van het ontmoetingsnetwerk meten, zijn de dichtheid of *densiteit* en de *multipliciteit*. In de hier gehanteerde visie zijn dit aspecten die de overdracht van informatie ergonomischer doen verlopen. In het geval van hoge densiteit verloopt de informatieoverdracht rechtstreekser (en dus sneller) dan bij lage densiteit: minder tussenpersonen zijn nodig om de informatie op de gewenste plaats te krijgen. Multipliciteit werkt drempelverlagend op de informatieoverdracht. Het kan nooit bewezen worden dat beheerders een vertrouwensrelatie ontwikkelden *omdat* ze elkaar veelvuldig ontmoetten. Ze konden ook een aversie voor elkaar ontwikkelen. Maar *indien* ze een zakelijke relatie hadden, werkte dit drempelverlagend voor het aangaan van nieuwe ontmoetingen: ze hadden immers vooruitzicht op hernieuwd zakendoen met een gekende tegenpartij. Zo kwamen vertrouwensrelaties gemakkelijker tot stand.²²⁰

4.5.1 Dichtheid

De verhouding tussen het aantal aanwezige en het aantal mogelijke ontmoetingen is de dichtheid van een netwerk. De verbondenheid van de Antwerpse bancaire elite met haar ontmoetingsnetwerk maakt 9.226 ontmoetingen mogelijk²²¹, waarvan er 1.740 concreet tot

²¹⁸ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 133.

²¹⁹ CASSON, M. (1997) 'Entrepreneurial Networks in International Business' in: *Business and Economic History* 26, 813.

²²⁰ CASSON, M. (1997) 'Entrepreneurial Networks in International Business' in: *Business and Economic History* 26, 813-815.

²²¹ Te weten: 14 (topbankiers) x 660 (ondernemers) = 9.240 – 14 (de topbankiers zelf, omdat contact met zichzelf in deze context betekenisloos is) = 9.226 mogelijke ontmoetingen.

stand kwamen. De dichtheid van het hele collegiale netwerk is derhalve 18,86%. Veelzeggend is de vergelijking van de dichtheid van het hele collegiale netwerk met 660 personen, met het hele elitenetwerk van de veertien elitebankiers onderling. Van de 182 mogelijke ontmoetingen²²² werden er niet minder dan 124 gerealiseerd. De dichtheid is dan 68,13 %. De Antwerpse bankelite was onderling ruim drie en een halve maal sterker verbonden dan met het hele collegiale netwerk van 660 personen. Dit is een illustratie van de oligarchische tendensen die in het netwerk aanwezig waren en toont aan dat de Antwerpse bankierselite zich voor hun zakelijke activiteiten *in de regel* het liefst tot elkaar richtte.

4.5.2 Multipliciteit

Het aantal ontmoetingen dat beheerders in een raad van beheer hadden en hun mate van dichtheid of densiteit, biedt slechts een beperkt inzicht in het functioneren van een netwerk. Er dient ook rekening gehouden worden met de duurzaamheid van de ontmoetingen. Voor zowel Bourdieu als Schijf kan een meer duurzame en functionele relatie onder meer tot stand komen als twee personen elkaar meermaals ontmoetten. Als de bankiers sociaal kapitaal met een groter gemak wilden opbouwen en onderhouden, moesten de relaties binnen het ontmoetingsnetwerk bijgevolg een meer duurzaam karakter hebben dan toevallige ontmoetingen. Deze duurzaamheid wordt hier geïnterpreteerd als de *multipliciteit* van de ontmoetingen: het aantal keren dat eenzelfde beheerdersduo elkaar in verschillende raden van beheer ontmoette. Dit zorgde er voor dat de personen elkaar beter leerden kennen en liet hen toe om in te schatten in hoeverre ze op elkaar (in de toekomst) mogelijkwjs een beroep konden doen.²²³ Indien ontmoetingen duurzaam zijn, wordt het netwerk collegialer, democratischer en versterken de vertrouwensbanden. Dit vergemakkelijkt de verspreiding van informatie en verstevigt de actieve socialisatie tussen de netwerkkleden.²²⁴

Tabel 9 geeft weer in hoeverre de bankierselite meervoudige ontmoetingen met de 660 leden van het hele collegiale netwerk realiseerde. De tabel kan als volgt gelezen worden: indien een bankier een persoon ontmoette in een raad van beheer werden beiden als een beheerdersduo geregistreerd. Een duo kon elkaar in meerdere raden van beheer ontmoetten. Zo zetelden Heinrich-Albert de Bary en Louis Van de Put in dertien verschillende raden van beheer. Dit

²²² Volgens de formule $n \times n - n$ ($14 \times 14 = 196 - 14 = 182$)

²²³ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 133; WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs*, 214; SCHIJF, H. (1993), *Netwerken van een financieel-economische elite*, 72-73.

²²⁴ CASSON, M. (1997) 'Entrepreneurial Networks in International Business' in: *Business and Economic History* 26, 821.

ene duo realiseerde dus een multiplicititeit dertien. Een ander duo, Edouard Bunge en Willy Friling, ontmoette elkaar twaalf maal en behaalde bijgevolg multiplicititeit twaalf, enz.

Tabel 9: Frequentietabel van multipele ontmoetingen in het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite in 1914

Bron: Le Recueil Financier, 1915

Multiplicititeit Ontmoetingen	Aantal Beheerderduo's	Aantal Ontmoetingen	% Ontmoetingen	% Totaal
13	1	13	0,48	0,48
12	1	12	0,44	0,92
11	1	11	0,41	1,33
10	4	40	1,48	2,81
9	4	36	1,33	4,14
8	8	64	2,37	6,51
7	11	77	2,85	9,36
6	25	150	5,56	14,92
5	24	120	4,47	19,39
4	49	196	7,26	26,65
3	61	183	6,78	33,43
2	235	470	17,41	50,84
1	1327	1327	49,16	100,00
Totaal	1740	2699	100,00	

De veertien elitebankiers vormden met hun 660 collega's 1740 verschillende beheerdersduo's die samen goed waren voor 2699 ontmoetingen, gemiddeld 1,55 ontmoetingen per duo. Schijf signaleerde in zijn onderzoeksveld de betrekkelijke zeldzaamheid van duo's met een multiplicititeit twee of hoger.²²⁵ Dat kan ook voor de Antwerpse bankwereld beaamd worden: ongeveer driekwart van de beheerdersduo's (1327 op 1740) hebben slechts multiplicititeit één en realiseren daarmee zo goed als de helft (49,16%) van de ontmoetingen. Alle duo's boven multiplicititeit twee behalen samen slechts één derde (33,43%) van alle ontmoetingen. Dit toont aan dat de integratie van het hele collegiale netwerk zijn beperkingen kende: multipele ontmoetingen waren niet echt vanzelfsprekend. Het loont daarom de moeite om te bekijken met wie de multipele ontmoetingen werden aangegaan: was dat met iemand uit de bredere basis of eerder met een andere bankier uit de top veertien?

²²⁵ SCHIJF, H. (1993), *Netwerken van een financieel-economische elite*, 72-73

Tabel 10: Frequentietabel van onderlinge multipele ontmoetingen van de Antwerpse bankierselite in 1914

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

Multipliciteit Ontmoetingen	Aantal Beheerderduo's	Aantal Ontmoetingen	% Ontmoetingen	% Totaal
13	1	13	5,60	5,60
12	1	12	5,17	10,77
11	-	-	-	-
10	1	10	4,31	15,08
9	1	9	3,88	18,96
8	2	16	6,90	25,86
7	3	21	9,05	34,91
6	5	30	12,93	47,84
5	3	15	6,47	54,31
4	10	40	17,24	71,55
3	8	24	10,34	81,89
2	14	28	12,07	93,96
1	14	14	6,04	100,00
Totaal	63	232	100,00	

De veertien elitebankiers vormden onderling 63 verschillende beheerdersduo's die samen goed waren voor 232 ontmoetingen, gemiddeld 3,68 ontmoetingen per duo. Veertien beheerdersduo's hebben multipliciteit één en realiseren daarmee slechts 6,04% van de ontmoetingen. Alle duo's boven multipliciteit twee behalen samen ruim vier vijfden (81,89%) van alle ontmoetingen. De verschillen tussen de multipliciteit van ontmoetingen in het hele collegiale netwerk en het hele elitenetwerk zijn markant:

Tabel 11: Vergelijking van de onderlinge multipliciteit van de Antwerpse bankierelite met de multipliciteit van het hele elitenetwerk

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

Kolom 1	Kolom 2	Kolom 3	Kolom 4
Multipliciteit Ontmoetingen	Ontmoetingen Elitenetwerk	Ontmoetingen Collegiaal Netwerk	Aandeel van Kolom 2 in 3
Één en twee	42	1797	2,34%
Drie tot dertien	190	902	21,06%
Totaal	232	2699	8,60%

De elitebankiers hadden onderling 232 ontmoetingen, d.i. een aandeel van 8,60% van het totaal aantal ontmoetingen van het hele collegiale netwerk. Deze gegevens kunnen echter ontdebeld worden naar de multipliciteit van de ontmoetingen. Een eerste categorie ontmoetingen die multipliciteit één en twee inhoudt, toont aan dat het aandeel van de

onderlinge ontmoetingen van de bankierelite slechts 2,34% is van het hele collegiale netwerk. Boven deze grens, in een categorie die multipliciteit drie tot en met dertien inhoudt, vertienvoudigt dit aandeel tot 21,06%.

Zowel de densiteit als de multipliciteit van het netwerk tonen dus aan dat het Antwerpse bankwezen van de Belle Epoque centralistische en oligarchische tendensen vertoonde. De Antwerpse elitebankiers hadden de voorkeur om eerder elkaar te ontmoeten dan de bankiers uit de rest van het ontmoetingsnetwerk. Dit strookt perfect met de uitspraken van Bourdieu: die stelde immers dat het sociaal kapitaal niet alleen afhangt van de grootte van het netwerk, maar ook van de hoeveelheid sociaal kapitaal dat ieder van de ontmoette netwerkleden bezat. De institueringsarbeid die nodig was om het netwerk te onderhouden wordt bijgevolg gefaciliteerd door juist die personen tot het eigen netwerk aan te trekken die zelf veel (economisch, cultureel en sociaal) kapitaal bezitten. Door met elkaar om te gaan, verhoogden de elitebankiers het rendement van de contactuele arbeid. Dit zelfversterkend principe – een Mattheüs-effect²²⁶ – is één van de factoren die verklaren waarom de winstgevendheid van de arbeid van accumulatie en onderhoud van sociaal kapitaal groter wordt naarmate het sociale kapitaalvolume zelf groeit.

4.5.3 Clusteranalyse

Indien de densiteit – enigszins gekunsteld – de stellende trap is van onderlinge verbondenheid in het netwerk, en de multipliciteit daarvan de vergrotende trap, dan kan de clusteranalyse in zekere zin als de overtreffende trap van onderlinge hechtheid beschouwd worden.

Op basis van de ontmoetingen van de bankiers met de andere bankiers uit de top veertien,²²⁷ het hele elitenetwerk dus, werd een clusteranalyse uitgevoerd. De clusteranalyse is een moeilijke en eerder gevorderde statistische techniek om binnen een bepaalde populatie de te bestuderen onderzoeksobjecten te classificeren op basis van overeenkomstige kenmerken. Tijdens de analyse worden deze objecten ingedeeld in identieke, verwante en sterk verschillende groepen. Daarna worden de verkregen groepen gevisualiseerd, bijvoorbeeld met

²²⁶ In de sociologie, werd de term Mattheüs-effect in 1968 voor het eerst gebruikt door Robert Merton om te beschrijven hoe beroemde wetenschappers dikwijls meer geloofwaardigheid genieten dan een relatief onbekende wetenschapper, zelfs wanneer de kwaliteit van hun werk even hoog ligt. Merton concludeerde dat "zij die al veel hebben, meer krijgen, en zij die niet hebben, ontnomen wordt wat ze verdienen". Na dit mechanisme intuïtief te hebben aangevoeld, wilde Merton nagaan of wat hij het "Mattheüs-effect" noemde, ook objectief meetbaar is. Hij vond sterke aanwijzingen dat het effect wel degelijk reëel is. Na de publicatie van Merton's artikels vond het concept ingang in vele takken van de wetenschap. GIDDENS, A. (2001) *Sociology*, Cambridge, 208-209.

²²⁷ Zie bijlagen op CD-Rom: professioneel netwerk 1 tot en met 14.

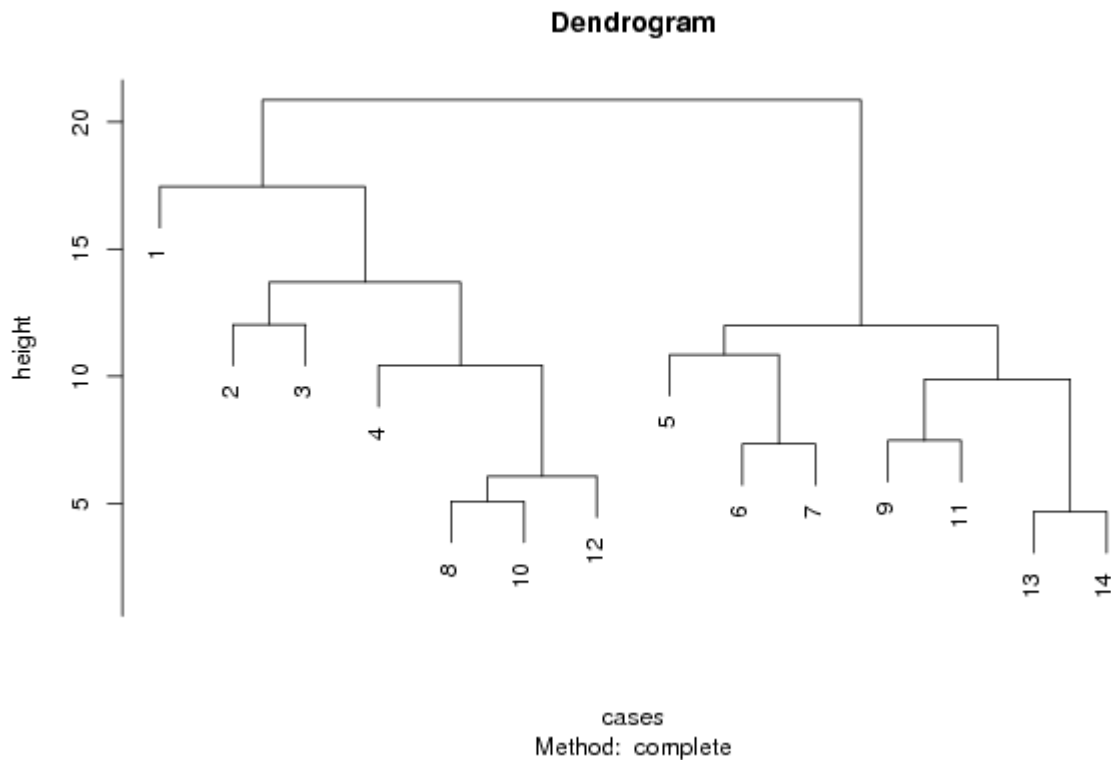
een boomstructuur (dendrogram) waarin de mogelijke verwantschap tussen de groepen is aangegeven.²²⁸ Concreter vertaald naar het gebruik in dit onderzoek, legt de clusteranalyse de gelijkenissen tussen de ontmoetingspatronen van de bankiers bloot. Wanneer twee bankiers in het dendrogram nauw aan elkaar verwant zijn, betekent dit vooral dat ze beiden dezelfde andere bankiers ontmoeten. Dat betekent niet dat ze elkaar niet rechtstreeks konden ontmoeten: opvallend is juist het feit dat de veertien topbankiers niet op te delen zijn in absoluut van elkaar gescheiden invloedsferen. Indien één van de bankiers geen direct contact had met een andere uit de elitegroep, dan was het hem toch mogelijk om die indirect te ontmoeten via een derde persoon uit deze groep.

Om de clusteranalyse uit te voeren, werden de data van het elitenetwerk van veertien personen ingevoerd in een gebruiksvrije applicatie statistische software.²²⁹ Ter informatie: Hoe lager de personen gerangschikt zijn in de boomstructuur (height) hoe meer de karakteristiek van hun ontmoetingspatroon lijkt op die van hun naaste burens. Het bekomen resultaat leidde tot volgend dendrogram:

²²⁸ <http://www.euronet.nl/users/warnar/demostatistiek/stat/cluster.html>. Raadpleging op 6 april 2008.

²²⁹ http://www.wessa.net/rwasp_agglomerativehierarchicalclustering.wasp. Raadpleging op 6 april 2008. Onze dank gaat uit naar professor Eddy Borghers (UA) om ons op deze mogelijkheid te wijzen, maar meer nog voor zijn begeleiding bij de statistische analyse en het aanleveren van het dendrogram op basis van de door ons aangereikte gegevens.

Figuur 1: Dendrogram van ontmoetingsclusters binnen de Antwerpse bankierselite in 1914

(Opgelet: de nummering in het dendrogram werd toegekend door de software en is niet dezelfde als de bankiersranking of de ondernemersranking die in dit onderzoek werden gebruikt. 1: Heinrich-Albert de Bary – 2: Louis Van de Put – 3: Emile Le Grelle – 4: Hugo Michelis – 5: Alexis Mols – 6: Fernand De Jardin – 7: Léon Van den Bosch – 8: Maurice Gevers – 9: Frédéric Jacobs (fils) – 10: Heinrich-Albert de Bary junior – 11: Edouard Bunge – 12: Louis Van den Bosch – 13: Léon Nauwelaerts – 14: Hector Carlier)

De zakelijke verwantschap en integratie van de bankierselite die waargenomen werd via de densiteit van het netwerk en de multipliciteit van de ontmoetingen, is ook af te lezen uit het dendrogram: hun ontmoetingspatronen zijn niet strikt te scheiden. Volgens deze boomstructuur zijn alle bankiers inderdaad in één groep opgenomen, maar is er ook een duidelijk onderscheid te maken in twee subgroepen. De linkse groep omvat Heinrich-Albert de Bary, Louis Van de Put, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Maurice Gevers, Albert de Bary Jr. en Louis Van den Bosch. De andere groep bestaat uit Alexis Mols, Fernand de Jardin, Léon Van den Bosch, Frédéric Jacobs Jr., Edouard Bunge, Léon Nauwelaerts en Hector Carlier. Alhoewel de clusteranalyse de gelijkenissen (en de verschillen) vaststelt tussen de ontmoetingsnetwerken van de elitebankiers en niet hun rechtstreekse onderlinge ontmoetingen, is het eveneens zo dat het resultaat van beide quasi identiek is (cf. infra). Er bevonden zich dus twee belangengroepen in de Antwerpse bankwereld van de Belle Epoque. Wat zijn de kenmerken van deze twee belangengroepen?

Om deze vraag te beantwoorden, wordt nagegaan of dezelfde kenmerken waarmee de diversiteit van de Antwerpse bankierselite onder punt 3.3 besproken werd, een verklaring kan bieden. Kunnen de aspecten leeftijd, sociale afkomst, geografische afkomst, professionele specialisatie (bankier of algemeen ondernemer), functie en economische sectorale specialisatie een bepaalde logica aantonen die mee verklaart waarom er in de toenmalige bancaire wereld twee facties bestonden?

Wat de *leeftijd* betreft, moet hierop negatief geantwoord worden: de twee jonge nieuwkomers van de Antwerpse bankwereld, met name Hector Carlier en Albert de Bary, Jr., behoorden elk tot een factie. Met betrekking tot de *sociale afkomst* van de bankierselite is het zo dat het familiale aspect hier een rol speelt.²³⁰ Familieleden behoren tot dezelfde subgroep: vader en zoon de Bary tot de ene en de schoonbroers Frédéric Jacobs Jr. en Léon Van den Bosch tot de andere. Dat kan ook waargenomen worden voor het aspect van de *geografische afkomst*: het feit dat sommige zakenlieden dezelfde nationaliteit hadden en/of dezelfde taal spraken liet hen wellicht makkelijker toenadering zoeken. De Duitstaligen behoren dan ook tot dezelfde groep: Hugo Michelis vervoegt er de beide de Bary's. Het feit of iemand eerder *bankier* dan wel *algemeen ondernemer* was, liet hem niet dwingender tot één van de facties aansluiten. Personen waarvan de bancaire mandaten meer dan negentig procent van hun mandatenportefeuille uitmaakten, zoals Emile Le Grelle, Maurice Gevers, Hector Carlier en Albert de Bary, Jr. zijn in beide subgroepen aanwezig. Dit geldt eveneens voor hen waarvan een belangrijk aandeel van de portefeuille samengesteld was uit niet-bancaire mandaten, zijnde bijvoorbeeld Louis Van den Bosch en Alexis Mols. Hetzelfde valt op te merken over de *functies* die de bankiers bekleedden. De twee markantste figuren op dit gebied, Edouard Bunge en Heinrich-Albert de Bary, bezaten veel voorzitterschappen, maar behoorden tot verschillende subgroepen. Onder de andere bankiers is het moeilijk om van een zekere hiërarchie te gewagen. Ze zijn min of meer evenredig over de facties verdeeld. De specialisatie in bepaalde *economische sectoren* maakt evenmin wijzer: de ontmoetingsnetwerken van de betrokkenen zijn verankerd in zoveel sectoren dat zelfs moeilijk van specialisatie te spreken is. Men kan stellen dat de factie van Edouard Bunge, Alexis Mols en Léon Van den Bosch een iets breder palet aan activiteiten bestreek dan de factie waar Heinrich Albert de Bary de dominante zakenman was.

²³⁰ Daarmee wordt niet bedoeld dat sociale en familiale afkomst gelijkgesteld worden, maar dat de familiale afkomst een rol speelt in de sociale status van de betrokken personen.

Met slechts enige duiding om de opdeling in belangenfacties toe te wijzen aan de familiale en geografische afkomst van de bankiers, omdat er enkele schaarse voorbeelden werden aangetroffen, is het niet opportuun om deze kenmerken als doorslaggevend te beschouwen.

Met het opzet alsnog een deugdelijke verklaring aan te reiken, werd gezocht naar andere invalshoeken die een licht zouden kunnen werpen op de vorming van facties in het bancaire milieu. Omdat facties uit zijn op de verdediging van (gezamenlijke) belangen, werd gekozen om de financiële dienstverlening van de bedrijven door te lichten. Die dienstverlening houdt bijvoorbeeld de uitgifte van (nieuwe) aandelen of het uitbetalen van dividenden in, maar ook het toekennen van leningen. De instelling die de dienstverlening aanreikt is tot op zekere hoogte ingelicht over de interne keuken van het ‘dienstontvangende’ bedrijf en kan daarom gezien worden als een bevoorrechte getuige. Voor belangenfacties zou het bijgevolg erg opportuun zijn indien bij zowel de dienstverlenende instelling als het dienstontvangende bedrijf telkens een factielid in de raad van beheer zetelde, omdat vertrouwelijke informatie van het dienstontvangende bedrijf met een grotere legitimiteit arriveert bij de dienstverstrekkende instelling indien ze door een factielid wordt aangereikt.²³¹

De Recueil Financier vermeldt voor veel – alhoewel niet alle – ondernemingen welke instelling de financiële dienstverlening verzorgde. In de RF 1915 werden alle bedrijven geëxcerpeerd waarvan de financiële dienstverlening door een Antwerpse instelling werd verleend, waarna ze gegroepeerd werden per dienstverstrekkende instelling.²³² Met opzet wordt hier de term ‘instelling’ – en niet ‘bank’ – gebruikt, omdat het onderzoek aanwees dat de financiële dienstverlening niet was gereserveerd voor banken alleen. Bovendien liet deze invalhoek toe een vollediger beeld te verkrijgen, omdat niet werd vertrokken van de zes en dertig geselecteerde banken in dit onderzoek.²³³ Tabel 12 geeft een overzicht:

²³¹ CASSON, M. (1997) ‘Institutional Economics and Business History: A Way Forward?’ in: CASSON, M. en M. B. ROSE, *Institutions and the evolution of Modern Business*, *Business History* 39/4, 155.

²³² Bijlage 1g : Overzicht van « financiële dienst »-verstrekkende Antwerpse bedrijven, met vermelding van de Antwerpse elitebankiers in de dienstverstrekkende en de ontvangende bedrijven.

²³³ Ter herinnering: de selectie van bankiers vertrok van de zesendertig banken met Antwerpse maatschappelijke zetel die de RF vermeldt. Andere publicaties en bronnen vermelden Antwerpse banken die niet in de RF voorkwamen. Door het deelonderzoek naar de financiële dienstverlening over de volledige RF na te gaan, kon het belang van deze niet in de RF vermeldde banken opnieuw worden ingeschat. (zie de categorie “banken niet geregistreerd in RF 1915” in Tabel 12). Conclusie was dat deze aanpak het onderzoeksopzet niet in gevaar bracht (zie verder in het corpus).

Tabel 12: Samenvattend overzicht «financiële dienst»-verstreckende instellingen aan Antwerpse ondernemingen in 1914

Bron: *Le recueil Financier*, 1915

Banken geregistreerd in RF 1915	Ontvangende bedrijven
Banque de l'Union Anversoise :	58
Crédit Anversois :	47
Banque d'Anvers :	27
Banque de Commerce :	13
Banque Centrale Anversoise :	9
Crédit National Industriel :	5
Société Financière des Caoutchoucs :	4
Crédit Mobilier de Belgique :	2
<i>Totaal:</i>	<i>165</i>
Banken niet geregistreerd in RF 1915	
Banque Générale Belge :	5
Banque Joseph J. Le Grelle :	2
Société Française de Banque et de Dépôts	2
Osterrieth et Cie:	1
The London and River Plate Bank :	1
<i>Totaal:</i>	<i>11</i>
Niet-banken	
Société Coloniale Anversoise (koloniaal bedrijf):	6
Crédit Colonial et Commercial (koloniaal bedrijf):	3
Compagnie Commerciale Belge (actions diverses) :	1
Victor Dhanis et Cie (niet vermeld):	1
<i>Totaal:</i>	<i>11</i>

Alvorens na te gaan in hoeverre de financiële dienstverlening van bedrijven aansluit op de samenstelling en de grenzen van de belangenfacaties, kunnen drie randopmerkingen meegegeven worden.

Ten eerste, onderschrijft deze invalshoek nogmaals de representatieve waarde van de RF als basisbron: de vijf Antwerpse banken die we als verstrekker van financiële diensten aantreffen maar waarover de RF verder geen informatie vermeldt (en bijgevolg niet werden opgenomen in de onderzoeksselectie van zesendertig banken), verzorgen slechts 5,88% (11 op 187) van de financiële dienstverleningen. Dit ondersteunt de stelling dat de RF niet exhaustief is in de opsomming van de banken en ondernemingen, maar ook dat de afwijking beperkt en aanvaardbaar blijft, zodat de conclusies van dit onderzoek niet in gevaar komen.

Een tweede vaststelling bevestigt de complexiteit van de Antwerpse financiële markt ten tijde van de Belle Epoque: net zoals banken zich inlieten met activiteiten die het zuivere bancaire overschreden, was ook het omgekeerde waar. Een aantal handelsondernemingen verzorgden ook bancaire functies.

Een derde opmerking betreft het feit dat slechts een beperkt aantal banken zich bezig hielden met financiële dienstverlening. Van de zesendertig banken die de RF vermeldt, laten slechts acht banken zich hiermee in, en met groot onderling verschil. Daarbij stelt men ook vast dat het niet noodzakelijk de grootste banken hoefden te zijn, noch qua maatschappelijk kapitaal, noch qua balanstotaal.²³⁴

Terugkomend op het overzicht van de financiële dienstverlenende instellingen,²³⁵ kan het volgende vastgesteld worden: ten eerste, indien in de raad van beheer van de dienstverstreckende instelling meer dan één elitebankier voorkwam, betrof het zonder uitzondering duo's of trio's die tot dezelfde factie behoorden. Zo was het trio van de ene factie, Heinrich-Albert de Bary, Hugo Michelis, en Maurice Gevers, beheerder bij de *Banque d'Anvers*, en het duo Edouard Bunge en Hector Carlier van de andere factie, beheerder bij de *Banque de l'Union Anversoise*. De aanwezigheid van factieleden in dezelfde raad van beheer stond het ongetwijfeld toe om een snellere consensus te verkrijgen over het bedrijfsbeleid. Ten tweede, zetelde in de raad van beheer van een twintigtal dienstontvangende ondernemingen meer dan één elitebankier. In vier gevallen bevonden zich bankiers uit verschillende facties in dezelfde raad van beheer en werden de factiegrenzen dus overschreden, met name bij de *Compagnie Immobilière et Agricole du Canada*, de *Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, de *Société Agricole de Kafr el Dawar* en tenslotte de *Société d'Électricité de Rosario*. Tenslotte werd nagegaan in hoeverre de factiegrenzen gerespecteerd werden indien tenminste één elitebankier zowel in de dienstverstreckende als de dienstontvangende raad van beheer voorkwam. Cruciale bedrijfsinformatie kon zo vlot en betrouwbaar de dienstverstreckende bank bereiken. Van de vijftenzestig bedrijven waar dit het geval was, werden de factiegrenzen elf maal overschreden. Globaal genomen kan daarom vastgesteld worden dat het toezicht op de financiële dienstverlening van bedrijven in grote

²³⁴ Zie bijlage 1d: Rangschikking Antwerpse banken in 1913/14 volgens geïnvesteerd kapitaal en balanstotaal

²³⁵ Bijlage 1g : Overzicht van « financiële dienst »-verstreckende Antwerpse bedrijven, met vermelding van de Antwerpse elitebankiers in de dienstverstreckende en de ontvangende bedrijven

mate binnen de grenzen liep van een belangenfactie. Nochtans was dit geen ijzeren principe: tenslotte waren er ook ontmoetingen tussen de facties en hun ontmoetingsnetwerken.

Deze vaststellingen beamen de theoretische uitspraken van Bourdieu over de waardevastheid (of eerder het gebrek daaraan) van het sociaal kapitaal: de institueringsarbeid die nodig was om het netwerk te onderhouden werd voornamelijk gericht op de ‘centrale’ actoren in het netwerk, de bankierselite zelf. Deze arbeid entte zich niet zozeer op biografische of professionele karakteristieken van de bankiers, maar onder meer wel op het vertrouwen dat de bankiers belichaamden dat ze zakelijke informatie correct konden doorgeven.

4.6 Het familiehoofd en de grenzen van het ontmoetingsnetwerk

Elke groep kent min of meer geïnstitutionaliseerde vormen van delegatie waardoor zij de totale hoeveelheid kapitaal van de groep in handen kan leggen van één enkele actor. Deze gevolmachtigde kan daarmee de groep vertegenwoordigen en handelen in haar naam, en aldus met dit collectieve kapitaal een macht uitoefenen die groter is dan zijn persoonlijke bijdrage aan die macht, aldus Bourdieu.²³⁶

Om na te gaan of in het bankmilieu ook sprake kon zijn van gedelegeerde dragers van sociaal kapitaal werd de volgende invalshoek gekozen. De *Recueil Financier* vermeldt bij heel wat ondernemingen wie de belangrijkste aandeelhouders waren. Doorheen de hele RF werden de aandelenpakketten geëxerpeerd die aan de veertien elitebankiers gerelateerd konden worden.²³⁷ Met ‘gerelateerd’ wordt enerzijds bedoeld dat het aandelenpakket dat in een bepaald bedrijf geïnvesteerd werd voor de bankier belangrijk was, maar anderzijds dat het zich op verschillende ‘afstanden’ tot de bankier kon bevinden. Een eerste categorie betreft de aandelenpakketten ten persoonlijke titel. Dit behoorde tot het eigen vermogen van de bankier. Een tweede categorie betrof aandelenpakketten van het eigen bedrijf of het familiebedrijf van de bankier, indien zo’n bedrijf er was. Het onderzoek en de literatuurstudie wees namelijk uit dat een aantal bankiers een eigen bedrijf opstartte dat tot een moederbedrijf zou doorgroeien,

²³⁶ BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 135; WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs*, 214-215.

²³⁷ Bijlage 2e: Overzicht van de aandelenpakketten van de Antwerpse bankiers in 1913-14

of een moederbedrijf beheerde dat reeds uit een vorige generatie was doorgegeven.²³⁸ Het uitgangspunt was dat het familie- of moederbedrijf op een iets grotere afstand stond tot de bankier omdat hij via zijn functie in de raad van beheer wel inspraak maar geen alleenrecht had tot de beslissingen en het beleid, iets wat wel het geval was voor zijn persoonlijk aandelenpakket. Een derde categorie werd gevormd door de aandelenpakketten ten persoonlijke titel van de familieleden, m.a.w. die het persoonlijke en individuele bezit waren van een familielid (en dus niet tot het familiebedrijf behoorden).²³⁹ De afstand tot deze laatste groep was het grootst omdat de bankier geen wettelijke eigenaar was en de opbrengst (of het verlies) die er uit zou voortvloeien – in tegenstelling met de persoonlijke aandelenpakketten of die van het moederbedrijf – per definitie niet aan hem toekwam.

Om te beoordelen of de bankier gelegeerd afgevaardigde kon zijn van het sociaal kapitaal, werd uitgegaan van het idee dat het economisch kapitaal van de familieleden slechts aan de bankier zou toevertrouwd worden indien hij voldoende sociaal kapitaal zou belichamen. Met andere woorden: de familie zou nooit (een deel van) haar vermogen aan de bankier toevertrouwen indien hij voor hen niet de autoriteit, de expertise en het vertrouwen – op alle mogelijke vlakken – zou belichamen dat hen verzekerde dat hij hun investeringen zou laten renderen. Indien dit het geval was, zou het economisch kapitaal van de familieleden of het familiebedrijf bijgevolg méér aan de bankier toevertrouwd worden dan aan andere familieleden.

Tabel 13: Overzicht van de controle over de aandelenpakketten van de Antwerpse bankiers²⁴⁰

Bron: *Le Recueil Financier*, 1915

	Controle door bankier top 14	Controle samen met familieleden	Controle alleen door familieleden
Eigen aandelen	70 pakketten	-	6 pakketten
Aandelen moederbedrijf	30 pakketten	12 pakketten	4 pakketten
Aandelen van familieleden	4 pakketten	16 pakketten	geen

²³⁸ Edouard Bunge: *Bunge et Cie*; Heinrich-Albert de Bary: *Compagnie Commerciale Belge, anciennement H.-A. de Bary et Cie*; Emile Le Grelle: *Le Grelle et Cie*; Louis Van de Put: *firme Van de Put-Heirman*; Alexis Mols: *Mols et Cie*; Frédéric Jacobs Jr.: *firme Jacobs*.

²³⁹ Bedoeld wordt: enkel de familieleden in mannelijke lijn van het ouderlijke gezin. Het zou interessant zijn om deze vraag te beantwoorden voor een uitgebreider begrip van de familie: de verwanten via moederszijde en de schoonfamilie. Het tijdsbestek van deze studie liet dit echter niet toe.

²⁴⁰ Detail in bijlage 2e: Overzicht van de aandelenpakketten van de Antwerpse bankiers in 1913-14

De analyse van de gegevens in bijlage 2e staat toe om vast te stellen dat een aantal bankiers inderdaad de gedelegeerde drager van het sociaal (en economisch) kapitaal van een grotere familiale groep was. Het geld van sommige familieleden werd geïnvesteerd in bedrijven waarin de bankier via zijn beheersmandaat toegang had tot vitale informatie omtrent het beleid en het rendement. Hij kon desgewenst als bewaker van (een deel van) het vermogenspatrimonium optreden. Familieleden volgden veel meer zijn investeringsbeleid dan andersom.

Tabel 13 geeft aan dat het aandelenpakket dat het moederbedrijf in een bepaald bedrijf opnam in dertig van de zesenvestig gevallen alleen door de bankier werd gesuperviseerd in de raad van beheer van dat bedrijf. In twaalf gevallen zetelden ook andere familieleden in de raad van beheer. Slechts in vier gevallen hadden andere familieleden via hun beheersmandaat enige supervisie over de investeringen van het moederbedrijf.

De aandelenpakketten van de familieleden werden meestal gesuperviseerd door een duo of een grotere groep uit de familie, in totaal zestien op twintig pakketten. Vier maal vertrouwden familieleden het toezicht op de aandelen aan de bankier alleen toe. Betekenisvol is dat de familieleden het toezicht nooit alleen hielden: de elitebankier was dus steeds ‘in de buurt’, ofwel in familiegroep, ofwel alleen. Het omgekeerde was echter wel waar: zes maal troffen we aandelen van een topbankier waarop andere familieleden het toezicht hielden. Het betreft twee aandelenpakketten van Heinrich-Albert de Bary, twee van Alexis Mols en twee van Frédéric Jacobs, Jr. Bij nader toezien gaat het bij twee van de drie om een kleiner risico: Voor de Bary maakten de twee pakketten samen 4,17% van zijn totale aandelenportefeuille uit, voor Jacobs nog minder, 2,76%. Alexis Mols dierf het niettemin aan om zijn vertrouwen te schenken aan de familieleden voor het toezicht op 19,66% van zijn volledige aandeleninvestering.²⁴¹

Tesamen met de vaststelling dat de topbankiers dikwijls de drager van het sociaal kapitaal van een grotere groep was, toont bijlage 2e ook de beperkingen van het ontmoetingsnetwerk. Het is namelijk overduidelijk dat de bankier vooral zélf wilde aanwezig zijn in de bedrijven waar

²⁴¹ We dienen aan te geven dat de totale aandelenportefeuille groter kan zijn dan door ons werd opgetekend. De vermelding van de belangrijkste aandeelhouders in de RF houdt wellicht een zekere willekeur in. De criteria om de bedrijfsgegevens op te stellen, lagen naar ons aanvoelen niet objectief vast. Een jaargang eerder of later toonde dikwijls (lichte) wijzigingen in de aangereikte informatie. Een vollediger overzicht kan bekomen worden met een studie over een langere tijdsperiode, maar dat was niet mogelijk.

zijn investeringen waren uitgezet: zeventig op zesenzeventig (92,11%) van de aandelenpakketten ten persoonlijke titel werden gesuperviseerd door hemzelf. Dat percentage verhoogt nog indien men niet het aantal maar de financiële waarde van de pakketten als maatstaf neemt: alle aandelenpakketten ten persoonlijke titel vertegenwoordigden samen een bedrag 19.160.500 Bef. Daarvan stond maar liefst 97,13% onder rechtstreeks toezicht van de bankier zelf. De bankiers bleven, als het hun persoonlijke patrimonium betrof, liever zelf aan het roer. Het ontmoetingsnetwerk dient daarom niet gezien te worden als een middel dat *rechtstreeks* vruchten afwierp, maar als iets dat de toegang tot de opbrengsten kon vergemakkelijken en beveiligen. Met name de toegang tot snelle en betrouwbare informatie zorgde daarvoor.

4.7 Het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierelite: subconclusie

Door middel van een toepassing van de grafentheorie werd het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite in kaart gebracht en haar geografische en sectorale reikwijdte beschreven. Het ontmoetingsnetwerk strekte zich van het lokale Antwerpse niveau, in steeds minder sterke concentrische cirkels uit tot het internationale niveau. Hoe verder echter de afstand tot de thuisbasis was, hoe meer collega's werden ontmoet, met het oog op het verkrijgen van betrouwbare informatie. De sectorale reikwijdte bestreek een zeer ruim palet aan activiteiten, zonder duidelijk zwaartepunt in een bepaalde economische sector.

Aan de hand van de theoretisering over het Bourdiaanse concept 'sociaal kapitaal' werd nagegaan hoe dit concept zich vertolkte bij de bankiers en hun ontmoetingsnetwerk. In de regel geldt dat hoe groter het ontmoetingsnetwerk van een bankier/ondernemer was, hoe meer sociaal kapitaal hij bezat en hoe belangrijker zijn positie in de bancaire sector was. Hij werd daardoor een centralere figuur in het netwerk.

De densiteit van het netwerk toonde aan dat de bankiers zich meer tot elkaar richtten naarmate een hogere positie in het ontmoetingsnetwerk werd ingenomen. De overdracht van informatie kon hierdoor verlopen.

De multipliciteit van het ontmoetingsnetwerk werkte drempelverlagend op het aangaan van nieuwe relaties en verterkte vertrouwensbanden.

De clusteranalyse wees vooral aan welke specifieke personen men ontmoette: daardoor kwam aan het licht dat er twee facties in het Antwerpse bankwezen waren. De factiegrenzen waren niettemin doordringbaar. De factievorming was niet of in heel beperkte mate geënt op biografische kenmerken of een of andere sectorale specialisatie. Een onderzoek naar de financiële dienstverlening van de bedrijven liet vermoeden dat factievorming zich onder meer liet sturen door allerlei aspecten die de toegang tot de opbrengst van het bancaire milieu faciliteerden: tussen de dienstverstrekkende en de dienstontvangende instellingen werden de factiegrenzen immers maar zelden overschreden, ongeacht welke sectorale activiteit het betrof of welke beheerders er in de raden van beheer plaatsnamen.

De densiteit, de multipliciteit en de clusteranalyse wezen ook op het zelfversterkende aspect van het sociaal kapitaal: hoe meer men er had, hoe makkelijker het te verkrijgen was en hoe dominanter de positie in het netwerk kon worden.

Een aantal van de veertien topbankiers was drager van het sociaal en economisch kapitaal van hun familiale achterban. Ze werden vertrouwd op hun professionele expertise en hun investeringsbeleid werd regelmatig door de familie gevolgd, waarbij het toezicht op een deel van het patrimonium van de familieleden aan hen werd toevertrouwd. Wanneer het echter hun eigen patrimonium betrof, bleven de bankiers liefst zelf aan het roer. Zij gebruikten het ontmoetingsnetwerk als facilitator tot de opbrengst in het bancaire milieu, het diende bijgevolg als informatiebron en beveiliging van de zakelijke beslissingen. Hoe kritischer de beslissingen over de opbrengst echter werden, hoe meer afstand zij namen van het ontmoetingsnetwerk.

5. CONCLUSIE

In dit onderzoek wilden we aantonen dat de Antwerpse bankierselite aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog haar financiële belangen onder meer beveiligde door middel van een ontmoetingsnetwerk, vanuit het uitgangspunt dat het netwerk vooral diende om de transactiekosten en informatiekosten te coördineren.

Zulk onderzoek kon niet onmiddellijk aangevat worden vanwege historiografische lacunes. Het onderzoeksopzet viel daardoor verplichtend uiteen in twee delen. In een eerste deel werden de krijtlijnen van het Antwerpse bankwezen tijdens de Belle Époque getrokken. Een tweede deel spitste zich uiteindelijk toe op de onderzoeksvraag en ging na wat het ontmoetingsnetwerk voor de bankierselite kon betekenen.

Door de evolutie van het maatschappelijk kapitaal, de marktkapitalisatie en de balanstotalen van de Antwerpse banken in kaart te brengen, werd aangetoond dat het Antwerpse bankkapitaal in deze periode een enorme groeiperiode doormaakte, een vertienvoudiging in slechts twee decennia. De Antwerpse banksector speelde een vooraanstaande rol in de financiële en economische geschiedenis van het land. Tijdens het interbellum nam haar belang in de nationale sector geleidelijk af.

Voor de Eerste Wereldoorlog echter, maakte Antwerpen samen met – en nagenoeg evenwaardig aan – Brussel meer dan 85% uit van de nationale financiële markt. Dit was in het geval van Antwerpen geen eenzijdig succesverhaal: twee aspecten suggereren minder gunstige ontwikkelingen. De *book-to-market* ratio toont aan dat de Antwerpse financiële sector op de aandelenmarkt sterk ondergewaardeerd werd. Een blik op de bedrijfsgrootte – via het balanstotaal als indicator – wijst uit dat de Brusselse sector, met ongeveer evenveel geïnvesteerd maatschappelijk kapitaal, veel sterker presteerde dan de Antwerpse. Misschien zou het onttrekken van de *Société Générale* aan de Brusselse casus dit kunnen nuanceren. Deze bank werkte op nationaal niveau en dat is een argument om haar Brussels statuut af te wijzen.

Een tweede aspect dat zowel voor de Antwerpse als de Brusselse casus geldt, zijn de onduidelijkheden over de prestaties van de bancaire sectoren tijdens de oorlogsperiode, als gevolg van lacunaire bronnenreeksen. Dit legt een vinger op de wonde met betrekking op het

voorliggende onderzoek: door het uitgangspunt om deze casus op een specifiek tijdsmoment uit te diepen, verliest men de kijk (en de accuratesse) over een langere periode.

In elk geval is het duidelijk dat de Antwerpse bankwereld van die tijd erg complex is wat de aangegane activiteiten betreft. Het werd nooit duidelijk waar bancaire activiteiten stopten en overgingen in andere zakelijke activiteiten. Dit gold zowel voor de banken zelf, als voor andere handelsfirma's.

De selectie en de ranking van de Antwerpse bankiers werd uitgevoerd met de betrachting om op een zo gestructureerde manier mogelijk een verantwoorde *sample* op te stellen. Dit gebeurde in de literatuur zeker niet altijd. Het uitgangspunt was dat een zo groot mogelijk deel van het Antwerpse bankkapitaal in de steekproef moest opgenomen zijn. De Antwerpse bankiers waren talrijk én tussen hen waren er grote onderlinge verschillen, op elk mogelijk vlak. Qua economische invloed – uitgedrukt via de waarde van de opgetelde beheersmandaten – was het verschil tussen de eerste(n) en de laatste(n) immens, zo sterk zelfs dat binnen een selectie van veertien topbankiers nog steeds een belangrijke mate van heterogeniteit kon vastgesteld worden. Ze verschilden ook qua biografische kenmerken: leeftijd, familiale en nationale afkomst. In zakelijke zin was er onder de elite onderscheid naar activiteit, functies en sectorale specialisatie. Deze heterogeniteit bevestigt de complexiteit en de verstrengelingen binnen het zakelijk leven van de Belle Epoque. Het bankiersberoep was veel diffuser, minder gespecialiseerd en geregulariseerd dan vandaag het geval is.

We toonden aan dat de Antwerpse financiële sector zijn belang had voor de nationale casus, en daarbij te lang onderbelicht is gebleven. De voorgaande opmerkingen bepleiten dan ook een eerste suggestie voor een verdere, op zichzelf staande studie. Dit onderwerp verdient een doctoraatsonderzoek waarbij de Antwerpse en de Brusselse banksectoren onderworpen worden aan een vergelijkende financieel-economische analyse. De beperkingen van voorliggend onderzoek kunnen daarmee opgeheven worden. De behandeling over een langere periode (1895-1935) is daarbij een voorstel, omdat dit mogelijks twee vragen kan beantwoorden: enerzijds de onduidelijkheden over de bankprestaties tijdens de oorlog, anderzijds het verval van het belang van de Antwerpse banksector tijdens het Interbellum. Het onderzoek van seriële bronnenreeksen kan verklaren hoe de banken en de bankiers presteerden op het micro-economische niveau én duiden hoe ze in de macro-economische context waren verankerd, hoe ze de industrie en handel financierden, wat juist de aard van hun

complexe en verstrengelde activiteiten was, enz. De *Recueil Financier* kan hierin een centrale rol spelen, maar dient aangevuld te worden met alternatieve bronnen. Bovenal zal het beeld van de Antwerpse bancaire sector, door haar vergelijking met de Brusselse en/of de nationale banksectoren, beter in perspectief worden gebracht.

In het tweede deel van dit onderzoek lag de nadruk op het ontmoetingsnetwerk van de Antwerpse bankierselite. Na een aantal praktische en theoretische overwegingen over de constructie van het ontmoetingsnetwerk, werden de diverse aspecten van het ontmoetingsnetwerk verklaard in functie van het uitgangspunt dat het netwerk diende om de transactie- en informatiekosten die volgens institutionele economen het economische proces steeds begeleiden, te coördineren. Het was de bedoeling daarbij een genuanceerd beeld op te hangen, waarbij het ontmoetingsnetwerk zowel positieve als negatieve effecten voor de bankiers kon hebben. Volgens de gekozen invalshoek had het ontmoetingsnetwerk zijn opbrengsten, maar ook zijn beperkingen.

De sectorale reikwijdte van het netwerk toonde aan dat de Antwerpse bankierselite zich met tal van activiteiten inliet en bevestigde de diffuse grenzen van de Antwerpse financiële wereld ten tijde van de Belle Epoque. Deze sector was complex en kende tal van innige verwechtingen met de commerciële en industriële wereld. De geografische reikwijdte van het netwerk liet zien dat hoe groter de afstand tot de Antwerpse thuisbasis was, hoe meer ontmoetingen de bankiers hadden, vanuit het oogpunt dat de informatie over te stellen daden betrouwbaarder was door ze aan meerdere personen te refereren.

Vervolgens werd nagegaan hoe de Bourdiaanse eigenschappen van het concept 'sociaal kapitaal' zich vertaalden in het ontmoetingsnetwerk van de bankierstop. Met betrekking tot de grootte van het sociaal kapitaal werd bevestigd dat personen met het grootste ontmoetingsnetwerk in de regel ook het grootste sociaal kapitaal hadden en zich in het centrum van het netwerk bevonden. De confrontatie van Bourdieu's denken met dat van Granovetter toonde evenwel aan dat zwakkere banden in het netwerk hun eigen specifieke nut konden hebben en dat naast de kwantiteit aan sociaal kapitaal ook de kwaliteit er van meetelt. De kwaliteit van het sociaal kapitaal werd niet onderzocht, maar Granovetter's bedenkingen over de relatie tussen innovatie en de kwaliteit van het sociaal kapitaal doen inzien dat de kwantiteit er van eerder uiting geeft aan de behoudsgezinde krachten in het netwerk.

Ondanks het feit dat Bourdieu het concept ‘sociaal kapitaal’ gebruikte om ongelijkheid in de samenleving te verklaren, stelde hij dat personen door toetreding tot een netwerk convergeerden naar een bepaalde mate van homogeniteit. In dit onderzoek werd meer dan eens op de diversiteit van de bankiers werd gewezen. Een nadere kijk op de verhoudingen tussen de bankiers onderling bevestigde dat er onder hen een hiërarchie kon vastgesteld worden en dat ze door onderlinge concurrentie divergeerden. Huwelijkspolitiek toonde dan weer convergerende tendensen: de huwelijkspartners waren van min of meer gelijke sociale afkomst. Men kan op dit vlak besluiten dat de bankierswereld een hogere sociaal-economische status betracht en dat dit homogeniserend werkt, terwijl ze uiteraard neerwaartse sociale mobiliteit tracht te vermijden zodat dit een divergerend effect heeft. Voor de beheersing van de transactie- en informatiekosten betekent dit toch dat men steeds betracht de centrale personen tot het eigen netwerk tracht in te lijven.

De waardevastheid van het sociaal kapitaal werd belicht aan de hand van de densiteit en de multipliciteit van de ontmoetingen en een clusteranalyse. We stelden op elk niveau een steeds intensere vervlechting van de centrale personen in het netwerk vast. De densiteit van het netwerk illustreerde snellere informatieoverdracht mogelijk was naarmate het hechter was. De multipliciteit van de ontmoetingen bemoedigde verhoogde vertrouwensrelaties en verlaagde de drempel tot het aangaan van hernieuwde samenwerking. De clusteranalyse, uiteindelijk, wees uit dat twee facties in het netwerk aanwezig waren. De factiegrenzen waren slechts gebonden aan het vooruitzicht op ‘goed en betrouwbaar’ zakendoen en het wederzijds vertrouwen dat bepaalde bankiers daarbij tussen elkaar gerealiseerd hadden.

De relatie tussen het familiehoofd en het vertrouwen dat hij zijn familieleden diende in te boezemen alvorens hij gedelegeerd drager mocht zijn van het sociaal (en het economisch) kapitaal, illustreerde ook de grenzen van het ontmoetingsnetwerk. Het vertrouwen hield ergens op: de topbankiers waren inderdaad drager van het kapitaal van sommige familieleden, maar zodra het hun eigen vermogen betrof, bleven ze liever de teugels zelf in handen houden.

Alhoewel we menen aangetoond te hebben dat de Antwerpse bankierselite van de Belle Epoque inderdaad kon profiteren van hun ontmoetingsnetwerk om er economisch voordeel uit te halen, of dat ze op zijn minst poogden dit te doen, blijft dit onderzoek met zijn beperkingen opgezadeld. We becijferden vooral de houding en het gedrag van de bankiers met betrekking tot de coördinatie van transactie- en informatiekosten, terwijl zulk onderzoek erg zou baten bij

een kwalitatieve aanpak. Dat is dan ook ons tweede pleidooi voor verder onderzoek. Voor zover bronnen beschikbaar zijn en dit toelaatbaar maken, zou voorliggende studie in belangrijke mate gebaat zijn met de ondersteuning en de bevestiging van onze onderzoeksresultaten door kwalitatief materiaal.

Over het geheel van dit onderzoek genomen, hopen we in elk geval een lans gebroken te hebben voor de studie van de Antwerpse financiële wereld in de Nieuwste Tijd. Voor wie er zich in verdiept, is dit een erg boeiend thema met talrijke, nog onbelichte facetten die elk hun belang hebben in een ruimer geschiedenisdebat.

6. BRONNEN EN LITERATUUROVERZICHT

ONUITGEGEVEN BRONNEN

Stadsarchief Antwerpen (SAA):

- *Registers met de geboorteakten*, 1795-1906
- *Registers met de huwelijksakten*, 1796-1906
- *Registers met de overlijdensakten*, 1795-1906
- *Bevolkingsregisters*, 1846-1856
- *Bevolkingsregisters*, 1856-1866
- *Bevolkingsregisters*, 1866-1880
- *Bevolkingsregisters*, 1880-1890
- *Bevolkingsregisters*, 1890-1900
- *Bevolkingsregisters*, 1900-1910
- *Bevolkingsregisters*, 1910-1920
- *Bevolkingsregisters*, 1920-1930

UITGEGEVEN BRONNEN

Cote Officielle de la Bourse d'Anvers publiée par la Commission de la Bourse, jaargangen 1890 tot en met 1920.

Le Recueil Financier: annuaire des valeurs cotées aux bourses de Belgique, Brussel/Parijs, jaargangen 1893 tot en met 1920.

Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers (jaargang 39), Antwerpen, Ratinckx Frères, 1914.

UITGEGEVEN WERKEN

ALTENA, B. en D. VAN LENTE (2003), *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989*, Hilversum.

BAIROCH, P. (1994) 'La Belgique dans le commerce international, 1830-1990' in: KLEP, P. en E. VAN CAUWENBERGHE, *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy. Essays in honour of Herman Van der Wee*, Leuven, 627-652.

BERLAGE, L. en A. DECOSTER (2000), *Inleiding tot de economie*, Leuven.

Biographie Coloniale Belge, 1948-, Brussel.

Biographie Nationale, 1866-1985, Brussel.

BOURDIEU, P. (1972) 'Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction' in: *Annales ESC*, 1105-1127.

- BOURDIEU, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam.
- BUELENS, F. (2007), *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis*, Berchem.
- BUELENS, F. en H. WILLEMS (2005) 'Belgische vennootschapsvormen in de negentiende en de twintigste eeuw' in VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 171-208.
- BUYST, E (2008), 'Evolutie van de (Belgische) economie' in *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties* (Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis), Antwerpen.
- BUYST, E. en Y. SEGERS (2001) 'Bankgeschiedenis in België tijdens de twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht' in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 81, 29-42.
- BUYST, E., S. DE CAIGNY en Y. SEGERS (2005), 'De onderneming in historische context' in VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 243-266.
- CARREIN, K. (2003) 'De sekwesterarchieven na Wereldoorlog I: beschouwingen over het ontstaan, het beheer en de aanwending voor (bedrijfs)historisch onderzoek van een unieke verzameling bedrijfsarchieven' in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4, 425-454.
- CASSON, M. (1982) *The entrepreneur: an economic theory*, Oxford.
- CASSON, M. (1997) 'Institutional Economics and Business History: A Way Forward?' in: CASSON, M. en M. B. ROSE, *Institutions and the evolution of Modern Business*, *Business History* 39/4, 151-171.
- CASSON, M. (1997) 'Entrepreneurial Networks in International Business' in: *Business and Economic History* 26, 811-823.
- CASSON, M. en M. DELLA GIUSTA (2007) 'Entrepreneurship and Social Capital: Analysing the Impact of Social Networks on Entrepreneurial Activity from a Rational Action Perspective' in: *International Small Business Journal*, 25, 220-242.
- CHANDLER, Alfred Dupont (1990), *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*, Cambridge Massachusetts.
- CHAPMAN, S. (1984) *The rise of merchant banking*, Londen.
- CHLEPNER, B.S. (1930), *Le Marché Financier Belge depuis cent ans*, Brussel.
- CHURCH, Roy (1993), 'The Family Firm in Industrial Capitalism: International Perspectives on Hypotheses and History', in: JONES, Geoffrey and Mary B. ROSE (1993), *Family Capitalism*, Londen.

- COASE, R. H. (1937) 'The Nature of the Firm' in: *Economics*, 4, 386-405.
- COLLI, A. (2003) *The History of Family Business, 1850-2000*, Cambridge.
- CRAEYBECKX, J. (1978), 'Het economische leven in België 1873-1895: Agrarisch bedrijf' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum.
- DE GOEY, F. en H. SIMONS (2002) 'Transactiekosten in theorie en praktijk. De kosten van het Handelsregister in de twintigste eeuw' in: *NEHA Jaarboek 2002*, 224-255.
- DEGRYSE, K. (2005) De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, -investering en – rendement te Antwerpen in de 18de eeuw, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 88.
- DE MUNCK, B. (2007) 'Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne verenigingen in het middenveld tussen civil society en sociaal kapitaal' in: *De achttiende eeuw*, 39, 2, 3-20.
- DENECKERE, G. (2006), *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*, Antwerpen.
- DEVOS, G. (1986) *Kapitalverflechtungen in der Montanindustrie zwischen dem Westlichen Deutschland und Belgien von etwa 1830 bis 1914*, Bonn.
- DEVOS, G. (1990), Die Deutschen und die Wirtschaftliche Entwicklung. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg, in: G. ASAERT (ed.), *Antwerpen und Deutschland. Eine historische Darstellung beider Beziehungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Antwerpen, 49-73.
- DEVOS, G. (1995) 'Inwijking en integratie van Duitse kooplieden te Antwerpen in de 19de eeuw' in: SOLY, H. en A.K.L. THIJS, *Minderheden in Westeuropese steden*, Brussel, 135-156.
- DEVOS, G. (1996) 'Von Bary Heinrich-Albert' in KURGAN – VAN HENTENRIJK (ed.) *Dictionnaire des Patrons en Belgique*, Brussel, 650-651.
- DEVOS, G. (2002), 'De ruimtelijke structuur van de Antwerpse haven tussen traditie en vernieuwing' wereldhaven' in BLOMME, J. en G. DEVOS (et al) *Stroomversnelling. De Antwerpse haven tussen 1880 en nu*, Antwerpen, 2002, 79-98.
- DEVOS, G. (2005) 'Ontstaan en uitbouw van de bedrijfsgeschiedenis – (4) De bedrijfsgeschiedenis in België' in C. VANCOPPENOLLE (ed.) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Studia 104), Brussel.
- DONNET, F. (1927), *Coup d'oeil sur l'histoire financière d'Anvers au cours des siècles*, Antwerpen.
- DURVIAUX, R. (1947), *La banque mixte, origine et soutien de l'expansion économique de la Belgique*, Brussel.

- FREMAULT, A. (1985), *Bankier tussen oud en nieuw*. Joseph J. Le Grelle. Bedrijfshistorische analyse van een Antwerpse Privé-bank, 1792-1830 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), K.U.Leuven.
- GAGGIO, D. (2004) 'Do social historians need social capital?' in: *Social History* (vol. 29), 4, 499-513.
- GELDERBLUM, O. (2002), 'Uitdagingen voor de vroegmoderne ondernemersgeschiedenis' in *NEHA Bulletin voor de economische geschiedenis*, jg. 16, nr. 2, 69-72.
- GIDDENS, A. (2001) *Sociology*, Cambridge.
- GRANOVETTER, M. (1973) 'The Strength of Weak Ties' in: *The American Journal of Sociology*, 78, 6, 1360-1380.
- GRANOVETTER, M. (1985) 'Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness' in: *The American Journal of Sociology*, 91, 3, 481-510.
- GREEFS, H. en N. BRACKE (2003) 'Puzzelen met bronnen: een selectie van bronnen buiten het bedrijfsarchief voor de ondernemersgeschiedenis (19e eeuw) in: LEFEBVRE, W. *Bedrijfsgeschiedenis en bedrijfsarchieven in België, 19de-20ste eeuw*, Gent, 357-398.
- GREEFS, H., B. BLONDÉ en P. CLARK (2005), 'The growth of urban industrial regions: Belgian developments in comparative perspective, 1850-1850' in: STOBART, J. en N. RAVEN, *Towns, regions and industries. Urban and industrial change in the Midlands, c. 1700-1840*, Manchester, 210-227.
- GREEFS, H. (2006) *The Role of Women in the Business Networks of Men. The business elite in Antwerp during the first half of the nineteenth century* (XIV International Economic History Congress, Helsinki 2006)
- GREEFS, H. (2007) 'Informeel netwerken van de zakenelite in Antwerpen, 1796-1830' in: *De achttiende eeuw*, 39, 2, 61-86.
- GREEFS, H. (2007), *Sociale netwerkanalyse en historisch onderzoek: een inleiding* (docentcursus), Antwerpen.
- Grote Winkler Prins Encyclopedie* (1981), achtste druk.
- HANCKÉ, L (2002), 'De omstreden opgang van een wereldhaven' in BLOMME, J. en G. DEVOS (et al) *Stroomversnelling. De Antwerpse haven tussen 1880 en nu*, Antwerpen, 13-32.
- HATCHER, J. en M. BAILEY (2001), *Modelling the Middle Ages. The History & Theory of England's Economic Development*, Oxford.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (1991), 'The financial sector' in: SUYKENS (et al.) *Antwerp, The New Spring*, Antwerpen, 144-158.

- HOUTMAN-DESMEDT, H. (1996b), 'Het Antwerpse bankwezen, een historisch overzicht' in: *Jaarboek 1993/1994* (Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen, Provinciebestuur, p. 171-184.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (1998a) 'De bank G. & C. Kreglinger: van gewone commanditaire genootschap naar naamloze vennootschap' in: BAETENS, R. (red.) *Spiegels van Mercurius. Plouvier & Kreglinger. Tweehonderd jaar handel en maritiem transport te Antwerpen*, Deurne, 193-208.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (1998b), 'Een archieftocht doorheen ruim 200 jaar bancaire geschiedenis. De 18de-eeuwse Antwerpse bank C.J.M. De Wolf en haar evolutie tot de huidige bank Crédit Lyonnais Belgium' in: DEVOS, G. (ed.), *Bedrijfs geschiedenis een uitdaging. Studiedag naar aanleiding van 25 jaar Centrum voor Bedrijfs geschiedenis UFSIA-Universiteit Antwerpen* (Miscellanea Archivistica. Studia 99), Brussel, Algemeen Rijksarchief, p. 13-15.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (1998c), 'Van 'wolf' en 'cater' of de Antwerpse voorgeschiedenis van het huidige Credit Lyonnais Belgium' in: *Jaarboek 1995/1996* (Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen, Provinciebestuur, p. 77-83.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (2001), 'In de stroom van de tijd: beknopte geschiedenis van een meer dan honderdjarige: de Antwerpse S.A. Banque de Commerce - NV Handelsbank, 1893-1999' in: *Bijdragen tot de geschiedenis* (84:1-3) *De lokroep van het bedrijf: handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw: liber amicorum Roland Baetens*, (Centrum voor Bedrijfs geschiedenis. Vakgroep Geschiedenis), Antwerpen, Universiteit Antwerpen, p. 109-120.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (2003), 'Beknopte historiek van bijna anderhalve eeuw Banque d'Anvers, 1 januari 1827 - 31 december 1964' in: *Jaarboek, 2001-2002* (Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen, Provinciebestuur, p. 110-123.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (2004), 'Mensen en middelen in dienst van de mens: personeel en personeelsbeleid van de Antwerpse Handelsbank (1893-1999)' in: BLONDE, B. (ed.), *Doodgewoon: mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis: liber amicorum Alfons K.L. Thijs*, Antwerpen, Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stads geschiedenis, p. 145-156.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (2006), *Financiële en monetaire geschiedenis* (docentcursus), Antwerpen.
- HOUTMAN-DESMEDT, H. (2008), 'Op de golven van de tijd. Bank- en financieewezen te Antwerpen van de Belle Epoque tot en met de Golden Sixties' in *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties* (Antwerps Genootschap voor Geschiedenis), Antwerpen, 65-70.

- HUBBARD, G. (2000), *Money, the Financial System and the Economy*, Colombia.
- JAUMAIN, S. en K. BERTRAMS (eds.) (2004) *Patrons, gens d'affaires et banquiers*, Brussel.
- JONES, G. and M. B. ROSE (1993), *Family Capitalism*, London.
- JONES, G. (2000) *Merchants to Multinationals. British Trading Companies in the nineteenth and twentieth centuries*, Oxford.
- JORISSEN, A., N. LYBAERT, C. REYNS en J. VANNESTE (2007) *Financial Accounting* (2 vol.), Antwerpen.
- KNIGHT, F. (1921) *Risk, uncertainty and profit*, Boston.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (1978), 'Het economische leven in België 1873-1895: Industriële ontwikkeling' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 18-24.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (1978), 'Het economische leven in België 1895-1914: Geld- en bankwezen' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK, G. (ed.) (1996) *Dictionnaire des Patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Brussel.
- LAMBERTS, E. (2003) 'België sinds 1830', in: BLOM, J.C.H. en E. LAMBERTS (red.) *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn.
- LEMERCIER, C. (2005) 'Analyse de réseaux et histoire de la famille: une rencontre encore à venir?' (themanummer "Histoire de la famille et analyse de réseaux") *Annales de Démographie Historique*, 2005-1, 7-31.
- LOYEN, R. (2008), 'Het economische en sociale leven in een havenstad' in *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties*, (Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis), Antwerpen.
- MARTIN, D. en J. GOTOVICH (2003) 'Eerste en Tweede Wereldoorlog' in VAN DEN EECKHOUT, P en G. VANTEMSCHE (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de – 20ste eeuw*, Brussel, 535-560.
- MATHIAS, P. (1995) 'Strategies for Reducing Risk by Entrepreneurs in the Early Modern Period' in: LESGER, C. en L. NOORDEGRAAF (eds.) *Entrepreneurs and entrepreneurship in Early Modern Times*, Den Haag, 5-24.
- MESEURE, Sonja Anna (1987), *Die Architektur der Antwerpener Börse und der Europäische Börsenbau im 19. Jahrhundert*, München.
- MORTIER, F. (1991) 'Pierre Bourdieu' in: *Kritisch Denkers Lexicon*, Amsterdam, pp. 11.

- NORTH, D. C. en R. THOMAS (1973): *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge.
- NORTH, D.C. (1981) *Structure and Change in Economic History*, New York.
- PUTNAM, R. (1993), *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*.
- ROSE, M.B. (1995) *Family Business*, Aldershot-Brookfield.
- SCHIJF, H, *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw*, Amsterdam, 1993.
- SCHUMPETER, J. (1921) *The theory of economic development: an inquiry into profits, capital, credits, interest, and the business cycle*, Cambridge.
- STOLS, E. (1978) 'Colonisation et intérêts Belges en Argentine (1830-1914)' in :
KELLENBENZ, H. en J. SCHNEIDER (eds.), *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, IV, Uebersee und allgemeine wirtschaftsgeschichte*, Bamberg, 287-307.
- STOLS, E. (1979) 'L'expansion belge en Amérique latine vers 1900', in: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, *Mededelingen der zittingen*, 2, 100-134.
- THIJS, A.K.L. (1989) 'Bedrijfsgeschiedenis in België: peiling naar de ontwikkeling van mentale achtergronden' in *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XLIV, 32-41.
- TILMAN, S. (2006), *Les grands banquiers belges (1830-1935). Portrait collectif d'une élite* (mémoire de la Classes des Lettres), Brussel, Académie Royale de Belgique.
- VAN COPPENOLLE, C. (ed.) (2005) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel.
- VAN DEN EECKHOUT, P en G. VANTEMSCHE (red.) (1999), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de – 20ste eeuw*, Brussel.
- VAN DEN EECKHOUT, P. (2005) 'Verder kijken dan het bedrijfsarchief: aanvullende bronnen op papier' in: VAN COPPENOLLE, C. (ed.) *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 113-146.
- VAN DER WEE, H. en E. AERTS, (1982) *De economische ontwikkeling van Europa, 950-1950*.
- VAN DER WEE, H. en M. GOOSSENS (1991) 'Belgium' in CAMERON, R. en V.I. BOVYKIN, *International Banking, 1870-1914*, New York-Oxford, 113-129.
- VAN DER WEE, H. en H. DESMEDT (1992), *De wereldeconomie in opbouw, 1750-1990*, Leuven.

- VAN DIJCK, M. (2007), “*Sociologen, historici en sociaal kapitaal: kruisbestuiving of tweesprong?*” (visietekst van de gelijkname workshop).
- VAN MOLLE, L. (2001) ‘Zakenvrouwen of vrouwenzaken? Een historiografische zoektocht’ in: VAN MOLLE, L. en P. HEYRMAN, *VrouwenZakenVrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse Strijd, 18) Gent-Leuven, 17-39.
- VANTHEMSCHE, G. (1998), *De paradoxen van de staat. Staat en vrije markt in historisch perspectief* (negentiende en twintigste eeuw), Brussel.
- VELLE, K. (1995) *Het openbaar ministerie in België (1796-1995). Organisatie, bevoegdheden en archiefvorming*, Brussel.
- VERAGHTERT, K. (1978), ‘Het economische leven in België 1895-1914: Buitenlandse handel’ in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum.
- VERAGHTERT, K. (1978), ‘Het economische leven in België 1873-1895: Buitenlandse handel’ in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (deel 13), Bussum, 29-34.
- VERAGHTERT, K. (1980), ‘De Antwerpse bankwereld en de expansie van de haven’ in: *Bank en Financiewezen* (Cahier 8/9), 191-204.
- VERAGHTERT, K. (1986) ‘From Inland Port to International Port’ in: SUYKENS, F., G. ASAERT, A. DEVOS, A. THIJS, K. VERAGHTERT, *Antwerp, a port for all seasons*, Antwerpen, 279-422.
- VERAGHTERT, K. (1987) ‘Het bankwezen in Zuid-Brabant: industrieel dynamisch?’ in: VAN DEN EEREMBEEMT, H.F.J.M. (red.) *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen*, Tilburg, 163-173.
- VERHELST, J. (1960), *De Antwerpse hoge burgerij in 1914. Haar voornaamste figuren en hun sociale oorsprong teruggaande tot 1794* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Rijksuniversiteit Gent.
- VIAZZO, P. P. en K. LYNCH (2002) ‘Anthropology, Family History and the Concept of Strategy’ in: *International Review of Social History*, 47, 423-452.
- WEYNS, W. (2007), *Sociologische auteurs* (docentcursus), Antwerpen.
- WILLEMS, H. (2000) ‘Het meervoudig stemrecht in de algemene aandeelhoudersvergadering in België tijdens het Interbellum’ in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4, 430-492.

Bijlage 1a: Vergelijkend overzicht van in Antwerpen aanwezige²⁴² banken in 1914, volgens de Recueil Financier²⁴³, het Antwerps Adresboek²⁴⁴ en Chlepner²⁴⁵

Naam	Adres	Stichting	RF 1915	Adresboek	Chlepner
Banque Anversoise de Fonds Publics et d'Escompte	Meir 44	29/06/1909	X	X	X
Banque Belge de Prêts Fonciers	Meir 23	07/08/1899	X		
Banque Centrale Anversoise	Sint Kathelijnevest 67	18/12/1877	X	X	
Banque Crédit Bourgeois ²⁴⁶				X	
Banque d'Anvers	Lange Nieuwstraat 24	12/02/1870	X	X	
Banque d'Epargne et de Crédit ²⁴⁷	Mechelse Steenweg 18	22/12/1896	X	X	X
Banque de Commerce ²⁴⁸	Lange Gastuisstraat 9	29/04/1911	X	X	X
Banque de Crédit Commercial	Huidevettersstraat 36	19/03/1865	X	X	
Banque de l'Union Anversoise	Graanmarkt 2	20/06/1910	X		X
Banque Dumercy-Heirman ²⁴⁹	Lange Nieuwstraat 38			X	
Banque Générale Belge ²⁵⁰	Arenbergstraat 30		X	X	
Banque Générale Hollandaise ²⁵¹	Meir 63			X	
Banque Hypothécaire et Immobilière d'Anvers	Twaalfmaandenstraat 13			X	
Banque Hypothécaire Transatlantique	Sint Kathelijnevest 67	14/11/1910	X		
Banque Italo-Belge ²⁵²	Graanmarkt 2	11/01/1911	X		X

²⁴² Dit overzicht somt een lijst op van de banken die te Antwerpen actief waren. Naast de banken waarvan de maatschappelijke zetel effectief te Antwerpen geregistreerd was, komen daarom ook bijhuizen van elders geregistreeerde banken voor.

²⁴³ *Le Recueil Financier*, Brussel, Établissement E. Bruylant, jaargang 1915.

²⁴⁴ *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers* (jaargang 39), Anvers, Ratinckx Frères, 1914.

²⁴⁵ B.S. CHLEPNER, *Le Marché Financier Belge depuis cent ans*, Brussel, Librairie Falk Fils, 1930, 100-105.

²⁴⁶ Geen adres, slechts de vermelding 'société coopérative'. Geen raad van bestuur vermeld, slechts een 'conseil d'administration'. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53.

²⁴⁷ Volgens Chlepner gesticht in 1891, maar tot NV omgevormd in 1896. Zie CHLEPNER, o.c., 101.

²⁴⁸ De *Banque de Commerce* is de opvolger van de in 1882 gestichte *Banque C.-J.-M. De Wolf*. Chlepner vermeldt – in tegenstelling met de RF 1915 – 1893 als stichtingsdatum van de NV. Zie CHLEPNER, o.c., 101.

²⁴⁹ Geen verdere informatie. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 594.

²⁵⁰ De bank had in 1914 een kapitaal van 15.000.000 Bef volgens het Adresboek, maar 25.000.000 Bef volgens de RF. De maatschappelijk zetel was in Namen gevestigd, met bijhuizen in Antwerpen en Verviers. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53; RF 1915, 108.

²⁵¹ Een Antwerps bijhuis van een Nederlandse bank. Geen verdere informatie. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 594.

Banque L. de Terwaigne	Meir 28			X	
Banque Nationale de Belgique ²⁵³	Leopoldplaats 8		X	X	
Banque Populaire Anversoise ²⁵⁴	Otto Veniusstraat 17			X	
Banque Populaire pour l'Arrondissement d'Anvers ²⁵⁵	Lange Nieuwstraat 109			X	
Caisse Hypothécaire Anversoise	Huidevettersstraat 35	27/08/1881	X	X	
Compagnie Financière d'Anvers ²⁵⁶		1911			X
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Leopoldplaats 11	10/04/1906	X	X	
Compagnie Rurale Anversoise	Meir 23	28/10/1911	X		
Comptoir de Commerce et d'Industrie	Leopoldplaats 11	31/10/1905	X		
Crédit Anversois	Korte Gasthuisstraat 42	21/02/1898	X	X	X
Crédit Foncier Belgo-Suisse du Mexique	Meir 23	10/08/1911	X		
Crédit Foncier d'Anvers	Kunstlei 53-55	12/04/1913	X		
Crédit Foncier Sud-Américain	Grote Markt 9	20/05/1903	X	X	
Credit General du Canada	Leopoldplaats 11	21/12/1911	X	X	
Crédit Immobilier Sud-Américain	Grote Markt 9	15/12/1911	X	X	
Crédit Mobilier de Belgique ²⁵⁷	Meir 48	10/02/1900	X	X	X
Crédit National Industriel	Kipdorp 10-16	16/10/1895	X		
De Kinder G. (firme)	2 Giroflée ²⁵⁸			X	
Foncière Lyonnaise	Steenhouwersvest 46			X	
La Mutualité Anversoise	Meir 23	09/07/1900	X		
La Mutuelle Belge-Argentine	Lange Nieuwstraat 68	06/12/1910	X		

²⁵² Deze bank werd opgericht onder de naam *Banque Brésilienne-Italo-Belge* en wijzigde op 26 november 1913 haar naam in *Banque Italo-Belge*. Zie RF 1915: 1246;

²⁵³ Dit is de nationale overheidsbank waarvan de zetel in Brussel was en Antwerpen een *succursale*. In de Antwerpse afdeling waren in 1914 enkele Antwerpse privé-bankiers als beheerder actief: Alfred en Albert Kreglinger, Edouard Bunge, Victor Dhanis en Marcel Morren. (Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53.) Dit onderzoek handelt echter over het private bankwezen en we weerhouden de overheidsbank niet (zie corpus).

²⁵⁴ Opgericht in 1873. Het Adresboek vermeldt deze bank als een coöperatief. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53 en 595.

²⁵⁵ Geen verdere informatie. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 53.

²⁵⁶ Wordt in 1913 *Compagnie Centrale Financière d'Anvers*, en in 1920 *Banque Privée Anversoise*, althans volgens Chlepner. Het startkapitaal bedroeg 2.000.000 Bef. Het bedrijf komt niet voor in RF 1915, noch in het Adresboek. Zie CHLEPNER, o.c., 105.

²⁵⁷ Deze bank werd opgericht onder de naam *Banque de Reports, de Fonds Publics et de Dépôts* en wijzigde op 10 juli 1914 haar naam in *Crédit Mobilier de Belgique*. Oorspronkelijk een groep investeerders rond Edouard Thys. Zie RF 1915, 104 en CHLEPNER, o.c., 103.

²⁵⁸ Een *grifofle* is een kruidnagel, *giroflée* is kruidnagelbloem. Wij wisten niet hoe deze straatnaam correct naar het nederlandstalige equivalent te vertalen.

London & River Plate Bank Ltd.	Meir 22			X	
Société belge de Crédit Foncier	Meir 48	28/02/1912	X		
Société belge de Crédit Maritime	Graanmarkt 13	14/09/1908	X		
Societe belgo-argentine hypoth. et de travaux publ.	Meir 48	24/01/1911	X		
Société Commerciale et Financière Belge	Meir 23	08/03/1910	X		X
Société de Gérance et Placements financiers	Kunstlei 101	22/02/1912	X		
Société Financière Anversoise ²⁵⁹		1904			X
Société Financière des Caoutchoucs	Arenbergstraat 21	08/07/1909	X		
Société Foncière Belge-Argentine	Meir 23	19/10/1910	X		
Société Foncière Belge-Canadienne	Meir 23	07/03/1911	X		
Société Française de Banque et de Dépôts ²⁶⁰	Meir 74-76			X	
Société Générale Africaine et Banque de Commerce	Leopoldplaats 11				
Société Générale Belge-Argentine	Meir 23	14/07/1909	X		
Société Hypothécaire Belge et Caisse d'Épargne	Kunstlei 71	26/02/1903	X	X	
Société Hypothécaire du Canada	Leopoldstraat 11	07/02/1907	X	X	
Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine	Meir 23	04/07/1894	X		
Union Financière ²⁶¹		1910			X
Totaal aantal banken:			38	28	11

²⁵⁹ Komt niet voor in de RF 1915, noch in het Adresboek. Startkapitaal 2.000.000 Bef. Wordt volgens Chlepner opgegeven in 1919. Zie CHLEPNER, *o.c.*, 104.

²⁶⁰ Antwerps filiaal van de *Société Générale de Paris*. Zie *Livres d'Adresses de la Ville et de la Province d'Anvers*, 594.

²⁶¹ Komt niet voor in de RF 1915, noch in het Adresboek. Startkapitaal 1.500.000 Bef. Een groep rond de Duitse grootindustriële Albert Heinrich de Bary. Zie CHLEPNER, *o.c.*, 104.

Bijlage 1b: Alfabetisch overzicht van Antwerpse banken actief in 1914 met vermelding van hun maatschappelijke zetel, stichtingsdatum en activiteit

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915.

Naam	Adres	Stichting	Activiteit
Banque Anversoise de Fonds Publics et d'Escompte	Meir 44	29/06/1909	Niet vermeld.
Banque Belge de Prêts Fonciers	Meir 23	07/08/1899	<i>... concéder des prêts et d'ouvrir des credits sur hypothèques foncières. Elle peut établir des agences et des succursales à l'étranger. (RF 1915: 1244)</i>
Banque Centrale Anversoise	Sint Kathelijnevest 67	18/12/1877	Niet vermeld.
Banque d'Anvers	Lange Nieuwstraat 24	12/02/1870	<i>... toutes operations de banque généralement quelconques. (RF1915: 83)</i>
Banque d'Epargne et de Crédit	Mechelse Steenweg 18	22/12/1896	<i>... toutes operations de banque généralement quelconques. (RF 1915: 97)</i>
Banque de Commerce	Lange Gasthuisstraat 9	29/04/1911	<i>... les opérations de banque en général. Elle peut s'intéresser dans toutes opérations financières, industrielles, commerciales, maritimes, immobilières, agricoles et de travaux publics. (RF 1915: 88)</i>
Banque de Crédit Commercial	Huidevettersstraat 36	19/03/1865	<i>... toutes les opérations de banque. Elle pratique surtout les avances contre le nantissement de marchandises, de fonds publics, d'hypothèques, etc., et l'escompte commercial. (RF 1915: 91)</i>
Banque de l'Union Anversoise	Graanmarkt 2	20/06/1910	<i>... toutes les opérations bancaires ; elle peut s'intéresser dans toutes Sociétés ou entreprises, acquérir toutes propriétés mobilières ou immobilières, consentir et prendre toutes hypothèques. Elle s'occupe presque exclusivement d'opérations de banque pure. (RF 1915: 96)</i>

Banque Hypothécaire Transatlantique	Sint Kathelijnevest 67	14/11/1910	... les prêts sur hypothèques foncières ou d'autres gages. (RF 1915: 110)
Banque Italo-Belge ²⁶²	Graanmarkt 2	11/01/1911	... toutes opérations, en général. (RF 1915: 1246)
Caisse Hypothécaire Anversoise	Huidevettersstraat 35	27/08/1881	Niet vermeld.
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Leopoldplaats 11	10/04/1906	... toutes opérations foncières, agricoles, commerciales et financières, au Canada et ailleurs, les opérations sur terrains, les travaux publics, l'industrie des chemins de fer et tramways. (RF 1915: 156)
Compagnie Rurale Anversoise	Meir 23	28/10/1911	... les exploitations agricoles et pastorales. (RF 1915: 813)
Comptoir de Commerce et d'Industrie	Leopoldplaats 11	31/10/1905	... toutes opérations générales quelconques et notamment la reprise de l'actif et du passif de la Société Générale Africaine et Banque de Commerce et d'Industrie. (RF 1915: 127)
Crédit Anversois	Korte Gasthuisstraat 42	21/02/1898	... toutes opérations financières, commerciales, industrielles et agricoles. (RF 1915: 132)
Crédit Foncier Belgo-Suisse du Mexique	Meir 23	10/08/1911	... les prêts hypothécaires et les prêts sans garantie aux Etats, administrations publiques ou compagnies à chartes. (RF 1915: 138)
Crédit Foncier d'Anvers	Kunstlei 53-55	12/04/1913	Niet vermeld.
Crédit Foncier Sud-Américain	Grote Markt 9	20/05/1903	... les prêts contre garantie, notamment en Argentine et au Chili. (RF 1915: 1257)
Credit General du Canada	Leopoldplaats 11	21/12/1911	... toutes opérations financières, commerciales, industrielles, minières, agricoles, forestières, de chemins de fer et de transports. (RF 1915: 145)
Crédit Immobilier Sud-Américain	Grote Markt 9	15/12/1911	... des prêts sur hypothèques, contre dépôt de valeurs mobilières ou autres garanties ; toutes opérations immobilières ; les opérations réalisées sans garanties solidaires ou de tiers ne pourront être consenties qu'à concurrence du cinquième du montant total des placements de la Société. (RF 1915: 1260)

²⁶² Deze bank werd opgericht onder de naam *Banque Brésilienne-Italo-Belge* en wijzigde op 26 november 1913 haar naam in *Banque Italo-Belge*. Zie RF 1915: 1246.

Crédit Mobilier de Belgique ²⁶³	Meir 48	10/02/1900	<i>... toutes opérations de reports, prêts et avances sur fonds publics, d'exécuter tous ordres de bourse ; elle peut également s'intéresser dans toutes opérations financières, industrielles, commerciales, immobilières, agricoles et de travaux publics. (RF 1915: 104)</i>
Crédit National Industriel	Kipdorp 10-16	16/10/1895	<i>... toutes opérations commerciales, industrielles ou financières. (RF 1915: 1723)</i>
La Mutualité Anversoise	Meir 23	09/07/1900	<i>... toutes opérations financières, industrielles et commerciales. (RF 1915: 1262)</i>
La Mutuelle Belge-Argentine	Lange Nieuwstraat 68	06/12/1910	<i>... toutes opérations financières et commerciales. (RF 1915: 1264)</i>
Société belge de Crédit Foncier	Meir 48	28/02/1912	<i>... les prêts hypothécaires, notamment dans l'Amérique Latine, et les prêts sans hypothèques aux Etats, provinces, municipalités, administrations publiques ou compagnies à chartes et aux tiers qui auront contracté avec des corps moraux. (RF 1915: 137)</i>
Société belge de Crédit Maritime	Graanmarkt 13	14/09/1908	<i>... les prêts garantis par inscriptions hypothécaires, maritimes ou fluviales et les opérations connexes ; elle peut , pour l'emploi de ses disponibilités momentanées, acquérir des fonds d'Etats, villes ou provinces belges, des obligations de sociétés de chemins de fer ou de tramways ; faire des avances à court terme sur ses obligations, sur des fonds d'Etat belges, sur les titres admis par la Caisse d'Epargne pour ses opérations de prêts sur nantissement. (RF 1915: 151-152)</i>
Societe belgo-argentine hypoth. et de travaux publ.	Meir 48	24/01/1911	Niet vermeld.
Société Commerciale et Financière Belge	Meir 23	08/03/1910	<i>... toutes affaires en général, notamment la culture, l'élevage, les mines, les transports. (RF 1915: 160)</i>

²⁶³ Deze bank werd opgericht onder de naam *Banque de Reports, de Fonds Publics et de Dépôts* en wijzigde op 10 juli 1914 haar naam in *Crédit Mobilier de Belgique*. Zie RF 1915: 104.

Société de Gérance et Placements financiers	Kunstlei 101	22/02/1912	<i>... toutes opérations financières ou industrielles généralement quelconques. (RF 1915: 1261)</i>
Société Financière des Caoutchoucs	Arenbergstraat 21	08/07/1909	<i>... la culture, la préparation, le commerce des caoutchoucs, toutes opérations sur valeurs mobilières et immobilières, principalement sur les valeurs de plantations de caoutchoucs, toutes opérations faisant partie de l'activité normale d'un établissement de banque. (RF 1915: 51)</i>
Société Foncière Belge-Argentine	Meir 23	19/10/1910	<i>... les prêts pour la construction ou l'achat d'habitations privées, de bâtiments pour services publics ou autres, l'acquisition de terrains urbains ou ruraux. (RF 1915: 164)</i>
Société Foncière Belge-Canadienne	Meir 23	07/03/1911	<i>... le crédit foncier, les acquisitions et transactions immobilières et toutes opérations de banque et autres se rapportant à cet objet. (RF 1915: 1265)</i>
Société Générale Belge-Argentine	Meir 23	14/07/1909	<i>... toutes affaires, en général. (RF 1915: 166)</i>
Société Hypothécaire Belge et Caisse d'Épargne	Kunstlei 71	26/02/1903	<i>... les prêts hypothécaires avec faculté pour les emprunteurs de se libérer au moyen d'annuités extinctives du capital ou par des remboursements partiels ou totaux. Elle peut établir des caisses d'épargne et d'assurances sur la vie, s'intéresser dans des sociétés similaires. (RF 1915: 1266)</i>
Société Hypothécaire du Canada	Leopoldplaats 11	07/02/1907	<i>... les opérations hypothécaires en tous pays. (RF 1915: 173)</i>
Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine	Meir 23	04/07/1894	<i>... l'industrie pastorale et agricole et toutes les industries s'y rapportant, dans la République Argentine et pays limitrophes ainsi que les prêts hypothécaires et les placements immobiliers. (RF 1915: 1267)</i>

Bijlage 1c: Alfabetisch overzicht van de Antwerpse banken met vermelding van hun maatschappelijk kapitaal (1893-1914)²⁶⁴

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargangen 1893 tot en met 1915

Naam	Start	93/94	94/95	95/96	96/97	97/98	98/99	99/00	0/1	1/2	2/3	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	
Banque Anversoise de Fonds Public et d'Escompte	29.06.1909																	2.50	2.50	2.50	2.50	2.50	
Banque Belge de Prêts Fonciers	7.08.1899								12.00	12.00	12.00	12.00	12.00	12.00	12.00	16.00	20.00	30.00	35.00	37.00	37.00	39.00	
Banque Centrale Anversoise	18.12.1877	9.00	9.00	9.00	9.00	9.00	10.50	10.50	10.50	10.50	10.50	12.00	12.00	13.50	13.50	13.50	15.00	15.00	18.00	18.00	18.00	18.00	
Banque d'Anvers	12.02.1870	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	25.00	25.00	25.00	
Banque d'Epargne et de Cr�dit	22.12.1896	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.50</i>	<i>0.75</i>	<i>0.75</i>	<i>1.10</i>	<i>1.10</i>	<i>1.50</i>	<i>1.50</i>	<i>1.50</i>	2.50	2.50	4.25	4.25	4.25	
Banque de Commerce	29.04.1911						4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	14.00	14.00	14.00	14.00
Banque de Cr�dit Commercial	19.03.1865	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	8.00	12.00	12.00	12.00	15.00
Banque de l'Union Anversoise	20.06.1910																			20.00	20.00	20.00	20.00
Banque Hypoth�caire Argentine ²⁶⁵	16.09.1909																3.50	3.50					
Banque Hypoth�caire Transatlantique	14.10.1910																			10.00	10.00	10.00	10.00
Banque Italo-Belge ²⁶⁶	11.01.1911																			20.00	25.00	25.00	
Caisse Hypoth�caire Anversoise	27.08.1881	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	<i>5.00</i>	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00
Caisse Hypothécaire d'�gypte	30.04.1903											5.00	5.00	5.00									

²⁶⁴ Bedragen in cursief geven het maatschappelijk kapitaal v or beursnotering. De bedragen zijn uitgedrukt in miljoenen Belgische frank.

²⁶⁵ RF 1911: 1351 vermeldt een andere naam: *Banque générale de Crédit hypothécaire Argentin*. Opstartdatum, startkapitaal en beheerders en maatschappelijke zetel zijn volledig identiek. Het gaat om een naamwijziging.

²⁶⁶ Deze bank werd opgericht onder de naam *Banque Brésilienne-Italo-Belge* en veranderde op 26 november 1913 haar naam naar *Banque Italo-Belge*. Zie RF 1915: 1246.

Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	10.04.1906														3.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00
Compagnie Rurale Anversoise	28.10.1911																			8.00	8.00	8.00	
Comptoir de Commerce et d'Industrie	31.10.1905											1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20	1.20
Crédit Anversois	21.02.1898						12.00	12.00	12.00	12.00	12.00	9.60	9.60	9.60	9.60	9.60	9.60	12.50	15.00	20.00	35.00	35.00	
Crédit Foncier Belgo-Suisse du Mexique	10.08.1911																				10.00	10.00	10.00
Crédit Foncier d'Anvers	12.04.1913																						3.00
Crédit Foncier Sud-Américain	20.05.1903										2.50	2.50	5.00	5.00	5.00	10.00	12.50	15.00	17.50	17.50	17.50		
Credit General du Canada	21.12.1911																				10.00	15.00	15.00
Crédit Immobilier Sud-Américain	15.12.1911																				5.00	8.00	8.00
Crédit Mobilier de Belgique ²⁶⁷	10.02.1900							5.00	5.00	5.00	5.00	10.00	15.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00	24.30	40.00	
Crédit National Industriel	16.10.1895				3.00	3.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	10.00	4.00	4.00	4.00	4.00	4.00	4.00	4.00	4.00
La Mutualité Anversoise	9.07.1900							1.50	1.50	1.50	1.50	1.50	1.50	1.50	2.50	2.50	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75
La Mutuelle Belge-Argentine	6.12.1910																				2.00	2.00	2.00
Société belge de Banque et de Commerce	30.12.1901										3.50	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50						
Société belge de Crédit Foncier	28.02.1912																					6.00	6.00
Société belge de Crédit Maritime	14.09.1908																5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00
Societe belgo-argentine hypothecair	24.01.1911																				1.00	1.00	1.00

²⁶⁷ Deze bank werd opgericht onder de naam *Banque de Reports, de Fonds Publics et de Dépôts* en wijzigde op 10 juli 1914 haar naam in *Crédit Mobilier de Belgique*. Zie RF 1915: 104.

Société Commerciale et Financière Belge	8.03.1910																	2.00	3.00	4.00	4.50	4.50
Société de Gérance et Placements financiers	22.02.1912																				5.00	5.00
Société Financière des Caoutchoucs	8.07.1909														3.10	10.00	10.00	20.00	20.00	20.00	20.00	20.00
Société Foncière Belge-Argentine	19.10.1910																5.00	5.00	7.50	10.00	10.00	
Société Foncière Belge-Canadienne	7.03.1911																			12.50	14.50	14.50
Société Générale Belge-Argentine	14.07.1909																14.00	14.00	14.00	14.00	14.00	14.00
Société Hypothécaire Belge et Caisse d'Epargne	26.02.1903									5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00
Société Hypothécaire du Canada	7.02.1907													10.00	10.00	10.00	10.00	15.00	20.00	20.00	20.00	
Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine	4.07.1894	1.40	2.00	3.50	4.50	7.00	8.00	11.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	13.00	15.00	15.00	15.00
Union Financière	1.03.1910																		1.50	1.50	1.50	
Aantal banken :		6	6	6	7	7	9	9	12	12	13	16	17	17	18	19	20	24	26	34	36	36
Kapitalisatie :		43.90	44.50	46.00	50.00	52.50	78.50	81.50	102.00	102.00	105.75	117.35	123.90	132.90	147.30	156.40	178.55	219.95	290.45	385.70	434.00	456.20
Gemiddelde kapitaal per bank		7.32	7.42	7.67	7.14	7.50	8.72	9.06	8.50	8.50	8.13	7.33	7.29	7.82	8.18	8.23	8.93	9.16	11.17	11.34	12.06	12.67

Bijlage 1d: Rangschikking Antwerpse banken in 1913/14 volgens geïnvesteerd kapitaal en balanstotaal²⁶⁸

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915.

Naam	Kapitaal	Balanstotaal	Balansdatum
1. Credit Mobilier de Belgique	40.000.000	193.040.821	31/12/1913
2. Banque Belge de Prets Fonciers	39.000.000	134.349.491	30/06/1914
3. Credit Anversois	35.000.000	127.059.998	31/12/1913
4. Banque d'Anvers	25.000.000	291.504.647	31/12/1913
5. Banque Italo-Belge	25.000.000	59.304.805	30/06/1913
6. Banque de l'Union Anversoise	20.000.000	85.613.121	31/12/1913
7. Soc. Hypothecaire du Canada	20.000.000	66.410.027	31/12/1913
8. Societe Financiere des Caoutchoucs	20.000.000	22.396.664	31/12/1913
9. Banque Centrale Anversoise	18.000.000	49.427.234	31/12/1913
10. Credit Foncier Sud-Americain	17.500.000	61.598.203	30/06/1914
11. Soc. Industrielle et Past. Belge-Sud-Amer.	15.000.000	51.057.586	30/06/1913
12. Banque de Credit Commerciale	15.000.000	28.600.013	31/12/1913
13. Credit general du Canada	15.000.000	25.978.062	31/03/1914
14. Societe Fonciere Belgo-Canadienne	14.500.000	12.822.670	30/06/1913
15. Banque de Commerce	14.000.000	95.780.509	31/12/1913
16. Société Generale Belge-Argentine	14.000.000	50.004.267	31/12/1913
17. Caisse Hypothecaire Anversoise	10.000.000	164.566.409	31/12/1913
18. Banque Hypothecaire Transatlantique	10.000.000	30.414.077	31/12/1913
19. Societe Fonciere Belge-Argentine	10.000.000	24.951.038	31/12/1913
20. Credit Foncier belgo-suisse du Mexique	10.000.000	13.184.297	31/12/1913
21. Compagnie Rurale Anversoise	8.000.000	16.009.834	28/02/1914
22. Credit Immobilier Sud-Americain	8.000.000	12.034.452	30/04/1914
23. Compagnie Immob. et Agricole du Canada	6.000.000	12.404.583	31/12/1913
24. Societe Belge de Credit Foncier	6.000.000	6.804.103	31/12/1913
25. Societe Hypoth. belge et Caisse d'Epargne	5.000.000	43.616.449	30/06/1914
26. Societe Belge de Credit maritime	5.000.000	12.837.263	31/12/1913
27. Societe de Gerance et de Placem. financiers	5.000.000	9.398.577	30/06/1914
28. Societe Commerciale et Financiere Belge	4.500.000	4.501.854	31/12/1913
29. Banque d'Epargne et de Credit	4.250.000	15.887.263	31/12/1913
30. Credit National Industriel	4.000.000	11.568.045	30/09/1913
31. La Mutualité Anversoise	3.750.000	7.319.515	30/06/1913
32. Credit Foncier d'Anvers ²⁶⁹	3.000.000	0	0
33. Bnque Anvers. de Fonds publ. et d'Esc.	2.500.000	2.911.047	31/12/1913
34. La Mutuelle Belge-Argentine	2.000.000	2.117.455	30/06/1914
35. Comptoir de Commerce et d'Industrie	1.200.000	1.982.591	31/12/1913
36. Soc. Belgo-argent. hypoth. et de trav. Publ.	1.000.000	1.000.000	31/12/1913
Totaal:	456.200.000		

²⁶⁸ De laatste beschikbare balans vóór het uitbreken van W.O. I werd weerhouden.

²⁶⁹ Deze bank startte op 4 april 1913. Er waren geen balanscijfers beschikbaar bij het opmaken van de RF 1915. Zie RF 1915: 137.

Bijlage 1e: Marktkapitalisatie van de Belgische en de Antwerpse banksector, 1890-1920²⁷⁰

Bron: voor Antwerpen: *Cote Officielle de la Bourse d'Anvers publiée par la Commission de la Bourse, jaargangen 1890 – 1920*. De nationale cijfers bevonden zich in de *SCOB-databank*.

JAAR	ANTWERPSE BANKEN	ALLE BANKEN	%
1890	47333810	194809050	24
1891	45998975	201735585	23
1892	45240925	184438609	25
1893	45652670	177043570	26
1894	47965175	182513705	26
1895	48297650	182436580	26
1896	51103400	190027890	27
1897	54500720	199891600	27
1898	81198320	241301100	34
1899	70481500	238566820	30
1900	72122500	230217150	31
1901	66987000	230558705	29
1902	68114000	252393490	27
1903	79503500	240973980	33
1904	88435000	268196540	33
1905	97784000	313697000	31
1906	101589000	324574000	31
1907	100858500	318716500	32
1908	112598000	343118000	33
1909	126655000	403550000	31
1910	134945500	467536500	29
1911	146746750	435047750	34
1912	145167500	427117500	34
1913	203910000	488920000	42
1914	184338000	463723000	40
1915	184338000	463723000	40
1916	178547500	448582500	40
1917	181315000	491950000	37
1918	226650000	599850000	38
1919	236780000	581895000	41
1920	281370000	548790000	51

²⁷⁰ De kolom ‘%’ geeft het procentuele aandeel van Antwerpse marktkapitalisatie in de nationale banksector.

Bijlage 1f : Overzicht van « financiële dienst »-verzorgende Antwerpse bedrijven, met vermelding van de Antwerpse elitebankiers in de dienstverstrekkende en de ontvangende bedrijven

Bron: *Le recueil Financier*, jaargang 1915 – Activiteit : zoals aangegeven in de RF – RF : paginaverwijzing in RF 1915

Banque d'Anvers : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : H.-A. de Bary, Hugo Michelis, Maurice Gevers)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Banque Belge pour l'Étranger (Ed. Bunge, F. De Jardin, A. Mols)	bank	Brussel	1251
Brazilian Traction Light and Power Co, Ltd	trammaatschappij en elektriciteit	Toronto	884
Caisse Hypothécaire d'Égypte (F. Jacobs Jr., F. De Jardin, A. Mols)	bank	Brussel	125
Cannon Brand	industrie	Antwerpen	680
Charbonnages de Noël-Sart-Culpart	steenkool	Gilly	1469
Compagnie belge des Chemins de fer réunis	spoorwegen	Brussel	220
Compagnie commerciale anversoise de l'Est africain	koloniaal bedrijf	Antwerpen	1211
Compagnie des Produits Kemmerich (H. A. de Bary, H. Michelis, L. Van de Put)	vlees en graanhandel	Antwerpen	810
Compagnie du chemin de fer Métropolitain de Paris	spoorwegen	Parijs	963
Compagnie Electrique Anversoise (Louis Van de Put)	elektriciteit	Antwerpen	1543
Compagnie Générale de Railways et de'Electricité	transport-elektriciteit	Brussel	335
Compagnie générale des Tramways d'Anvers (Alexis Mols, Léon Van den Bosch)	tram	Antwerpen	236
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada (H. A. de Bary, F. Jacobs Jr., Comte E. Le Grelle, Léon Van den Bosch, L. Van de Put, F. De Jardin, A. Mols)	landbouw-immobiliën	Antwerpen	156
Compagnie sucrière de Tucuman	suikerproductie	Buenos Ayres	1157

Crédit foncier Sud-Américain (H. Michelis)	bank	Antwerpen	1256
Crédit Immobilier Sud-Américain	bank	Antwerpen	1260
Cuivres, Métaux et Produits chimiques d'Hemixem	chemische industrie	Hemiksem	393
Société agricole et industrielle d'Egypte (F. Jacobs, L. Van de Put)	landbouw/transport	Cairo	889
Société belge de Crédit maritime (Léon Nauwelaerts, E. Bunge)	maritiem krediet	Antwerpen	151
Société des Ciments de l'Europe orientale	industrie	Antwerpen	693
Société des Moulins de Trois-Fontaines	niet vermeld	Trois-Fontaines	1606
Société Foncière Belge-Argentine (H. A. de Bary, Comte E. Le Grelle, M. Gevers, H. Michelis, L. Van de Put)	immobiliën	Antwerpen	164
Société Générale Belge-Argentine (H. A. de Bary, M. Gevers, Comte E. Le Grelle, H. Michelis, L. Van de Put)	algemene onderneming	Antwerpen	166
Société générale de Sucrieries et Raffineries en Roumanie	suiker raffinaderij	Brussel	1779
Société industrielle, charbonnière et métallurgique du bassin d'Ouspensk	actions diverses	Sint Petersburg	1061
Sucrierie et Raffinerie de Roustchouk (Bulgarie)	suiker raffinaderij	Brussel	1618
Sucrierie et Raffinerie de Pontelongo	suiker raffinaderij	Brussel	1617

Banque Centrale Anversoise : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Emile Le Grelle)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Banque Hypothécaire Transatlantique (Louis Van den Bosch)	bank	Antwerpen	110
Banque Internationale de Bruxelles	bank	Brussel	112
Charbonnages de Noël-Sart-Culpart	steenkool	Gilly	1469
Compagnie Electrique Anversoise (Louis Van de Put)	elektriciteit	Antwerpen	1543
Compagnie Nationale d'Eclairage	elektriciteit	Antwerpen	1536
La Lainière (Peignage et Filature de laine)	textiel	Verviers	657

Liebig's Extract of Meat Cy, Ld	vleesindustrie	Londen	858
Première Soc. Des Chemins de fer Secondaires en Russie	spoorwegen	Sint Petersburg	1065
South Americain Cattle Farms, Limited (E. Bunge)	vleesindustrie	Londen	1793

Banque de Commerce : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Louis Van de Put)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Agence maritime Walford	maritiem transport	Antwerpen	722
Banque Centrale de Liège	bank	Luik	81
Compagnie de l'Hévéa	rubber	Brussel	1220
Compagnie du Selangor	rubber	Brussel	68
Compagnie foncière et hypothécaire belgo-argentine (Louis Van den Bosch)	vastgoed	Brussel	1725
Crédit foncier Sud-Américain (H. Michelis)	bank	Antwerpen	1256
Crédit Immobilier Sud-Americain	bank	Antwerpen	1260
Les Huileries de Sumatra	palmolie	Brussel	772
Nafta	petroleum	Antwerpen	805
Société belge de Navigation fluviale	maritiem bedrijf	Antwerpen	787
Société Belge Industrielle et Minière du Katanga (Léon Van den Bosch)	mijnen	Brussel	1222
Société belge pour la Fabrication des câbles et fils électriques	elektriciteit	Brussel	745
Société de construction de Fours à Coke «Simplex »	hoogovens	Brussel	455

Banque de l'Union Anversoise : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Edouard Bunge, Hector Carlier)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Anciens Etablissements Morel et Verbeke	textiel	Gent	646

Banque Italo-Belge (H. Carlier, Ed. Bunge)	bank	Antwerpen	1246
Belgo-Canadian Fruit Lands Co	landbouw	Antwerpen	734
Boulonneries, forges et ateliers de construction du Nord	constructie bedrijf	Marchienne-au-Pont	1348
Brazilian Traction Light and Power Co, Ltd	trammaatschappij en elektriciteit	Toronto	884
Caisse Hypothécaire d'Egypte (F. Jacobs Jr., F. De Jardin, A. Mols)	bank	Brussel	125
Chemin de fer électrique d'Oranienbaum	elektrische spoorwegen	Sint Petersburg	1071
Cie gén. Des Chem. de fer méridionaux de l'Espagne (Léon Van den Bosch)	spoorwegen	Antwerpen	1270
Compagnie agricole du Nil (Léon Van den Bosch)	landbouw	Antwerpen	1156
Compagnie Commerciale Sud-Américaine (Léon Van den Bosch)	constructiebedrijf	Antwerpen	753
Compagnie de Chemins de fer Nord-Ouest du Brésil	spoorwegen	Rio de Janeiro	880
Compagnie des Eaux de San Antonio (Léon Van den Bosch, A. Mols, F. De Jardin)	watervoorziening	Antwerpen	1524
Compagnie des Magasins généraux et Entrepôts libres d'Anvers	immobiliën	Antwerpen	781
Compagnie Electrique Anversoise (Louis Van de Put)	electriciteit	Antwerpen	1543
Compagnie générale des Tramways d'Anvers (Alexis Mols, Léon Van den Bosch)	trammaatschappij	Antwerpen	236
Compagnie Générale des Tramways d'Athènes et du Pirée	trammaatschappij	Antwerpen	241
Compagnie Générale des Tramways électriques de Rosario (Alexis Mols, Léon Van den Bosch)	tram	Antwerpen	1731
Compagnie Immobilière d'Egypte (F. Jacobs Jr.)	immobiliën	Cairo	185
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada (H. A. de Bary, F. Jacobs Jr., Comte E. Le Grelle, Léon Van den Bosh, L. Van de Put, F. De Jardin, A. Mols)	landbouw-immobiliën	Antwerpen	156

Compagnie nationale belge de Transports maritimes	maritiem transport	Antwerpen	817
Comptoir de Commerce et d'Industrie (E. Bunge, A. Mols, F. De Jardin)	algemene onderneming	Antwerpen	127
Cotonnière Galveston (Léon Van den Bosch)	textiel	Gent	643
Crédit Foncier Sud-Américain (H. Michelis)	bank	Antwerpen	1256
Crédit Immobilier Sud-Américain	bank	Antwerpen	1260
Cuivres, Métaux et Produits chimiques d'Hemixem	chemische sector	Hemiksem	393
Etablissements Million-Guiet	autoindustrie	Antwerpen	758
Fabrica Riograndense de Adubos e Productos chimicos	chemie	Antwerpen	1575
Federated Malay States Rubber Cy, Ltd (Ed. Bunge, F. De Jardin)	rubber	Antwerpen	1216
Industria Quimica Argentina	chemie	Antwerpen	1577
Kuang Rubber Plantations (E. Bunge, A. Mols)	rubber	Antwerpen	55
L'Auxiliaire Immobilière d'Egypte (Léon Van den Bosch)	immobiliën	Antwerpen	178
L'Est du Kwango	koloniaal bedrijf	Brussel	1215
Les Comptoirs d'Irebu	actions diverses	Antwerpen	1708
Les Vicinaux Anversoises	trammaatschappij	Merksem	371
Mutualité Industrielle	investeringsmaatschappij	Seraing	402
Papeteries Anversoises	papierproductie	Antwerpen	791
Soc. Hispano-belge de Chemins de fer et de Tramways (Léon Van den Bsoch)	spoorwegen	Antwerpen	289
Société agricole de Kafr El Dawar (F. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch, L. Van de Put)	landbouw	Antwerpen	723
Société agricole et industrielle d'Egypte (F. Jacobs, L. Van de Put)	landbouw/transport	Cairo	889
Société belge de Crédit foncier	hypotheken	Antwerpen	137
Société belge de Crédit maritime (L. Nauwelaerts, E. Bunge)	maritiem krediet	Antwerpen	151

Société Belge pour l'Exploitation des Charbonnages du Centre du Donetz	steenkool	Seraing	1755
Société Belge-Egyptienne de l'Ezbekieh	immobiliën	Brussel	180
Société Cotonnière Belge-Brésilienne	textiel	Antwerpen	1554
Société d'Electricité de l'Escaut (Comte E. Le Grelle, A. Mols)	elektriciteit	Antwerpen	612
Société d'Electricité de Rosario	elektriciteit	Brussel	614
Société de Plantations de Telok Dalam (E. Bunge)	palmolie	Antwerpen	64
Société des Hauts Fourneaux de Fontoy	hoogovens	Brussel	1375
Société Equatoriale Congolaise Lulonga-Ikelemba	koloniaal bedrijf	Antwerpen	1104
Société financière des Caoutchoucs (E. Bunge)	rubber	Antwerpen	51
Société gén. Egyptienne pour l'Agriculture et le Commerce (F. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch)	landbouw	Antwerpen	724
Société Hellénique des Tramways d'Athènes, Pirée et Extens (Alexis Mols)	trammaatschappij	Athene	243
Société La Floridienne, J. Buttgenbach et Cie	chemische sector	Brussel	558
The Egyptian Enterprise and Development Co	actions diverses	Cairo	898
Tramw. et Entrep.électr. de la banlieue de St.-Pétersbourg (Léon Van den Bosch)	trammaatschappij	Antwerpen	246
Tramways et Eclairage électriques de Saratov (Léon Van den Bosch)	trammaatschappij	Brussel	345
Tramways et Electricité	transport-elektriciteit	Brussel	355
Tramways Toscans	tram	Brussel	1300

Banque Générale Belge : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Albert de Bary Jr., Léon Nauwelaerts)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Lothringer Hütten Verein « Aumets-Friede » (L. Nauwelaerts)	hoogovens	Brussel	1336

Minerva Motors	autoindustrie	Antwerpen	1742
Société de Vedrin	chemie	Risles	1579
Société métallurgique d'Espérance-Longdoz	metallurgie	Luik	1739
Union des Produits chimiques d'Hemixem	chemie	Hemiksem	716

Banque Joseph J. Le Grelle : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Emile Le Grelle)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada (H. A. de Bary, F. Jacobs Jr., Comte E. Le Grelle, Léon Van den Bosch, L. Van de Put, F. De Jardin, A. Mols)	landbouw-immobiliën	Antwerpen	156
Crédit Général du Canada (F. De Jardin, F. Jacobs Jr., Comte E. Le Grelle, A. Mols, L. Nauwelaerts)	?	Antwerpen	145

Crédit Anversois : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Louis Van den Bosch)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Banque Centrale de Liège	bank	Luik	81
Boulonneries, forges et ateliers de construction du Nord	constructie bedrijf	Marchienne-au-Pont	1348
Carrières P.-J. Wincqz	mijnuitbating	Soignies	1562
Charbonnages de Bonne-Espérance à Lambusart	steenkool	Lambusart	1441
Charbonnages de l'Arbre-Saint-Michel	steenkool	Mons-Crotteux (Luik)	1431
Charbonnages Limbourg-Meuse	steenkool	Brussel	1487
Chem. de fer et Tram.électriques des Basses-Pyrénées et des Pays basques	spoorwegen-trammaatschappij	Brussel	250
Cie Générale des Tramways électriques de Rosario (Alexis Mols, Léon Van den Bosch)	tram	Antwerpen	1731
Ciments de Visé	industrie	Brussel	695
Compagnie belge d'Engrais organiques et d'Electricité	elektriciteit	Brussel	1573
Compagnie des Charbonnages Prokhorow	steenkool	Brussel	1478
Compagnie des Eaux de San Antonio	watervoorziening	Antwerpen	1524

(Léon Van den Bosch, A. Mols, F. De Jardin)			
Compagnie des Tramways et d'Eclairage Electriques de Salonique	tram/elektriciteit	Saloniki	1085
Compagnie générale des Tramways d'Anvers (Alexis Mols, Léon Van den Bosch)	trammaatschappij	Antwerpen	236
Compagnie Mutuelle Eau, Gaz, Electricité	water-gas-elektriciteit	Brussel	577
Crédit Général du Canada (F. De Jardin, F. Jacobs Jr., Comte E. Le Grelle, A. Mols, L. Nauwelaerts)	algemene onderneming	Antwerpen	145
Fabrique de Ciment Portland et Briqueteries de Raevens	bouwgrondstoffen	Raevens	1564
Fabrique de Soie artificielle de Tubize	textiel	Tubize	670
Glaceries et Charbonnages de Bohême ;	glas-steenkool	Brussel	572
Les Grandes Brasseries de Bucarest	actions diverses	Brussel	740
Les Grandes Brasseries du Hainaut	brouwerij	Mons	1773
Les Tramways de Dunkerque et de Calais (F. Jabobs Jr.)	tram	Brussel	1284
Les Tramways de Rotterdam (Léon Van den Bosch)	tram	Antwerpen	1733
Magyar-Belga Fémipargyár Részvénytársaság	spoorwegenonderdelen	Budapest	1019
Norfolk and Western Railway Company	spoorwegen	Roanoke (Virginie)	1649
Pêcheries à Vapeur	visserij	Oostende	798
Soc. des Fonderies et Distributions d'Eau de Ciney	water	Ciney	1355
Société belge des Pétroles de Tustanowice (Galicie-Autriche)	petroleum	Brussel	803
Société de Montfort	mijnuitbating	Poulseur (provincie Luik)	1561
Société des Charbonnages du Horloz	steenkol	Tilleur lez-Liége	1458
Société des Forges de Jumet	metaal industrie	Jumet	1382
Société des Hauts Fourneaux de Fontoy	hoogovens	Brussel	1375
Société des Produits du Liège	niet vermeld	Brussel	1777
Société Hellénique des Tramways d'Athènes, Pirée et Extens (Alexis Mols)	trammaatschappij	Athene	243
Société industrielle Belgo-Roumaine (Louis Van de Put, Louis Van den Bosch)	actions diverses	Antwerpen	776

Société internationale des Ciments et Brevets Stein	industrie	Tilleur	697
Société métallurgique de Sambre-et-Moselle	hoogovens	Montignies-sur-Sambre	1408
Sucrierie et Raffinerie de Roustchouk (Bulgarie)	suikerraffinaderij	Brussel	1618
Sucrierie et Raffinerie de Pontelongo	suikerraffinaderij	Brussel	1617
Tram-Car Nord Midi	tram	Brussel	354
Tramway à vapeur du Sud (Zuider Stoomtramweg M'y)	stoomtram	Breda	1010
Tramways de Kharkoff	trammaatschappij	Brussel	293
Tramways électriques en Castille	trammaatschappij	Brussel	266
Tramways et Eclairage électriques de Saratov (Léon Van den Bosch)	trammaatschappij	Brussel	345
Union des Tramways	trammaatschappij	Brussel	363
Usines à Zinc de Hambourg	zinkproductie	Brussel	566
Verreries Bennert et Bivort et Courcelles réunies	glasproductie	Jumet	575

Crédit Colonial et Commercial :

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Compagnie du Selangor	rubber	Brussel	68
Comptoirs Commerciaux Africains	koloniaal bedrijf	Antwerpen	1215
Plantations Fauconnier et Posth	rubber	Brussel	66

Crédit Mobilier de Belgique : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Edouard Bunge, Hector Carlier, Léon Van den Bosch)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Amylo	niet gekend	Brussel	728
Union Anversoise de Tramways et d'Entrepr. Electriques (Léon Van den Bosch, H. Carlier)	tram-elektriciteit	Antwerpen	361

Crédit National Industriel :

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Compagnie de Fabrication des Dérivés de Naphte russe	benzine	Antwerpen	757
Compagnie des Produits de Naphte	benzine	Antwerpen	809
Pétroles de Boryslaw	petroleum	Antwerpen	802
Pétroles de Grosnyi (Russie)	petroleum	Antwerpen	1611
Pétroles de Romanie (F. Jacobs fils)	petroleum	Antwerpen	1613

Compagnie Commerciale Belge : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : H.-A. De Bary, Albert de Bary Jr., Louis Van de Put)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Compagnie Rurale Anversoise (H-A de Bary, E. Le Grelle H. Michelis, L. Van den Bosch, L. Van de Put, A. de Bary jr.)	landbouw	Antwerpen	813

Osterrieth et Cie:

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Plantations de Kiniati	landbouw	Antwerpen	64

Société Coloniale Anversoise: (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Hugo Michelis)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Citas (Mols A.)	actions diverses	Brussel	1206
Compagnie belge maritime du Congo	koloniaal bedrijf	Antwerpen	58
Compagnie du Lomami	koloniaal bedrijf	Brussel	56

Gesellschaft Sud-Kamerun	koloniaal	Hamburg	1782
Société des Charbonnages réunis Laura et Vereenign	steenkool	Brussel	1465
Société des Mines de Manganèse d'Ouro-Preto (Léon Van den Bosch)	mijnen	Antwerpen	543

Société Financière des Caoutchoucs : (Elitebankier(s) in de raad van beheer : Edouard Bunge)

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Bungsar Estates & Development Compagny, Limited (E. Bunge)	rubber	Antwerpen	1204
Kuala Lumpur Rubber Compagnie, Ld (E. Bunge)	rubber	Londen	1790
Sennah Rubber Compagnie, Ld	rubber	Londen	1792
Tanjong Malim Rubber Compagnie, Ltd (E. Bunge)	rubber	Londen	1797

Société française de Banques et de Dépôts :

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Makeewka Soc. de l'Industrie Houillère et Métallurgique dans le Donetz	staalindustrie	Makeewka	1809
Mexico Tramways Company	tram	Toronto	1160

The London and River Plate Bank :

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Société anonyme commercial La Belga	handelsmaatschappij	Antwerpen	1776

Victor Dhanis et Cie:

Bedrijf	Activiteit	Zetel	RF
Linière des Flandres	textiel	Gent	659

Bijlage 2a: Alfabetisch overzicht van de Antwerpse bankiers in 1913-1914

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915

[Naam: van de bankier / GK: Geaccumuleerd Kapitaal door de bankmandaten gerepresenteerd / RA: Ranking volgens geaccumuleerd kapitaal (zie bijlage 2b)]

Naam	GK	RA
Adriaensen, Louis	4000	142
Aerts, Alphonse	33000	50
Albrecht, Gustave	2500	158
Andrae, Stanley	10000	110
Aulit, John	4000	143
Bal, Th.	18000	86
Bauss, Ch.	36500	44
Bellemans, Louis	4250	135
Bennert, Oscar-W.	12000	104
Block, Georges	15000	89
Bloquaux, Constant	5000	129
Böcking, Richard	4500	134
Bonnivert, Olivier	3000	148
Born, Georges	25000	60
Bracht, Victor	69000	15
Brauss, Henri-Théodore	10000	111
Brauss, Théodore	15000	90
Brixy, Jean	4250	136
Brockdorff, Fred.	18000	87
Buchsweiler, Nathan	53000	18
Bunge, Edouard	168200	1
Bunge, Edouard Jr.	45000	27
Cahen, Emile	25000	61
Carlier, Fernand	25000	62
Carlier, Hector	87000	9
Castelein, Edgard	25000	63
Ciselet, Herm.	3000	149
Cogels, Frédégand (baron)	30000	53
Coveliers, Eugène	3000	150
Creutz, Prosper	49500	23
Criquillion, Louis	35000	46
de Bary, Albert Jr.	86750	10
de Bary, Carl-August	6000	122
de Bary, H. Albert	161750	2
de Bary, Mariano	46250	26
De Bontridder, Emile	6000	123
de Brouchoven de Bergeyck	35000	47
de Browne (baron)	10000	112
de Browne, Constant	1200	168
de Cock de Rameyen, Alphonse	25000	64
de Cock de Rameyen, Léopold	10000	113
de Cock, Georges	1200	169
de Cock, Léopold	20000	77
De Decker, Léon	15000	91
De Decker, Robert	32000	52

de Gruben, Alph. (baron)	6000	124
De Jardin, Fernand	106700	7
de l'Arbre, Armand	4000	144
de Mahieu, Jules	4250	137
de Marcas, Martin	25000	65
De Meulder, Victor	10000	114
De Smedt, Achille	3000	151
de Terwagne, Raymond (baron)	20000	78
De Volder, Josse	12000	105
De Vos, Gustave	10000	115
Dekkers, Johan Louis	2500	159
Delbeke, August (baron)	45000	28
Dhanis, Victor	15000	92
du Bois de Vroylande, Ubald	15000	93
Elsen, Léon	45000	29
Engels, Henri-J.	5000	130
Fester, Henri	25000	66
Fierens, Laurent	25200	59
Foulon, Maurice	5000	131
Franck, Otto	3000	152
Franck, Pierre	12000	106
Friling, Willy	21200	76
Fuchs, Léon	53000	19
Fuhrmann, Henri	36000	45
Garlinck, Félix	3000	153
Gevers, Alfred	45000	30
Gevers, Maurice	130500	5
Gevers, Max	6000	125
Gevers, Raymond	53500	17
Goethals, Chev. Ern.	20000	79
Good, Charles	23000	73
Good, Frédéric	8000	121
Grell, François	2500	160
Grisar, Alfred	43000	33
Grisar, Ch.-Godefroid	50000	22
Grote, Wilhelm	10000	116
Grünewald, Otto	2000	165
Gustin, Paul	15000	94
Havenith, Evrard Jr.	14000	99
Hermans, Théo	4250	138
Hertoghe-Belpaire, Ch.	37000	42
Hesbain, Aimé	2500	161
Jacobs, Ernest	20000	80
Jacobs, Frédéric	44000	32
Jacobs, Frédéric Jr.	72000	13
Jacobs, Louis	39000	39

Jacobs, Maurice	6000	126
Janssens, Jean-Pierre	2500	162
Keusters, Léon	20000	81
Koch, Julien	14000	100
Kreglinger, Albert	50500	21
Kreglinger, Paul	61000	16
Kreglinger, Théod.	12500	103
Kronacher, Léopold	19000	84
Lang, Emile	25000	67
Le Grelle, Emile (comte)	156500	3
Le Grelle, Oscar (comte)	40000	37
Le Jeune, Albert	22000	74
Lens, Ch.	12000	107
Leonard, Fernand	25000	68
Lepreux, Robert	25000	69
Luth, Charles	3000	154
Maquinay, Albert	20000	82
Marsily, Edouard-W.	43000	34
Marsily, Ferdinand	18000	88
Masson, Paul	15000	95
Meeûs, Victor	1000	170
Michelis, Hugo	124500	6
Mols, Alexis	92200	8
Montens, Emmanuel	10000	117
Moretus de Bouchout, Ph.	11200	109
Morren, Marcel	43000	35
Mortelmans, Arthur	2500	163
Muller, Hermann	2000	166
Nauwelaerts, Léon	84000	11
Nellens, Joseph	3000	155
Oboussier, Albert-Félix	2000	167
Osterrieth, Alexander	6000	127
Osterrieth, Alfred	29750	54
Osterrieth, Max	40500	36
Osterrieth, Paul	40000	38
Rensburg, E.-H.	14000	101
Rhodium, Alfonse	10000	118
Rhodium, Felix	14500	97
Rhodium, Richard	33500	49
Rom, François	6000	128
Ruys, Edouard	25500	57

Scheidt, Christian	5000	132
Schepens, Frans	5000	133
Schul, Pierre	4250	139
Smets, François	10000	119
Snoeck, Gustave	37000	43
Speth, Frédéric	19000	85
Spruyt, Charles	35000	48
Stappers, Jules	46750	25
Stoop, Gustave	4250	140
Suys, Ernest	39000	40
Swolfs, Clément	20000	83
Thys, Henri	1000	171
Tieman, Henri-E.	25000	70
Ullens de Schooten, A.	45000	31
Van de Put, Louis	150750	4
Van de Velde, Willy	32500	51
Van de Wouwer, Alphonse	4000	145
Van den Bosch, Léon	71000	14
Van den Bosch, Louis	82500	12
Van der Linden, Jean	15000	96
Van der Molen, Oscar	22000	75
Van der Taelen, John-C.	14000	102
Van Glabbeek, Paul	3000	156
Van Nyen, Charles	14250	98
Van Put, Joseph	27000	55
Van Strydonck, Paul	3000	157
Van Turnhout, Gustave	10000	120
vanderBeken-Pasteel, Adrien	4000	146
Vercruysse, Edgard	37500	41
Verhoustraeten, Maurice	12000	108
Verlent, Louis	25000	71
Vermeulen, François	2500	164
Vogel, Paul	25000	72
von Mallinckrodt, Wilhelm	52500	20
von Mirbach, Wilhelm (baron)	48500	24
Walton, Fernand	1000	172
Waterkeyn, Joseph-M.	4000	147
Waterkeyn, Louis	4250	141
Wégimont, Joseph	27000	56
Werbrouck, Albert	25500	58

Bijlage 2b: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens geaccumuleerde waarde van de bankmandaten

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915

[RA: Ranking volgens geaccumuleerd kapitaal / Naam: van de bankier / GK: Geaccumuleerd Kapitaal door de bankmandaten gerepresenteerd]

RA	Naam	GK			
1	Bunge, Edouard	168200	46	Criquillion, Louis	35000
2	de Bary, H. Albert	161750	47	de Brouhoven de Bergeyck	35000
3	Le Grelle, Emile (comte)	156500	48	Spruyt, Charles	35000
4	Van de Put, Louis	150750	49	Rhodus, Richard	33500
5	Gevers, Maurice	130500	50	Aerts, Alphonse	33000
6	Michelis, Hugo	124500	51	Van de Velde, Willy	32500
7	De Jardin, Fernand	106700	52	De Decker, Robert	32000
8	Mols, Alexis	92200	53	Cogels, Frédéricgand (baron)	30000
9	Carlier, Hector	87000	54	Osterrieth, Alfred	29750
10	de Bary, Albert Jr.	86750	55	Van Put, Joseph	27000
11	Nauwelaerts, Léon	84000	56	Wégimont, Joseph	27000
12	Van den Bosch, Louis	82500	57	Ruys, Edouard	25500
13	Jacobs, Frédéric Jr.	72000	58	Werbrouck, Albert	25500
14	Van den Bosch, Léon	71000	59	Fierens, Laurent	25200
15	Bracht, Victor	69000	60	Born, Georges	25000
16	Kreglinger, Paul	61000	61	Cahen, Emile	25000
17	Gevers, Raymond	53500	62	Carlier, Fernand	25000
18	Buchsweiler, Nathan	53000	63	Castelein, Edgard	25000
19	Fuchs, Léon	53000	64	de Cock de Rameyen, Alphonse	25000
20	von Mallinckrodt, Wilhelm	52500	65	de Marcas, Martin	25000
21	Kreglinger, Albert	50500	66	Fester, Henri	25000
22	Grisar, Ch.-Godefroid	50000	67	Lang, Emile	25000
23	Creutz, Prosper	49500	68	Leonard, Fernand	25000
24	von Mirbach, Wilhelm (baron)	48500	69	Lepreux, Robert	25000
25	Stappers, Jules	46750	70	Tieman, Henri-E.	25000
26	de Bary, Mariano	46250	71	Verlent, Louis	25000
27	Bunge, Edouard Jr.	45000	72	Vogel, Paul	25000
28	Delbeke, August (baron)	45000	73	Good, Charles	23000
29	Elsen, Léon	45000	74	Le Jeune, Albert	22000
30	Gevers, Alfred	45000	75	Van der Molen, Oscar	22000
31	Ullens de Schooten, A.	45000	76	Friling, Willy	21200
32	Jacobs, Frédéric	44000	77	de Cock, Léopold	20000
33	Grisar, Alfred	43000	78	de Terwagne, Raymond (baron)	20000
34	Marsily, Edouard-W.	43000	79	Goethals, Chev. Ern.	20000
35	Morren, Marcel	43000	80	Jacobs, Ernest	20000
36	Osterrieth, Max	40500	81	Keusters, Léon	20000
37	Le Grelle, Oscar (comte)	40000	82	Maquinay, Albert	20000
38	Osterrieth, Paul	40000	83	Swolfs, Clément	20000
39	Jacobs, Louis	39000	84	Kronacher, Léopold	19000
40	Suys, Ernest	39000	85	Speth, Frédéric	19000
41	Vercruyse, Edgard	37500	86	Bal, Th.	18000
42	Hertoghe-Belpaire, Ch.	37000	87	Brockdorff, Fred.	18000
43	Snoeck, Gustave	37000	88	Marsily, Ferdinand	18000
44	Bauss, Ch.	36500	89	Block, Georges	15000
45	Fuhrmann, Henri	36000	90	Brauss, Théodore	15000
			91	De Decker, Léon	15000

92	Dhanis, Victor	15000
93	du Bois de Vroylande, Ubald	15000
94	Gustin, Paul	15000
95	Masson, Paul	15000
96	Van der Linden, Jean	15000
97	Rhodius, Felix	14500
98	Van Nyen, Charles	14250
99	Havenith, Evrard Jr.	14000
100	Koch, Julien	14000
101	Rensburg, E.-H.	14000
102	Van der Taelen, John-C.	14000
103	Kreglinger, Théod.	12500
104	Bennert, Oscar-W.	12000
105	De Volder, Josse	12000
106	Franck, Pierre	12000
107	Lens, Ch.	12000
108	Verhoustraeten, Maurice	12000
109	Moretus de Bouchout, Ph.	11200
110	Andreae, Stanley	10000
111	Brauss, Henri-Théodore	10000
112	de Browne (baron)	10000
113	de Cock de Rameyen, Léopold	10000
114	De Meulder, Victor	10000
115	De Vos, Gustave	10000
116	Grote, Wilhelm	10000
117	Montens, Emmanuel	10000
118	Rhodius, Alfonse	10000
119	Smets, François	10000
120	Van Turnhout, Gustave	10000
121	Good, Frédéric	8000
122	de Bary, Carl-August	6000
123	De Bontridder, Emile	6000
124	de Gruben, Alph. (baron)	6000
125	Gevers, Max	6000
126	Jacobs, Maurice	6000
127	Osterrieth, Alexander	6000
128	Rom, François	6000
129	Bloquaux, Constant	5000
130	Engels, Henri-J.	5000
131	Foulon, Maurice	5000
132	Scheidt, Christian	5000

133	Schepens, Frans	5000
134	Böcking, Richard	4500
135	Bellemans, Louis	4250
136	Brixy, Jean	4250
137	de Mahieu, Jules	4250
138	Hermans, Théo	4250
139	Schul, Pierre	4250
140	Stoop, Gustave	4250
141	Waterkeyn, Louis	4250
142	Adriaensen, Louis	4000
143	Aulit, John	4000
144	de l'Arbre, Armand	4000
145	Van de Wouwer, Alphonse	4000
146	vanderBeken-Pasteel, Adrien	4000
147	Waterkeyn, Joseph-M.	4000
148	Bonnivert, Olivier	3000
149	Ciselet, Herm.	3000
150	Coveliers, Eugène	3000
151	De Smedt, Achille	3000
152	Franck, Otto	3000
153	Garlinck, Félix	3000
154	Luth, Charles	3000
155	Nellens, Joseph	3000
156	Van Glabbeek, Paul	3000
157	Van Strydonck, Paul	3000
158	Albrecht, Gustave	2500
159	Dekkers, Johan Louis	2500
160	Grell, François	2500
161	Hesbain, Aimé	2500
162	Janssens, Jean-Pierre	2500
163	Mortelmans, Arthur	2500
164	Vermeulen, François	2500
165	Grünwald, Otto	2000
166	Muller, Hermann	2000
167	Oboussier, Albert-Félix	2000
168	de Browne, Constant	1200
169	de Cock, Georges	1200
170	Meeûs, Victor	1000
171	Thys, Henri	1000
172	Walton, Fernand	1000

Bijlage 2c: Overzicht van Antwerpse bankiers in 1913-14, gerangschikt volgens het aantal bankmandaten

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915

[AR: Alternatieve Ranking volgens het aantal bankmandaten / Naam: van de bankier / AM: Aantal Mandaten in portefeuille / GK: Geaccumuleerd Kapitaal door de bankmandaten gerepresenteerd / RA: Ranking volgens geaccumuleerd kapitaal (zie bijlage 2a)]

AR	Naam	AM	GK	RA
1	de Bary, H. Albert	11	161750	2
2	Van de Put, Louis	11	150750	4
3	Bunge, Edouard	10	168200	1
4	Le Grelle, Emile (comte)	10	156500	3
5	Gevers, Maurice	8	130500	5
6	De Jardin, Fernand	8	106700	7
7	Michelis, Hugo	7	124500	6
8	Mols, Alexis	7	92200	8
9	Van den Bosch, Louis	6	82500	12
10	Bracht, Victor	6	69000	15
11	de Bary, Albert Jr.	5	86750	10
12	von Mallinckrodt, Wilhelm	5	52500	20
13	Creutz, Prosper	5	49500	23
14	Stappers, Jules	5	46750	25
15	Carlier, Hector	4	87000	9
16	Nauwelaerts, Léon	4	84000	11
17	Van den Bosch, Léon	4	71000	14
18	Kreglinger, Paul	4	61000	16
19	Kreglinger, Albert	4	50500	21
20	von Mirbach, Wilhelm (baron)	4	48500	24
21	de Bary, Mariano	4	46250	26
22	Delbeke, August (baron)	4	45000	28
23	Van de Velde, Willy	4	32500	51
24	Fierens, Laurent	4	25200	59
25	Buchsweiler, Nathan	3	53000	18
26	Fuchs, Léon	3	53000	19
27	Grisar, Ch.-Godefroid	3	50000	22
28	Jacobs, Frédéric	3	44000	32
29	Grisar, Alfred	3	43000	33
30	Osterrieth, Max	3	40500	36
31	Jacobs, Louis	3	39000	39
32	Bauss, Ch.	3	36500	44
33	Fuhrmann, Henri	3	36000	45
34	Rhodius, Richard	3	33500	49
35	De Decker, Robert	3	32000	52
36	Osterrieth, Alfred	3	29750	54
37	Van Put, Joseph	3	27000	55
38	Van der Molen, Oscar	3	22000	75
39	Jacobs, Frédéric Jr.	2	72000	13
40	Gevers, Raymond	2	53500	17
41	Bunge, Edouard Jr.	2	45000	27
42	Elsen, Léon	2	45000	29
43	Gevers, Alfred	2	45000	30

44	Ullens de Schooten, A.	2	45000	31
45	Marsily, Edouard-W.	2	43000	34
46	Morren, Marcel	2	43000	35
47	Le Grelle, Oscar (comte)	2	40000	37
48	Vercruysse, Edgard	2	37500	41
49	Hertoghe-Belpaire, Ch.	2	37000	42
50	Snoeck, Gustave	2	37000	43
51	Aerts, Alphonse	2	33000	50
52	Cogels, Frédéricgand (baron)	2	30000	53
53	Wégimont, Joseph	2	27000	56
54	Ruys, Edouard	2	25500	57
55	Werbrouck, Albert	2	25500	58
56	Fester, Henri	2	25000	66
57	Good, Charles	2	23000	73
58	Le Jeune, Albert	2	22000	74
59	Friling, Willy	2	21200	76
60	Maquinay, Albert	2	20000	82
61	Kronacher, Léopold	2	19000	84
62	Speth, Frédéric	2	19000	85
63	Marsily, Ferdinand	2	18000	88
64	Van Nyen, Charles	2	14250	98
65	Kreglinger, Théod.	2	12500	103
66	Lens, Ch.	2	12000	107
67	Moretus de Bouchout, Ph.	2	11200	109
68	Osterrieth, Paul	1	40000	38
69	Suys, Ernest	1	39000	40
70	Criquillion, Louis	1	35000	46
71	de Brouchoven de Bergeyck	1	35000	47
72	Spruyt, Charles	1	35000	48
73	Born, Georges	1	25000	60
74	Cahen, Emile	1	25000	61
75	Carlier, Fernand	1	25000	62
76	Castelein, Edgard	1	25000	63
77	de Cock de Rameyen, Alphonse	1	25000	64
78	de Marcas, Martin	1	25000	65
79	Lang, Emile	1	25000	67
80	Leonard, Fernand	1	25000	68
81	Lepreux, Robert	1	25000	69
82	Tieman, Henri-E.	1	25000	70
83	Verlent, Louis	1	25000	71
84	Vogel, Paul	1	25000	72
85	de Cock, Léopold	1	20000	77
86	de Terwagne, Raymond (baron)	1	20000	78
87	Goethals, Chev. Ern.	1	20000	79

88	Jacobs, Ernest	1	20000	80
89	Keusters, Léon	1	20000	81
90	Swolfs, Clément	1	20000	83
91	Bal, Th.	1	18000	86
92	Brockdorff, Fred.	1	18000	87
93	Block, Georges	1	15000	89
94	Brauss, Théodore	1	15000	90
95	De Decker, Léon	1	15000	91
96	Dhanis, Victor	1	15000	92
97	du Bois de Vroylande, Ubald	1	15000	93
98	Gustin, Paul	1	15000	94
99	Masson, Paul	1	15000	95
100	Van der Linden, Jean	1	15000	96
101	Rhodium, Felix	1	14500	97
102	Havenith, Evrard Jr.	1	14000	99
103	Koch, Julien	1	14000	100
104	Rensburg, E.-H.	1	14000	101
105	Van der Taelen, John-C.	1	14000	102
106	Bennert, Oscar-W.	1	12000	104
107	De Volder, Josse	1	12000	105
108	Franck, Pierre	1	12000	106
109	Verhoustraeten, Maurice	1	12000	108
110	Andreae, Stanley	1	10000	110
111	Brauss, Henri-Théodore	1	10000	111
112	de Browne (baron)	1	10000	112
113	de Cock de Rameyen, Léopold	1	10000	113
114	De Meulder, Victor	1	10000	114
115	De Vos, Gustave	1	10000	115
116	Grote, Wilhelm	1	10000	116
117	Montens, Emmanuel	1	10000	117
118	Rhodium, Alfonse	1	10000	118
119	Smets, François	1	10000	119
120	Van Turnhout, Gustave	1	10000	120
121	Good, Frédéric	1	8000	121
122	de Bary, Carl-August	1	6000	122
123	De Bontridder, Emile	1	6000	123
124	de Gruben, Alph. (baron)	1	6000	124
125	Gevers, Max	1	6000	125
126	Jacobs, Maurice	1	6000	126
127	Osterrieth, Alexander	1	6000	127
128	Rom, François	1	6000	128
129	Bloquaux, Constant	1	5000	129
130	Engels, Henri-J.	1	5000	130

131	Foulon, Maurice	1	5000	131
132	Scheidt, Christian	1	5000	132
133	Schepens, Frans	1	5000	133
134	Böcking, Richard	1	4500	134
135	Bellemans, Louis	1	4250	135
136	Brixy, Jean	1	4250	136
137	de Mahieu, Jules	1	4250	137
138	Hermans, Théo	1	4250	138
139	Schul, Pierre	1	4250	139
140	Stoop, Gustave	1	4250	140
141	Waterkeyn, Louis	1	4250	141
142	Adriaensen, Louis	1	4000	142
143	Aulit, John	1	4000	143
144	de l'Arbre, Armand	1	4000	144
145	Van de Wouwer, Alphonse	1	4000	145
146	vanderBeken-Pasteel, Adrien	1	4000	146
147	Waterkeyn, Joseph-M.	1	4000	147
148	Bonnivert, Olivier	1	3000	148
149	Ciselet, Herm.	1	3000	149
150	Coveliers, Eugène	1	3000	150
151	De Smedt, Achille	1	3000	151
152	Franck, Otto	1	3000	152
153	Garlinck, Félix	1	3000	153
154	Luth, Charles	1	3000	154
155	Nellens, Joseph	1	3000	155
156	Van Glabbeek, Paul	1	3000	156
157	Van Strydonck, Paul	1	3000	157
158	Albrecht, Gustave	1	2500	158
159	Dekkers, Johan Louis	1	2500	159
160	Grell, François	1	2500	160
161	Hesbain, Aimé	1	2500	161
162	Janssens, Jean-Pierre	1	2500	162
163	Mortelmans, Arthur	1	2500	163
164	Vermeulen, François	1	2500	164
165	Grünwald, Otto	1	2000	165
166	Muller, Hermann	1	2000	166
167	Oboussier, Albert-Félix	1	2000	167
168	de Browne, Constant	1	1200	168
169	de Cock, Georges	1	1200	169
170	Meeûs, Victor	1	1000	170
171	Thys, Henri	1	1000	171
172	Walton, Fernand	1	1000	172

Bijlage 2d -1: Het professionele netwerk van Edouard Bunge

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Edouard Bunge</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	11	168.200.000	56,89
Bancair publiek	1	50.000.000	16,91
Niet-bancair	16	77.450.000	26,20
Totaal	27	295.650.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	295,65	27,59
Aantal bedrijven	112	27	24,11
Aantal beheerders	661	191	28,90
Aantal contacten	2699	326	12,08
<i>Integratie in top 14</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	9	69,23
Aantal contacten	438	23	5,25

B. Bestuursmandaten (27)

<i>Naam</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge pour l'étranger	Beheerder	Bank	Brussel	30.000.000
Banque de l'Union Anversoise	Voorzitter	Bank	Antwerpen	20.000.000
Banque du Congo Belge	Beheerder	Bank	Brussel	5.000.000
Banque Italo-Belge	Commis-saris	Bank	Antwerpen	25.000.000
Banque Nationale de Belgique	Censor	Bank	Brussel	50.000.000
Bungsar Estates & Development Company, Ltd	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	1.250.000
Compagnie du Congo belge	V- Voorzitter	Koloniale handel	Mobeka	0
Compagnie royale Belgo-Argentine (Navigation)	Voorzitter	Maritiem transport	Antwerpen	5.000.000
Comptoir Commercial Congolais	Beheerder	Koloniale handel	Fayala	2.000.000
Comptoir de Commerce et d'Industrie	Beheerder	Bank	Antwerpen	1.200.000
Crédit Mobilier de Belgique	Beheerder	Bank	Antwerpen	40.000.000
Federated Malay States Rubber Company, Ltd	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	4.100.000
Kuala Lumpur Rubber Company, Ltd.	Beheerder	Rubberhandel	Londres	5.250.000
Kuang Rubber Plantations	Voorzitter	Rubberhandel	Antwerpen	4.000.000
Le Lloyd Belge	Beheerder	Verzekering	Antwerpen	6.000.000
Piassa Oeloe Rubber Company, Ltd.	Voorzitter	Rubberhandel	Antwerpen	1.500.000
Société belge de Crédit maritime	Beheerder	Bank	Antwerpen	5.000.000
Société Commerciale et Financière Africaine	Beheerder	Bank	Brussel	4.000.000
Société de Minoteries et d'Elévateurs à Grains	Voorzitter	Graanhandel	Brussel	24.000.000
Société des Plantations de Telok Dalam	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	2.250.000
Société Financière des Caoutchoucs	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	20.000.000
Société Hypothécaire Belge-Américaine	Beheerder	Bank	Brussel	18.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	20.000.000
Société Isangi	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	700.000
Soeka Djadi Estates, Ltd	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	400.000
South American Cattle Farms, Ltd.	Beheerder	Vleeshandel	Londres	500.000
Tanjong Malim Rubber C ^o , Ltd.	Beheerder	Rubberhandel	Londres	500.000

Genealogische fragmenten van Edouard Gustave Bunge

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Carl Gustave Bunge, geboren rond 1811, overleden in het jaar 1884.

Hij was gehuwd met Laura Maria Gertrude Fallenstein, geboren rond 1820, overleden in het jaar 1899.

Uit dit huwelijk:

1. Julie Emilie, geboren te Amsterdam op 16 januari 1843.
Zij is getrouwd te Antwerpen op 14 april 1866 met Ernst Alexander Bunge, geboren te Amsterdam op 17 oktober 1841, zoon van *Julius Bunge* en *Charlotta Antonie Hasenclever*.
2. Emilie Julie, geboren te Amsterdam op 16 oktober 1843.
Zij is getrouwd te Antwerpen op 23 april 1864 met Gottlieb Julius Bunge, geboren te Amsterdam op 12 september 1838, zoon van *Julius Bunge* en *Charlotta Antonie Hasenclever*.
3. Ernst Antonius, geboren rond 1847.
4. Marie Elisabeth, geboren te Amsterdam op 28 januari 1848.
Zij is getrouwd te Antwerpen op 15 oktober 1870 met Moritz Hufmann, geboren te Werden (Dusseldorf) op 21 februari 1847, zoon van *Robert Hufmann* en *Lisette Scherpenhausen*.
5. Edouard Gustave, geboren te Antwerpen op 16 oktober 1851, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Edouard Gustave Bunge, geboren te Antwerpen op 16 oktober 1851, zoon van I.

Hij is getrouwd te Antwerpen op 15 mei 1886 met Marie Sophie Karcher, geboren te Sainte Adresse (Le Havre) op 3 juli 1863, overleden in het jaar 1907, dochter van *Edouard Charles Karcher* en *Sophie Dorothea Zix*.

Uit dit huwelijk:

1. Sophia Laura, geboren te Antwerpen op 12 maart 1887.
Zij is getrouwd in het jaar 1911 met Felix Rhodius, geboren in het jaar 1881.
2. Laura Maria, geboren te Antwerpen op 3 juni 1888.
3. Dorothea Emilia, geboren te Antwerpen op 21 juli 1889.
Zij is getrouwd in het jaar 1910 met Victor Bracht, geboren in het jaar 1883.
4. Erica, geboren te Antwerpen in het jaar 1891.
Zij is getrouwd in het jaar 1919 met Milton Brown, geboren in het jaar 1890.
5. Eva, geboren te Antwerpen in het jaar 1894.
Zij is getrouwd in het jaar 1919 met Andrew Widderson, geboren in het jaar 1884.
6. Hilda, geboren te Antwerpen in het jaar 1895.
Zij was gehuwd met William Tuck, geboren in het jaar 1890.

Bijlage 2d -2: Het professionele netwerk van Heinrich Albert de Bary

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Heinrich Albert de Bary</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	11	169.750.000	85,15
Niet-bancair	16	29.600.000	14,85
Totaal	17	199.350.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	199,35	27,59
Aantal bedrijven	112	17	15,18
Aantal beheerders	661	111	16,79
Aantal contacten	2699	212	7,85
<i>Integratie in top 14</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	12	92,31
Aantal contacten	438	58	13,24

B. Bestuursmandaten (17)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge de Prêts Fonciers	Voorzitter	Bank	Antwerpen	39.000.000
Banque d'Anvers	Commissaris	Bank	Antwerpen	25.000.000
Compagnie Commerciale Belge, anct H. A. de Bary	Voorzitter	Actions diverses	Antwerpen	7.000.000
Compagnie des Produits Kemmerich	Voorzitter	Vleeshandel	Antwerpen	14.000.000
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	6.000.000
Compagnie Rurale Anversoise	Voorzitter	Bank	Antwerpen	8.000.000
Crédit Foncier belgo-suisse du Mexique	Voorzitter	Bank	Antwerpen	10.000.000
La Mutualité Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	3.750.000
L'Alliance Anversoise	Voorzitter	Actions diverses	Antwerpen	4.400.000
L'Industrielle Belge	Voorzitter	Actions diverses	Antwerpen	1.200.000
Société Anversoise pour la recherche des Mines au Katanga	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	3.000.000
Société Commerciale et Financière Belge	Voorzitter	Bank	Antwerpen	4.500.000
Société Foncière Belge-Argentine	Voorzitter	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société Foncière Belgo-Canadienne	Voorzitter	Bank	Antwerpen	14.500.000
Société Générale Belge-Argentine	Voorzitter	Bank	Antwerpen	14.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	20.000.000
Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine	Voorzitter	Bank	Antwerpen	15.000.000

C. Genealogische fragmenten van Heinrich Albert de Bary

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Heinrich Carl de Bary, geboren te Bockenheim (D) op 29 augustus 1805, overleden te Barmen (D) op 27 december 1851.

Hij is voor de eerste maal getrouwd te Elberfeld (D) op 13 augustus 1829 met Paulina Wilhelmina Korten, geboren op 11 september 1808.

Uit dit huwelijk:

1. Emma Jacoba Augusta, geboren te Barmen (D) op 17 december 1835, overleden aldaar op 23 april 1921.

Zij is getrouwd te Barmen (D) op 5 oktober 1855 met Gustav Adolph Grote, geboren te Barmen (D) op 27 november 1830, overleden op 29 december 1872.

Hij is voor de tweede maal getrouwd te Barmen (D) op 6 januari 1846 met Laura Orth, geboren te Barmen (D) op 4 september 1820, overleden te Bonn (D) op 5 november 1876.

Uit dit huwelijk:

2. Heinrich Albert, geboren te Barmen (D) op 26 maart 1847, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Heinrich Albert de Bary, geboren te Barmen (D) op 26 maart 1847, overleden te Amsterdam op 15 december 1929, zoon van I.

Hij was voor de eerste maal gehuwd met Céline Saavedra, geboren te Buenos Aires in het jaar 1852.

Uit dit huwelijk:

1. Mariano Enrique, geboren te Buenos Aires op 1 juli 1874.

Hij was gehuwd met Elsie Andreae.

2. Carmen Laura, geboren te Antwerpen op 4 januari 1876, dochter van II.

Zij is getrouwd te Antwerpen op 30 september 1897 met Wilhelm Von Mirbach, geboren te Posen (D) op 29 juni 1858.

Uit dit huwelijk:

1 : Maria Celina, geboren te Antwerpen op 9 april 1899.

2 : Selma Celina Sara Camilla, geboren te Antwerpen op 10 februari 1902.

Hij is voor de tweede maal getrouwd te Spa op 26 april 1879 met Anna Maria Merrill, geboren te Natchez, Mississippi (VS) op 6 oktober 1857.

Uit dit huwelijk:

3. Laura Maria Catharina Clara, geboren te Antwerpen op 25 februari 1880.

Zij was gehuwd met Carl August Heinrich Adolph Von Ascherbach.

4. Albert Ernest Hugo, geboren te Antwerpen op 21 juni 1881. Hij was gehuwd met Charlotta Weber.

5. Raphaël Georgius, geboren te Antwerpen op 27 maart 1883.

6. Olga Jenny Mathilde Albertine Emma, geboren te Antwerpen op 28 maart 1886.

Zij is getrouwd te Antwerpen op 14 januari 1908 met Clemens Otto Rudolph Von Brandenstein.

Bijlage 2d -3: Het professionele netwerk van Emile Le Grelle

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Emile Le Grelle</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	11	164.500.000	90,86
Niet-bancair	4	16.550.000	9,14
Totaal	15	181.050.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	181,05	16,90
Aantal bedrijven	112	15	13,39
Aantal beheerders	661	90	13,62
Aantal contacten	2699	162	6,00
<i>Integratie in top 14</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	12	92,31
Aantal contacten	438	52	11,87

B. Bestuursmandaten (15)

<i>Naam onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge de Prêts Fonciers	Beheerder	Bank	Antwerpen	39.000.000
Banque Centrale Anversoise	Commis-saris	Bank	Antwerpen	18.000.000
Caisse Hypothécaire Anversoise	Voorzitter	Bank	Antwerpen	10.000.000
Compagnie d'Assurances de l'Escaut	Beheerder	Verzekering	Antwerpen	1.050.000
Compagnie du Congo belge	Beheerder	Koloniale handel	Mobeka	0
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	6.000.000
Compagnie Rurale Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	8.000.000
Crédit Foncier belgo-suisse du Mexique	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Crédit Général du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	15.000.000
Electricité de l'Escaut	Commissaris	Electriciteit	Antwerpen	12.500.000
Soc. Anversoise pr la recherche ds Mines au Katanga	Beheerder	Koloniale handel	Antwerpen	3.000.000
Société Foncière Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société Foncière Belgo-Canadienne	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.500.000
Société Générale Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	20.000.000

C. Genealogische fragmenten van Emile Gustave Josephus Le Grelle (alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Jean Baptiste Auguste Le Grelle, overleden te Antwerpen in het jaar 1891.

Hij is getrouwd te Antwerpen in het jaar 1855 met Mathilda de Burbure de Wezembeek, overleden te Antwerpen in het jaar 1899.

Uit dit huwelijk:

1. Emile Gustave Josephus, geboren te Antwerpen in het jaar 1852, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Emile Gustave Josephus Le Grelle, geboren te Antwerpen in het jaar 1852, overleden in het jaar 1935, zoon van I.

Hij is getrouwd te Brussel in het jaar 1877 met Helena Maria Josephina de Ramaix, geboren te Brussel in het jaar 1857, overleden in het jaar 1944.

Uit dit huwelijk:

1. Raoul, geboren in het jaar 1878, overleden in het jaar 1879.
2. Valentine, geboren in het jaar 1880, overleden in het jaar 1947.
Zij is getrouwd in het jaar 1901 met Philippe Moretus de Bouchout, geboren in het jaar 1874, overleden in het jaar 1942.
3. Marita, geboren in het jaar 1881, overleden in het jaar 1971.
4. Germaine, geboren in het jaar 1885, overleden in het jaar 1960.
Zij is getrouwd in het jaar 1906 met Charles de Pierpont, geboren in het jaar 1877, overleden in het jaar 1929.
5. Radulphus Ernestus Augustus Maria, geboren te Antwerpen op 10 september 1886, overleden te Kapellen op 15 december 1958, zoon van II.
Hij is getrouwd in het jaar 1911 met Jacqueline Osy de Zegwaart, geboren in het jaar 1891, overleden in het jaar 1953.

Uit dit huwelijk:

1. Guillaume, geboren in het jaar 1913, overleden in het jaar 1974.
Hij is getrouwd in het jaar 1955 met Suzanne Deckers, geboren in het jaar 1921.
2. Pierre, geboren in het jaar 1916. Hij is gehuwd met Elizabeth Carey-Druce, geboren in het jaar 1925.

Uit dit huwelijk:

Edward, geboren in het jaar 1948, volgt onder V. Hij is getrouwd in het jaar 1975 met Mireille Peers de Nieuwburgh, geboren in het jaar 1950.

Uit dit huwelijk:

1. Amaury, geboren in het jaar 1976.

Bijlage 2d -4: Het professionele netwerk van Louis Van de Put

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Louis Van de Put</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	12	158.750.000	68,98
Niet-bancair	9	71.400.000	31,02
Totaal	21	230.150.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	230,15	21,48
Aantal bedrijven	112	21	18,75
Aantal beheerders	661	142	21,48
Aantal contacten	2699	244	9,04
<i>Integratie in top 14</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	12	92,31
Aantal contacten	438	55	12,56

B. Bestuursmandaten (21)

<i>Naam onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge de Prêts Fonciers	Beheerder	Bank	Antwerpen	39.000.000
Caisse Hypothécaire Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	6.000.000
Compagnie Rurale Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	8.000.000
Société Foncière Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société Foncière Belgo-Canadienne	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.500.000
Société Générale Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	20.000.000
Banque de Commerce	Voorzitter	Bank	Antwerpen	14.000.000
Compagnie Commerciale Belge, anct H. A. de Bary	Commissaris	Actions diverses	Antwerpen	7.000.000
Compagnie des Produits Kemmerich	Beheerder	Vleeshandel	Antwerpen	14.000.000
Compagnie Electrique Anversoise	Beheerder	Electriciteit	Antwerpen	7.000.000
Esparanza	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	1.000.000
La Mutualité Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	3.750.000
L'Alliance Anversoise	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	4.400.000
Société agricole de Kafr El Dawar	Beheerder	Actions diverses	Anvers	15.000.000
Société agricole et industrielle d'Egypte	Beheerder	Actions diverses	Cairo	17.500.000
Société belge de Construction et de l'Exploitation de Chemins de fer	Beheerder	Spoorwegen	Antwerpen	3.000.000
Société Commerciale et Financière Belge	Beheerder	Bank	Antwerpen	4.500.000
Société industrielle Belgo-Roumaine	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	2.500.000
Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine	Beheerder	Bank	Antwerpen	15.000.000

C. Genealogische fragmenten van Louis Van de Put

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Jean Baptiste Martin Van de Put.

Hij was gehuwd met Marie Anne Françoise La RiviŠre.

Uit dit huwelijk:

1. Jean Baptiste Martinus, geboren te Antwerpen op 18 augustus 1824, volgt onder II.
2. Hortence, geboren in het jaar 1833, overleden in het jaar 1911.
Zij is getrouwd in het jaar 1857 met Edouard Heirman.
3. Franciscus, geboren rond 1835.
4. Alphonse, geboren in het jaar 1837, overleden in het jaar 1915.

Eigen gezin:

II: Jean Baptiste Martinus Van de Put, geboren te Antwerpen op 18 augustus 1824, overleden rond 1867, zoon van I.

Hij is getrouwd te Antwerpen op 30 april 1855 met Maria Catharina Cornelia Heirman, geboren te Antwerpen op 22 augustus 1828.

Uit dit huwelijk:

1. Maria Cornelia Anna, geboren te Antwerpen op 8 september 1856.
Zij is getrouwd te Antwerpen op 30 juni 1881 met Gustavus Carolus Petrus De Vos.
2. Aloysius Joannes Baptist Josephus, geboren te Antwerpen op 2 juli 1858, overleden in het jaar 1933, zoon van II.
Hij is getrouwd te Antwerpen op 19 mei 1881 met Josepha Maria Eulalia Mee-s, geboren te Schoten op 29 november 1860, overleden in het jaar 1949, dochter van *EugŠne Mee-s* en *Maria Josepha Hendrickx*.

Uit dit huwelijk:

1. Maria Josepha Eugenia Cornelia, geboren te Antwerpen op 29 augustus 1882.
2. Aloysia Maria Josepha Alphonsa, geboren te Antwerpen op 12 december 1883.
3. Margareta Maria Josepha Vincentia, geboren te Antwerpen op 25 augustus 1885.
4. Margareta Maria Aloysia Josepha, geboren te Antwerpen op 2 juli 1889.

Bijlage 2d -5: Het professionele netwerk van Maurice Gevers

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Maurice Gevers</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	7	127.500.000	96,96
Niet-bancair	2	4.000.000	3,04
Totaal	9	131.500.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	131,50	12,27
Aantal bedrijven	112	9	8,04
Aantal beheerders	661	74	11,12
Aantal contacten	2699	110	4,08
<i>Integratie in top 14</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	28	6,39

B. Bestuursmandaten (9)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge de Prêts Fonciers	Beheerder	Bank	Antwerpen	39.000.000
Société Foncière Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société Foncière Belgo-Canadienne	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.500.000
Société Générale Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.000.000
Crédit Foncier belgo-suisse du Mexique	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société Anversoise pour la recherche des Mines au Katanga	Beheerder	Koloniale handel	Antwerpen	3.000.000
Produce & Warrant Company	Voorzitter	Actions diverses	Antwerpen	1.000.000
Banque d'Anvers	Vice-Voorzitter	Bank	Antwerpen	25.000.000

C. Genealogische fragmenten van Maurice Gevers

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Pierre Jean Gevers, geboren te Antwerpen rond 1807, overleden te Le Havre (FR) op 23 mei 1864.

Hij is voor de eerste maal getrouwd te Antwerpen in het jaar 1838 met Eudoxie Van de Vijver, geboren te Antwerpen in het jaar 1813, overleden aldaar in het jaar 1884.

Uit dit huwelijk:

1. Georgius Petrus, geboren te Antwerpen op 22 januari 1842.

Hij is voor de tweede maal getrouwd te Antwerpen op 20 februari 1868 met Mathildis Schmitt.

Uit dit huwelijk:

2. Maurice, geboren te Antwerpen op 15 november 1847, volgt onder II.

Eigen gezin:

II. Maurice Gevers, geboren te Antwerpen op 15 november 1847, overleden aldaar op 7 september 1926. Hij is getrouwd te Antwerpen op 12 mei 1873 met Louise Van de Vin, geboren te Antwerpen op 8 februari 1849, dochter van *Carolus Deodatus Van de Vin* en *Carolina Gabriella Maus*.

Bijlage 2d -6: Het professionele netwerk van Hugo Michelis

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Hugo Michelis</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	9	140.500.000	82,36
Niet-bancair	5	30.100.000	17,64
Totaal	14	170.600.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
<i>Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal bedrijven	112	14	12,50
Aantal beheerders	661	102	15,43
Aantal contacten	2699	176	6,52
<i>Integratie in top 14</i>			
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	37	8,45

B. Bestuursmandaten (14)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge de Prêts Fonciers	Beheerder	Bank	Antwerpen	39.000.000
Société Foncière Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société Foncière Belgo-Canadienne	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.500.000
Société Générale Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.000.000
Société Anversoise pour la recherche des Mines au Katanga	Beheerder	Koloniale handel	Antwerpen	3.000.000
Banque d'Anvers	Beheerder	Bank	Antwerpen	25.000.000
Compagnie Rurale Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	8.000.000
Compagnie des Produits Kemmerich	Beheerder	Vleeshandel	Antwerpen	14.000.000
L'Alliance Anversoise	Commissaris	Actions diverses	Antwerpen	4.400.000
Société Commerciale et Financière Belge	Beheerder	Bank	Antwerpen	4.500.000
Crédit Foncier Sud-Américain	Beheerder	Bank	Antwerpen	17.500.000
Crédit Immobilier Sud-Américain	Beheerder	Bank	Antwerpen	8.000.000
L'Industrielle Belge	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	1.200.000
Société Coloniale Anversoise	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	7.500.000

C. Genealogische fragmenten van Hugo Michelis

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Auguste Michelis.

Hij was gehuwd met Josephine Schmaele.

Uit dit huwelijk:

1. Hugo, geboren op 17 februari 1855, volgt onder II.
2. Friedrich, geboren rond 1858.

Eigen gezin:

II: Hugo Michelis, geboren op 17 februari 1855, zoon van I.

Hij is getrouwd te Antwerpen op 22 februari 1896 met Ida Helena Oboussier, geboren op 13 februari 1861, dochter van *Carolus Alfredus Oboussier* en *Ludovica Kreglinger*.

Uit dit huwelijk:

1. Albert August Alfred, geboren te Antwerpen op 30 juli 1900.
2. Louise Josephine Amanda, geboren te Antwerpen op 19 maart 1902.
3. Olga Frieda Minna, geboren te Antwerpen op 28 augustus 1904.

Bijlage 2d -7: Het professionele netwerk van Fernand De Jardin

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Fernand De Jardin</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	7	96.700.000	90,82
Niet-bancair	3	9.780.000	9,18
Totaal	10	106.480.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	106,48	9,94
Aantal bedrijven	112	10	8,93
Aantal beheerders	661	106	16,04
Aantal contacten	2699	147	5,45
<i>Integratie in top 14</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	12	92,31
Aantal contacten	438	33	7,53

B. Bestuursmandaten (10)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Société Foncière Belgo-Canadienne	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.500.000
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	6.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	20.000.000
Crédit Général du Canada	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	15.000.000
Banque Belge pour l'étranger	Commissaris	Bank	Brussel	30.000.000
Caisse Hypothécaire d'Egypte	Adm.-Del	Bank	Brussel	10.000.000
Compagnie des Eaux de San Antonio	Commissaris	Watervoorziening	Antwerpen	4.000.000
Comptoir de Commerce et d'Industrie	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	1.200.000
Federated Malay States Rubber Company, Ltd	Commissaris	Koloniale handel	Antwerpen	4.100.000
Le Titan Anversois	Commissaris	Machineconstructie	Hemiksem	1.680.000

C. Genealogie van Petrus Alphonse Fernand De Jardin

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Nestor Joseph De Jardin.

Hij was gehuwd met Joanna Theresia Melania Claes.

Uit dit huwelijk:

1. Petrus Alphonse Fernand, geboren te Brussel op 27 maart 1851, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Petrus Alphonse Fernand De Jardin, geboren te Brussel op 27 maart 1851, overleden te Antwerpen op 11 augustus 1937, zoon van I.

Hij was voor de eerste maal gehuwd met Bertha Emilia Thönemann, geboren te Richmond (AUS) in het jaar 1860, overleden te Antwerpen op 10 mei 1886.

Uit dit huwelijk:

1. Bertha Maria Fernanda, geboren te Melbourne (AUS) op 15 februari 1882, overleden te Antwerpen op 31 maart 1893.
2. Arthur Emile Nestor, geboren te Melbourne (AUS) op 21 oktober 1883.
3. Gaston Henri Louis, geboren te Melbourne (AUS) op 9 januari 1885.

Hij was voor de tweede maal getrouwd te Antwerpen op 17 augustus 1887 (2) met Maria Julia Josephina Löwenthal, geboren te Antwerpen op 16 februari 1863, dochter van *Ferdinandus Löwenthal* en *Laura Josephina Maria Amelia Renard*.

Uit dit huwelijk:

4. Marietta Gabriella Laura Melania, geboren te Antwerpen op 9 juni 1888.
5. Petrus Clementinus Albertus, geboren te Antwerpen op 30 december 1890.
Hij is getrouwd te Sint Gillis, Brussel op 19 februari 1914 met Simone Mathilde Adrienne André Devis.
6. Lucie Alice Charlotte Marie, geboren te Antwerpen op 20 april 1892, overleden aldaar op 29 oktober 1907.
7. Marguerite Mariette Fernande, geboren te Antwerpen op 30 oktober 1899.
Zij is getrouwd op 28 september 1922 met (en gescheiden te Wyoming (VS) op 18 januari 1926 van) Hans Charles Minuth.

Bijlage 2d -8: Het professionele netwerk van Alexis Mols

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Alexis Mols</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	6	82.200.000	44,97
Niet-bancair	19	100.600.000	55,03
Totaal	25	182.800.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	182,80	17,06
Aantal bedrijven	112	25	22,32
Aantal beheerders	661	198	29,95
Aantal contacten	2699	291	10,78
<i>Integratie in top 14</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	33	7,53

B. Bestuursmandaten (25)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Commissaris	Bank	Antwerpen	6.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Commissaris	Bank	Antwerpen	20.000.000
Crédit Général du Canada	Commissaris	Bank	Antwerpen	15.000.000
Banque Belge pour l'étranger	Commissaris	Bank	Brussel	30.000.000
Caisse Hypothécaire d'Egypte	Commissaris	Bank	Brussel	10.000.000
Compagnie des Eaux de San Antonio	Beheerder	Watervoorziening	Antwerpen	4.000.000
Comptoir de Commerce et d'Industrie	Beheerder	Bank	Antwerpen	1.200.000
Compagnie du Congo belge	Voorzitter	Koloniale handel	Mobeka	0
Electricité de l'Escaut	Commissaris	Electriciteit	Antwerpen	12.500.000
Citas (Compagnie Industrielle et de Transports au Stanley-Pool)	Beheerder	Koloniale handel	Brussel	3.000.000
Compagnie auxiliaire des Transports internationaux	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	1.000.000
Compagnie du Kasai	Beheerder	Koloniale handel	Brussel	2.000.000
Compagnie générale des Nitrates	Beheerder	Mijnbouw	Brussel	10.000.000
Compagnie générale des Tramways d'Anvers	Beheerder	Trams	Antwerpen	12.000.000
Compagnie Générale des Tramways électriques de Rosario	Beheerder	Trams	Antwerpen	20.000.000
Comptoir Commercial Congolais	Voorzitter	Koloniale handel	Fayala	2.000.000
Comptoir Congolais Velde	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	1.000.000
Comptoirs de Produits coloniaux	Voorzitter	Koloniale handel	Antwerpen	200.000
Hôtel du Château d'Ardenne	Voorzitter	Horeca	Houyet	700.000
Intertropical Anglo-Belgian Trading Company	Voorzitter	Koloniale handel	Brussel	2.000.000
Kuang Rubber Plantations	Beheerder	Rubberhandel	Antwerpen	4.000.000
Les Tramways de Galatz	Voorzitter	Trams	Brussel	1.000.000
Société des Chemins de fer vicinaux du Mayumbe	Voorzitter	Koloniale handel	Brussel	4.500.000
Société Hellénique des Tramways d'Athènes, Pirée et Extens.	Commissaris	Trams	Athene	20.000.000
Société Isangi	Beheerder	Koloniale handel	Antwerpen	700.000

C. Genealogische fragmenten van Alexis Julius Mols

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

I: Florentinus Mols, geboren in het jaar 1811, overleden in het jaar 1896.

Hij was gehuwd met Elisabeth Hubertina Brialmont.

Uit dit huwelijk:

1. Robertus, geboren te Antwerpen op 22 juni 1848, overleden aldaar op 8 augustus 1903.
Hij was gehuwd met Marie Friquet.
2. Alexis Julius, geboren te Antwerpen op 29 september 1853, overleden aldaar op 4 december 1923. Hij is getrouwd te Antwerpen op 15 december 1888 met Maria Paulina Joanna Everaerts, geboren te Mortsel op 30 augustus 1865, dochter van *Joannes Baptiste Petrus Everaerts* en *Joanna Maria Flemming*.

Bijlage 2d -9: Het professionele netwerk van Hector Carlier

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Hector Carlier</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	4	87.000.000	94,57
Niet-bancair	1	5.000.000	5,43
Totaal	5	92.000.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
<i>Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal bedrijven	112	5	4,46
Aantal beheerders	661	57	8,62
Aantal contacten	2699	69	2,56
<i>Integratie in top 14</i>			
Aantal beheerders	13	2	15,38
Aantal contacten	438	5	1,14

B. Bestuursmandaten (5)

Naam Onderneming	Functie	Sector	Zetel	Kapitaal
Banque Centrale de la Dyle	Beheerder	Bank	Leuven	2.000.000
Banque de l'Union Anversoise	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	20.000.000
Banque Italo-Belge	Voorzitter	Bank	Antwerpen	25.000.000
Crédit Mobilier de Belgique	Beheerder	Bank	Antwerpen	40.000.000
Union Anversoise de Tramways et d'Entreprises électriques	Beheerder	Trams	Antwerpen	5.000.000

C. Genealogische fragmenten van Jean Baptiste Ferdinand Carlier.

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I : Jean Baptiste Ferdinand Carlier, geboren te Vilvoorde op 15 september 1853, overleden te Kruibeke op 10 maart 1932. Hij is getrouwd te Ukkel op 7 april 1880 met Maria Catharina Theresia Augustina De Roy, geboren te Luik (Saint Severin) op 7 augustus 1857, overleden te Kruibeke op 16 september 1931.

Uit dit huwelijk:

- 1 : Ferdinand Léon Corneel, geboren te Brussel op 23 juli 1882.
- 2 : Hector Léon, geboren te Brussel op 11 juni 1884, volgt onder II.
- 3 : Camille Ernest, geboren te Roeselare op 28 december 1889.
- 4 : Amaury Henri, geboren te Geraardsbergen op 11 februari 1893.
- 5 : Oscar Isaac Antoon, geboren te Mechelen op 4 juni 1896.
- 6 : Daniel Ferdinand Antoon, geboren te Gent op 11 april 1899. Hij is getrouwd te Brussel op 26 januari 1931 met Lucy Porteruot.

Eigen gezin:

II : Hector Léon Carlier, geboren te Brussel op 11 juni 1884, overleden te Kalmthout in het jaar 1946, zoon van I. Hij is getrouwd te Dover (GB) in het jaar 1933 met Amelia Goossens, geboren te Woensdrecht in het jaar 1909, overleden in het jaar 1989.

Uit dit huwelijk:

- 1 : Marie Antoinette, geboren in het jaar 1934, overleden te Kalmthout in het jaar 2007.
- 2 : Ferdinand, geboren in het jaar 1935, overleden in het jaar 1986.
- 3 : Amalia, overleden in het jaar 2001.

Bijlage 2d -10: Het professionele netwerk van Heinrich Albert de Bary jr

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Heinrich Albert de Bary jr</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	4	94.750.000	93,12
Niet-bancair	1	7.000.000	6,88
Totaal	5	101.750.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	101,75	9,50
Aantal bedrijven	112	7	6,25
Aantal beheerders	661	54	8,17
Aantal contacten	2699	79	2,93
<i>Integratie in top 14</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	26	5,94

B. Bestuursmandaten (7)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Société Foncière Belgo-Canadienne	Beheerder	Bank	Antwerpen	14.500.000
Banque Belge de Prêts Fonciers	Beheerder	Bank	Antwerpen	39.000.000
Compagnie Rurale Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	8.000.000
Société Commerciale et Financière Belge	Beheerder	Bank	Antwerpen	4.500.000
Compagnie Commerciale Belge, anct H. A. de Bary	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	7.000.000
La Mutualité Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	3.750.000
Banque Générale de belge	Beheerder	Bank	Namen	25.000.000

C. Genealogische fragmenten van Heinrich Albert de Bary

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Heinrich Carl de Bary, geboren te Bockenheim (D) op 29 augustus 1805, overleden te Barmen (D) op 27 december 1851.

Hij is voor de eerste maal getrouwd te Elberfeld (D) op 13 augustus 1829 met Paulina Wilhelmina Korten, geboren op 11 september 1808.

Uit dit huwelijk:

3. Emma Jacoba Augusta, geboren te Barmen (D) op 17 december 1835, overleden aldaar op 23 april 1921.

Zij is getrouwd te Barmen (D) op 5 oktober 1855 met Gustav Adolph Grote, geboren te Barmen (D) op 27 november 1830, overleden op 29 december 1872.

Hij is voor de tweede maal getrouwd te Barmen (D) op 6 januari 1846 met Laura Orth, geboren te Barmen (D) op 4 september 1820, overleden te Bonn (D) op 5 november 1876.

Uit dit huwelijk:

4. Heinrich Albert, geboren te Barmen (D) op 26 maart 1847, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Heinrich Albert de Bary, geboren te Barmen (D) op 26 maart 1847, overleden te Amsterdam op 15 december 1929, zoon van I.

Hij was voor de eerste maal gehuwd met Céline Saavedra, geboren te Buenos Aires in het jaar 1852.

Uit dit huwelijk:

7. Mariano Enrique, geboren te Buenos Aires op 1 juli 1874.

Hij was gehuwd met Elsie Andreae.

8. Carmen Laura, geboren te Antwerpen op 4 januari 1876, dochter van II.

Zij is getrouwd te Antwerpen op 30 september 1897 met Wilhelm Von Mirbach, geboren te Posen (D) op 29 juni 1858.

Uit dit huwelijk:

1 : Maria Celina, geboren te Antwerpen op 9 april 1899.

2 : Selma Celina Sara Camilla, geboren te Antwerpen op 10 februari 1902.

Hij is voor de tweede maal getrouwd te Spa op 26 april 1879 met Anna Maria Merrill, geboren te Natchez, Mississippi (VS) op 6 oktober 1857.

Uit dit huwelijk:

9. Laura Maria Catharina Clara, geboren te Antwerpen op 25 februari 1880.

Zij was gehuwd met Carl August Heinrich Adolph Von Ascherbach.

10. Albert Ernest Hugo, geboren te Antwerpen op 21 juni 1881. Hij was gehuwd met Charlotta Weber.

11. Raphaël Georgius, geboren te Antwerpen op 27 maart 1883.

12. Olga Jenny Mathilde Albertine Emma, geboren te Antwerpen op 28 maart 1886.

Zij is getrouwd te Antwerpen op 14 januari 1908 met Clemens Otto Rudolph Von Brandenstein.

Bijlage 2d -11: Het professionele netwerk van Léon Nauwelaerts

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Léon Nauwelaerts</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	4	89.000.000	52,98
Niet-bancair	2	79.000.000	47,02
Totaal	6	168.000.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
<i>Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)</i>	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal bedrijven	112	6	5,36
Aantal beheerders	661	88	13,31
Aantal contacten	2699	92	3,41
<i>Integratie in top 14</i>			
Aantal beheerders	13	9	69,23
Aantal contacten	438	11	2,51

B. Bestuursmandaten (7)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Banque Belge de Prêts Fonciers	Commissaris	Bank	Antwerpen	39.000.000
Banque Centrale de la Dyle	Beheerder	Bank	Leuven	2.000.000
Banque Belge pour l'étranger	Beheerder	Bank	Brussel	30.000.000
Banque Centrale Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	18.000.000
Charbonnages d'Hensies-Pommeroeul	Commissaris	Steenkool	Brussel	6.500.000
Hauts Fourneaux Lorrains "Aumetz-La Paix"	Beheerder	Hoogovens	Brussel	72.500.000

C. Genealogische fragmenten van Leon Josephus Florentius Nauwelaerts (alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Joannes Josephus Nauwelaerts, geboren te Berchem rond 1836.

Hij was gehuwd met Leonie Amelia Beaucamps, geboren te Rijsel (FR) rond 1845.

Uit dit huwelijk:

1. Leon Josephus Florentius, geboren te Antwerpen op 19 oktober 1866, volgt onder II.
2. Bertha Philomena Maria, geboren te Antwerpen op 17 februari 1880.

Eigen gezin:

II: Leon Josephus Florentius Nauwelaerts, geboren te Antwerpen op 19 oktober 1866, zoon van I.

Hij is getrouwd te Antwerpen op 19 augustus 1890 met Joanna Emma Steens, geboren te Antwerpen op 18 december 1866, dochter van *Henricus Cornelius Steens* en *Albertina Francisca Janssens*.

Uit dit huwelijk:

1. Martha Leonie Henriette, geboren te Antwerpen op 28 juni 1891.
2. Paul Andr, Joseph, geboren te Antwerpen op 25 september 1892.

Bijlage 2d -12: Het professionele netwerk van Louis Van den Bosch

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Louis Van den Bosch</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	7	97.500.000	70,40
Niet-bancair	5	41.000.000	29,60
Totaal	12	138.500.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	138,50	12,93
Aantal bedrijven	112	12	10,71
Aantal beheerders	661	131	19,82
Aantal contacten	2699	162	6,00
<i>Integratie in top 14</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	21	4,79

B. Bestuursmandaten (7)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Société Foncière Belgo-Canadienne	Commissaris	Bank	Antwerpen	14.500.000
Compagnie Rurale Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	8.000.000
Société Foncière Belge-Argentine	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Crédit Foncier belgo-suisse du Mexique	Commissaris	Bank	Antwerpen	10.000.000
Caisse Hypothécaire Anversoise	Beheerder	Bank	Antwerpen	10.000.000
Société industrielle Belgo-Roumaine	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	2.500.000
Aciéries et Ateliers de Taretz-Koie à Droujkofka	Commissaris	Staalbedrijf	Marcinelle	4.000.000
Banque Hypothécaire Transatlantique	Commissaris	Bank	Antwerpen	10.000.000
Crédit Anversois	Commissaris	Bank	Antwerpen	35.000.000
Société Agricole du Mayumbe	Commissaris	Koloniale handel	Brussel	3.500.000
Société des Tramways de Turin	Beheerder	Trams	Brussel	7.000.000
Société générale de Chemins de fer économiques	Commissaris	Transport	Brussel	24.000.000

C. Genealogische fragmenten van Louis Joseph Van den Bosch

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Franciscus Xaverius Josephus Van den Bosch, geboren rond 1832.

Hij was gehuwd met Marie Justine Henriette Decordes, geboren te Sint Joost ten Node op 15 juli 1846.

Uit dit huwelijk:

1. Louis Joseph, geboren te Antwerpen op 24 september 1869, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Louis Joseph Van den Bosch, geboren te Antwerpen op 24 september 1869, zoon van I.

Hij was gehuwd met Maria Adèla Alfoncisca Fuchs, geboren te Antwerpen op 28 juli 1872.

Uit dit huwelijk:

1. Madeleine, geboren te Antwerpen op 8 februari 1893.
2. Marguerite, geboren te Mortsel op 27 juli 1896.
3. Henri, geboren te Mortsel op 23 december 1897.
4. Frans Xavier, geboren te Mortsel op 9 augustus 1903.
5. Jan, geboren te Mortsel op 11 juli 1904.

Bijlage 2d -13: Het professionele netwerk van Frédéric Jacobs (fils)

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Frédéric Jacobs (fils)</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	8	100.000.000	36,61
Niet-bancair	14	173.167.000	63,39
Totaal	22	273.167.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	273,167	25,50
Aantal bedrijven	112	22	19,64
Aantal beheerders	661	203	30,71
Aantal contacten	2699	295	10,93
<i>Integratie in top 14</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	27	6,16

B. Bestuursmandaten (22)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Crédit Anversois	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	35.000.000
Société Agricole du Mayumbe	Voorzitter	Koloniale handel	Brussel	3.500.000
Hauts Fourneaux Lorrains "Aumetz-La Paix"	Commissaris	Hoogovens	Brussel	72.500.000
Union Anversoise de Tramways et d'Entreprises électriques	Beheerder	Trams	Antwerpen	5.000.000
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	6.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	20.000.000
Crédit Général du Canada	Adm.-Del	Bank	Antwerpen	15.000.000
Caisse Hypothécaire d'Egypte	Adm.-Del	Bank	Brussel	10.000.000
Compagnie des Eaux de San Antonio	Beheerder	Watervoorziening	Antwerpen	4.000.000
Compagnie générale des Tramways d'Anvers	Beheerder	Trams	Antwerpen	12.000.000
Société agricole et industrielle d'Egypte	Beheerder	Actions diverses	Cairo	17.500.000
Banque Centrale de Liège	Beheerder	Bank	Luik	5.000.000
Compagnie Immobilière d'Egypte	Beheerder	Immobiëlen	Cairo	6.000.000
Crédit National Industriel	Beheerder	Bank	Antwerpen	4.000.000
Les Tramways de Dunkerque et de Calais	Beheerder	Trams	Brussel	5.000.000
Les Tramways de Rotterdam	Beheerder	Trams	Antwerpen	9.000.000
Pétroles de Roumanie	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	2.667.000
Société Agricole de Kafr El Dawar	Voorzitter	Actions diverses	Antwerpen	15.000.000
Société Cotonnière Belge-Brésilienne	Beheerder	Textiel	Antwerpen	5.000.000
Société de Gérance et de Placements financiers	Beheerder	Bank	Antwerpen	5.000.000
Société de Travaux Publics du Caire	Beheerder	Actions diverses	Brussel	6.000.000
Société Générale Egyptienne pour l'Agriculture et le Commerce	Voorzitter	Actions diverses	Antwerpen	10.000.000

C. Genealogische fragmenten van Frédéric Marie Joseph Jacobs

(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Frédéric Louis Jacobs, geboren te Antwerpen op 18 november 1836, overleden aldaar op 30 april 1914.

Hij was gehuwd met Eulalie Josephine Van Kalck.

Uit dit huwelijk:

1. Elvire Joséphine Mathilde, geboren te Antwerpen op 1 oktober 1865. Zij is getrouwd te Antwerpen op 26 april 1892 met Léon Charles Marie Van den Bosch, geboren te Waasmunster op 20 mei 1862, zoon van *Joannes Baptiste Van den Bosch* en *Marie Van Houte*.
2. Alfred Joseph Charles, geboren te Antwerpen op 14 september 1866, overleden te Brussel op 27 januari 1946.
3. Frédéric Marie Joseph, geboren te Antwerpen op 14 september 1866, volgt onder II.

Eigen gezin:

II: Frédéric Marie Joseph, geboren te Antwerpen op 14 september 1866, overleden te Brussel op 27 januari 1946.

Hij was gehuwd met AdŠle Emilie Wilhelmine De Kinder.

1. Edouard Gaston Achille, geboren in het jaar 1871, overleden in het jaar 1911.
2. Paul Jean Baptiste Joseph, geboren in het jaar 1874.
3. Emile Joseph, geboren in het jaar 1874.
4. Marie Caroline. Zij was gehuwd met Ernest De Kinder.

Bijlage 2d -14: Het professionele netwerk van Léon Van den Bosch

A. Samenvattend overzicht

<i>Bestuursmandaten Léon Van den Bosch</i>	<i>Aantal</i>	<i>Kapitaal</i>	<i>%</i>
Bancair privé	4	84.000.000	34,91
Niet-bancair	23	156.600.000	65,09
Totaal	27	240.600.000	100,00
<i>Integratie in volledig netwerk</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Bedrijfskapitaal (in miljoenen frank)	1071,40	240,60	22,46
Aantal bedrijven	112	27	24,11
Aantal beheerders	661	190	28,74
Aantal contacten	2699	329	12,19
<i>Integratie in top 14</i>			
	<i>Totaal</i>	<i>Waarvan</i>	<i>%</i>
Aantal beheerders	13	8	61,54
Aantal contacten	438	29	6,62

B. Bestuursmandaten (27)

<i>Naam Onderneming</i>	<i>Functie</i>	<i>Sector</i>	<i>Zetel</i>	<i>Kapitaal</i>
Union Anversoise de Tramways et d'Entreprises électriques	Beheerder	Trams	Antwerpen	5.000.000
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	6.000.000
Société Hypothécaire du Canada	Beheerder	Bank	Antwerpen	20.000.000
Compagnie des Eaux de San Antonio	Beheerder	Watervoorziening	Antwerpen	4.000.000
Les Tramways de Rotterdam	Commissaris	Trams	Antwerpen	9.000.000
Société Agricole de Kafr El Dawar	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	15.000.000
Société Générale Egyptienne pour l'Agriculture et le Commerce	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	10.000.000
Crédit Mobilier de Belgique	Ad.-D	Bank	Antwerpen	40.000.000
Compagnie Générale des Tramways électriques de Rosario	Beheerder	Trams	Antwerpen	20.000.000
Société belge de Construction et de l'Exploitation de Chemins de fer	Beheerder	Spoorwegen	Antwerpen	3.000.000
Compagnie agricole du Nil	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	6.000.000
Compagnie Commerciale Sud-Américaine	Voorzitter	Constructie	Antwerpen	2.300.000
Compagnie générale de Chemins de fer méridionaux d'Espagne	Beheerder	Spoorwegen	Antwerpen	5.000.000
Compagnie générale des Tramways d'Anvers	Commissaris	Trams	Antwerpen	10.000.000
Compagnie royale Belgo-Argentine (Navigation)	Beheerder	Maritiem transport	Antwerpen	5.000.000
Cotonnière Galveston	Voorzitter	Textiel	Gent	1.500.000
La Belgo-Katanga	Beheerder	Koloniale handel	Brussel	5.000.000
L'Auxiliaire Immobilière d'Egypte	Beheerder	Immobilien	Antwerpen	4.800.000
Les Tramways de Kiew	Commissaris	Trams	Brussel	10.000.000
Société Belge Industrielle et Minière du Katanga	Beheerder	Koloniale handel	Brussel	10.500.000
Société des Mines Manganèse d'Ouro-Preto (Brésil)	Beheerder	Mijnbouw	Antwerpen	3.000.000
Société Générale d'Entreprises au Mexique	Beheerder	Actions diverses	Antwerpen	1.000.000
Société hispano-belge de Chemins de fer et de Tramways	Beheerder	Trams	Antwerpen	5.000.000
Société Hypothécaire Belge-Américaine	Beheerder	Bank	Brussel	18.000.000
Tramways électriques d'Alicante	Voorzitter	Trams	Brussel	1.500.000
Tramways et Eclairage électriques de Saratov	Beheerder	Trams	Brussel	10.000.000
Tramways et Entreprises électrique de la banlieue de St-Petersbourg	Beheerder	Trams	Antwerpen	10.000.000

C. Genealogische fragmenten van Léon Charles Marie Van den Bosch
(alle gegevens op basis van Registers van de Burgerlijke Stand en Bevolkingsregisters)

Ouderlijk gezin:

I: Joannes Baptiste Van den Bosch.

Hij was gehuwd met Marie Van Houte.

Uit dit huwelijk:

1. Léon Charles Marie, geboren te Waasmunster op 20 mei 1862, volgt onder II.
2. Louis Philippe, geboren rond 1870.

II: Léon Charles Marie Van den Bosch, geboren te Waasmunster op 20 mei 1862, zoon van I.

Hij is getrouwd te Antwerpen op 26 april 1892 met Elvire Joséphine Mathilde Jacobs, geboren te Antwerpen op 1 oktober 1865, dochter van *Frédéric Louis Jacobs* en *Eulalie Josephine Van Kalck*.

Uit dit huwelijk:

1. Germaine Eulalie, geboren te Antwerpen op 19 november 1894.
2. Martha Maria Elvira, geboren te Antwerpen op 11 november 1895.
3. André Frédéric Jan, geboren te Antwerpen op 11 november 1895.
4. Paul Edouard Jan, geboren te Antwerpen op 19 februari 1897.
5. Georges Paul Jozef, geboren te Antwerpen op 11 december 1899.

Bijlage 2e: Overzicht van de aandelenpakketten van de Antwerpse bankiers in 1913-14

Bron: *Le Recueil Financier*, jaargang 1915

[alle bedragen in duizenden frank – RF: pagina in RF 1915 – P: eigen aandelenpakket van de bankier (persoonlijke titel) – B: aandelenpakket van het eigen bedrijf van de bankier – F: aandelenpakket van één of meerdere familieleden van de bankier – Beheerder(s): indien de bankier zelf in de raad van beheer zetelt, wordt hij als eerste vermeld; daarna volgen andere bankiers uit de top 14, tenslotte familieleden van de bankier (enkel vaderszijde/naamgenoten)]

Bunge, Edouard (1) (B = Bunge et Cie)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Banque de l'Union Anversoise (Antwerpen)	96	250.000	350.000	-	Edouard Bunge, Hector Carlier, E. Bunge Jr.
Banque Italo-Belge (Antwerpen)	1246	-	1.000.000	-	Edouard Bunge, Edouard Bunge, Jr., Hector Carlier
Bungsar Estates & Development Company, Limited (Antwerpen)	1204	20.000	-	-	Edouard Bunge
Citas (Brussel)	1206	-	50.000	-	Alexis Mols
Commerce d'Importation et d'Exportation (Antwerpen)	751	50.000	-	-	
Compagnie royale Belgo-Argentine (Navigation) (Antwerpen)	1584	-	105.000	-	Edouard Bunge, Léon Van den Bosch
Comptoir de Commerce et d'Industrie (Antwerpen)	127	87.000	-	-	Edouard Bunge, Alexis Mols, Fernand De Jardin
Federated Malay States Rubber Cy, Ltd. (Antwerpen)	1216	190.000	-	200.000	Edouard Bunge, Ernesto Bunge, Fernand De Jardin
Kuang Rubber Plantations (Antwerpen)	55	Ja	-	Ja	Edouard Bunge, Jules C. Bunge (Amsterdam), Alexis Mols
Piassa Oeloe Rubber Company, Limited (Antwerpen)	807	10.000	-	-	Edouard Bunge
Produce & Warrant Company (Antwerpen)	809	-	300.000	-	
Société Commerciale et Financière Africaine (Brussel)	1212	213.400	-	-	Edouard Bunge

Société d'Etudes de Pêcheries au Congo (Brussel)	60	50.000	-	-	
Société de Minoteries et d'Elévateurs à Grains (Brussel)	786	200.000	-	450.000	Edouard Bunge, Ernest Bunge
Société des Plantations de Telok Dalam (Antwerpen)	64	50.000	-	-	Edouard Bunge
Société Financière des Caoutchoucs (Antwerpen)	51	50.000	50.000	60.000	Edouard Bunge, Jules C. Bunge (Amsterdam)
Société Hypothécaire Belge-Américaine (Brussel)	172	250.000	-	250.000	Edouard Bunge, Ernest Bunge, Maurice Bunge
Société Hypothécaire du Canada (Antwerpen)	173	280.400	-	-	Edouard Bunge, H.-A. de Bary, Fréd. Jacobs Jr., Emile Le Grelle, Léon Van den Bosch, Louis Van de Put, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Soeka Djadi Estates, Limited (Antwerpen)	1110	100.000	-	200.000	Edouard Bunge, Jules C. Bunge (Amsterdam)

De Bary, Heinrich-Albert (2) (B = Compagnie Commerciale Belge, anciennement H.-A. de Bary et Cie)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Banque Belge de Prêts Fonciers (Antwerpen)	1244	75.000	245.000	-	H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Hugo Michelis, Léon Nauwelaerts
Compagnie Commerciale Belge (Antwerpen)	752	2.000.000		300.000	H.-A. de Bary, Mariano de Bary, Albert de Bary jr., Hermann de Bary, Louis Van de Put
Compagnie des Produits Kemmerich (Antwerpen)	810	-	250.000	-	H.-A. de Bary, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Mariano de Bary, Théodore de Bary
Compagnie Rurale Anversoise (Antwerpen)	813	500.000	835.000	400.000	H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Théodore de Bary, Louis Van den Bosch
Crédit foncier belgo-suisse du Mexique (Antwerpen)	138	-	200.000	200.000	H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Louis Van den Bosch

Crédit Mobilier de Belgique (Antwerpen)	104	50.000	-	-	Léon Van den Bosch, Edouard Bunge, Hector Carlier
L'Alliance Anversoise (Antwerpen)	727	500.000	580.000	-	H.-A. de Bary, Louis Van de Put, Théodore de Bary, Alph. Van de Put, Mariano de Bary, Hugo Michelis
La Mercantile Anversoise (Antwerpen)	785	50.000	20.000	-	
La Mutualité Anversoise (Antwerpen)	1262	375.000	108.500	116.500	H.-A. de Bary, Mariano de Bary, Albert de Bary Jr., Louis Van de Put
Le Titan Anversoise (Antwerpen)	409	-	100.000	-	Fernand De Jardin
Société Agricole du Mayumbe (Brussel)	1095	170.000	-	-	Fréd. Jacobs Jr., Louis Van den Bosch
Société Anversoise pour la recherche des Mines au Katanga (Antwerpen)	1106	100.000	120.000	-	H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Hugo Michelis
Société Commerciale et Financière belge (Antwerpen)	160	-	400.000	-	H.-A. de Bary, Alb. De Bary Jr., Hugo Michelis, Louis Van de Put
Société Foncière Belge-Argentine (Antwerpen)	164	400.000	450.000	-	H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Mariano de Bary, Théodore de Bary
Société Foncière Belgo-Canadienne (Antwerpen)	1265	550.000	500.000	250.000	H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Hugo Michelis, Louis Van den Bosch, Fernand De Jardin
Société Générale Belge-Argentine (Antwerpen)	166	-	750.000	-	H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Théodore de Bary
Société Hypothécaire du Canada (Antwerpen)	173	-	1.112.000	-	H.-A. de Bary, Edouard Bunge, Frédéric Jacobs Jr., Emile Le Grelle, Léon Van den Bosch, Louis Van de Put, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Société Industrielle et Pastorale Belge-Sud-Américaine (Antwerpen)	1267	500.000	-	-	H.-A. de Bary, Louis Van de Put, Mariano de Bary, Théodore de Bary

Le Grelle, Emile (3) (B = Le Grelle et Cie)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada (Antwerpen)	156	250.000	-	-	Emile Le Grelle, H.-A. de Bary, Fréd. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch, Louis Van de Put, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Compagnie Rurale Anversoise (Antwerpen)	813	400.000	-	-	Emile Le Grelle, H.-A. de Bary, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Théodore de Bary, Louis Van den Bosch
Crédit Général du Canada (Antwerpen)	145	250.000		-	Emile Le Grelle, Fernand De Jardin, Fréd. Jacobs Jr., Alexis Mols, Léon Nauwelaerts
Pétroles de Boryslaw (Antwerpen)	802	-	100.000	-	
Société d'Electricité de l'Escaut (Antwerpen)	612	Ja	-	-	Emile Le Grelle, Alexis Mols
Société Foncière Belgo-Canadienne (Antwerpen)	1265	250.000	-	-	Emile Le Grelle, H.-A. de Bary, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Hugo Michelis, Louis Van den Bosch, Fernand De Jardin
Société générale Egyptienne pour l'Agriculture et le Commerce (Antwerpen)	724	-	-	700.000	Oscar Le Grelle, Fréd. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch
Société Hypothécaire du Canada (Antwerpen)	173	500.000	-	-	Emile Le Grelle, Edouard Bunge, H.-A. de Bary, Fréd. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch, Louis Van de Put, Fernand De Jardin, Alexis Mols

Van de Put, Louis (4) (B = Van de Put-Heirman)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Banque Belge de Prêts Fonciers (Antwerpen)	1244	-	320.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Albert de Bary Jr., Hugo Michelis, Léon Nauwelaerts
Compagnie Immobilière et Agricole du Canada (Antwerpen)	156	-	650.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Fréd. Jacobs Jr., Emile Le Grelle, Léon Van den Bosch, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Compagnie Rurale Anversoise	813	-	400.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Hugo

(Antwerpen)					Michelis, Albert de Bary Jr., Théodore de Bary, Louis Van den Bosch
Crédit foncier belgo-suisse du Mexique (Antwerpen)	138	-	200.000	-	H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Louis Van den Bosch
L'Alliance Anversoise (Antwerpen)	727	-	250.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Théodore de Bary, Alph. Van de Put, Mariano de Bary, Hugo Michelis
L'Industrielle Belge (Antwerpen)	775	-	150.000	-	H.-A. de Bary, Hugo Michelis
La Mercantile Anversoise (Antwerpen)	785	-	50.000	-	
La Mutualité Anversoise (Antwerpen)	1262	-	200.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Mariano de Bary, Albert de Bary Jr.
Le Titan Anversoise (Antwerpen)	409	-	112.500	-	Fernand De Jardin
Société agricole de Kafr el Dawar (Antwerpen)	723	-	2.000.000	-	Louis Van de Put, Fréd. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch
Société Anversoise pour la recherche des Mines au Katanga (Anvers)	1106	-	100.000	-	H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Hugo Michelis
Société belge de Construction et d'Exploitations de Chemins de fer (Antwerpen)	210	-	125.000	-	Louis Van de Put, Léon Van den Bosch
Société Commerciale et Financière belge (Antwerpen)	160	-	200.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Alb. De Bary Jr., Hugo Michelis
Société Foncière Belge-Argentine (Antwerpen)	164	-	250.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Mariano de Bary, Théodore de Bary
Société Foncière Belgo-Canadienne (Antwerpen)	1265	500.000	-	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Albert de Bary Jr., Hugo Michelis, Louis Van den Bosch, Fernand De Jardin
Société Générale Belge-Argentine (Antwerpen)	166	-	1.000.000	-	Louis Van de Put, H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Théodore de Bary
Société Hypothécaire du Canada (Antwerpen)	173	-	450.000	-	Louis Van de Put, Edouard Bunge, H.-A. de Bary, Fréd. Jacobs Jr., Emile Le Grelle, Léon Van den Bosch, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Société industrielle Belgo-Roumaine (Antwerpen)	776	-	200.000	-	Louis Van de Put, Louis Van den Bosch

Société La Floridienne, J. Buttgenbach et Cie (Brussel)	558	100.000	-	-	
---	-----	---------	---	---	--

Gevers, Maurice (5)

Omdat er twee Maurice Gevers' te Antwerpen verbleven was het niet mogelijk hen te onderscheiden zonder diepgaander onderzoek. Vanwege de mogelijkheid tot naamsverwisseling, werden geen aandelen weerhouden.

Michelis, Hugo (6)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie Rurale Anversoise (Antwerpen)	813	300.000	-	-	Hugo Michelis, H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Théodore de Bary, Louis Van den Bosch
Société Commerciale et Financière belge (Antwerpen)	160	200.000	-	-	Hugo Michelis, H.-A. de Bary, Alb. De Bary Jr., Louis Van de Put
Société Générale Belge-Argentine (Antwerpen)	166	500.000	-	-	Hugo Michelis, H.-A. de Bary, Maurice Gevers, Emile Le Grelle, Louis Van de Put, Théodore de Bary

De Jardin, Fernand (7)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie des Eaux de San Antonio (Antwerpen)	1524	50.000	-	-	Fernand De Jardin, Léon Van den Bosch, Alexis Mols
Comptoir de Commerce et d'Industrie (Antwerpen)	127	110.000	-	-	Fernand De Jardin, Edoard Bunge, Alexis Mols

Mols, Alexis (8) (B = Mols et Cie)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Citas (Brussel)	1206	50.000	-	-	Alexis Mols

Commerce d'Importation et d'Exportation (Antwerpen)	751	60.000	-	-	
Compagnie auxiliaire des Transports internationaux (Antwerpen)	734	10.000	900.000	-	Alexis Mols
Compagnie des Eaux de San Antonio (Antwerpen)	1524	50.000	-	-	Alexis Mols, Léon Van den Bosch, Fernand De Jardin
Comptoir Commercial Congolais (Antwerpen)	45	70.000	-	-	Alexis Mols
Comptoir Congolais Velde (Antwerpen)	1102	250.000	-	-	Alexis Mols
Comptoir de Commerce et d'Industrie (Antwerpen)	127	72.500	-	-	Alexis Mols, Edouard Bunge, Fernand De Jardin
Comptoir de Produits coloniaux (Antwerpen)	48	27.000	-	-	Alexis Mols
Crédit Mobilier de Belgique (Antwerpen)	104	100.000	-	-	Léon Van den Bosch, Edouard Bunge, Hector Carlier
Intertropical Anglo-Belgian Trading Cy (Brussel)	1223	165.000	-	-	Alexis Mols
Kuang Rubber Plantations (Antwerpen)	55	Ja	-	-	Alexis Mols, Edouard Bunge, Jules C. Bunge (Amsterdam)
Les Etablissements Hellemans, Mertens et Cie (Antwerpen)	1592	62.500	-	-	
Société d'Electricité de l'Escaut (Antwerpen)	612	Ja	-	-	Alexis Mols, Emile Le Grelle
Société Foncière Belgo-Canadienne (Antwerpen)	1265	100.000	-	-	H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Hugo Michelis, Louis Van den Bosch, Fernand De Jardin

Carlier, Hector (9)

Geen aandelen

De Bary, Albert Jr. (10)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie Rurale Anversoise (Antwerpen)	813	400.000	835.000	500.000	Albert de Bary Jr., H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Théodore de Bary, Louis Van den Bosch

Nauwelaerts, Léon (11)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Crédit Général du Canada (Canada)	145	-	-	250.000	Léon Nauwelaerts, Fernand De Jardin, Fréd. Jacobs Jr., Emile Le Grelle, Alexis Mols
L'Auxiliaire Immobilière d'Egypte (Antwerpen)	178	80.000	-	-	Léon Van den Bosch

Van den Bosch, Louis (12)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie Rurale Anversoise (Antwerpen)	813	400.000	-	-	Louis Van den Bosch, H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Hugo Michelis, Louis Van de Put, Albert de Bary Jr., Théodore de Bary
Société Agricole du Mayumbe (Brussel)	1095	200.000	-	-	Louis Van den Bosch, Fréd. Jacobs Jr.
Société industrielle Belgo-Roumaine (Antwerpen)	776	400.000	-	-	Louis Van den Bosch, Louis Van de Put

Jacobs, Frédéric Jr. (13) (B = firme Jacobs)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie des Eaux de San Antonio (Antwerpen)	1524	-	350.000	-	Léon Van den Bosch, Alexis Mols, Fernand De Jardin

Compagnie Immobilière et Agricole du Canada (Antwerpen)	156	-	838.500	100.000	Fréd. Jacobs Jr., H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Léon Van den Bosch, Louis Van de Put, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Crédit Général du Canada (Antwerpen)	145	-	1.710.000	-	Fréd. Jacobs Jr., Fernand De Jardin, Emile Le Grelle, Alexis Mols, Léon Nauwelaerts
Crédit Mobilier de Belgique (Antwerpen)	104	30.000	-	70.000	Léon Van den Bosch, Edouard Bunge, Hector Carlier
L'Auxiliaire Immobilière d'Egypte (Antwerpen)	178	100.000	-	-	Léon Van den Bosch
Les tramways de Dunkerque et de Calais (Brussel)	1284	3.000.000	-	-	Fréd. Jacobs Jr.
Pétrole de Roumanie (Anvers)	1613	-	-	100.000	Fréd. Jacobs Jr.
Société agricole de Kafr el Dawar (Antwerpen)	723	-	1.700.000		Fréd. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch, Louis Van de Put
Société Agricole du Mayumbe (Brussel)	1095	200.000	-	175.000	Fréd. Jacobs Jr., Louis Van den Bosch
Société de Gérance et de Placements Financiers (Antwerpen)	1261	200.000	-	690.000	Fréd. Jacobs Jr.
Société de Travaux publics à Caire (Brussel)	818	875.000	-	-	Fréd. Jacobs Jr.
Société générale Egyptienne pour l'Agriculture et le Commerce (Antwerpen)	724	-	-	700.000	Fréd. Jacobs Jr., Léon Van den Bosch, Oscar Le Grelle
Société Hypothécaire du Canada (Antwerpen)	173	-	2.575.000	-	Fréd. Jacobs Jr., Edouard Bunge, H.-A. de Bary, Emile Le Grelle, Léon Van den Bosch, Louis Van de Put, Fernand De Jardin, Alexis Mols
Société minière et métallurgique du Tambow (Brussel)	1411	-	200.000	-	
Union Anversoise de Tramways et d'Entreprises électriques (Antwerpen)	361	300.000	-	700.000	Fréd. Jacobs, Hector Carlier, Léon Van den Bosch

Van den Bosch, Léon (14)

Bedrijfsnaam:	RF	P	B	F	Beheerder(s)
Compagnie Commerciale Sud-Americaine (Antwerpen)	753	43.250	-	-	Léon Van den Bosch
Compagnie générale des Chemins de fer méridionaux de l'Espagne (Antwerpen)	1270	200.000	-	-	Léon Van den Bosch
Cotonnière Ganveston (Gent)	643	100.000	-	-	Léon Van den Bosch
Fabrica Riograndense de Adubos e Productos chimicos (Haren)	1575	125.000	-	-	
Industria Quimica Argentina (Antwerpen)	1577	100.000	-	-	
Pétroles de Boryslaw (Antwerpen)	802	50.000	-	-	
Société des Mines de Manganèse d'Ouro-Preto, Brésil (Antwerpen)	543	50.000	-	-	Léon Van den Bosch
Société générale Egyptienne pour l'Agriculture et le Commerce (Antwerpen)	724	400.000	-	-	Léon Van den Bosch, Fréd. Jacobs Jr., Oscar Le Grelle
Société hispano-belge de Chemins de fer et de Tramways (Antwerpen)	289	50.000	-	-	Léon Van den Bosch
Société Hypothécaire belge et Caisse d'Epargne (Antwerpen)	1266	49.000	-	-	Léon Van den Bosch
Tramways électriques d'Alicante (Brussel)	233	10.000	-	-	Léon Van den Bosch
Union Anversoise de Tramways et d'Entreprises électriques (Antwerpen)	361	300.000	-	-	Léon Van den Bosch, Hector Carlier, Fréd. Jacobs